

ŞÜKÜROV Ə.T.

Rəyçilər: i.e.d., prof. **F.A.Nəsullayev**
i.e.d., prof. **Q.N.Manafov**
i.e.n., dos. **Q.S.Əlləzov**

İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ ÜZRƏ PRAKTİKİ MƏŞĞƏLƏLƏRİN APARILMASI

DƏRS VƏSAİTİ

Azərbaycan Respublikası təhsil
nazirinin 03.10.2006-cı il tarixli 724
№-li əmri ilə dərs vəsaiti kimi
təsdiq edilmişdir.

BAKI – 2007

Elmi redaktor: i.e.d., prof. **M.X.Meybullayev**

Ə.T.Şükürov
İqtisadi nəzəriyyə üzrə praktiki
məşğələlərin aparılması. Dərs vəsaiti.
Bakı: «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı, 2007. 216 səh.

İqtisadi nəzəriyyə üzrə praktiki məşğələlərin aparılması.
Dərs vəsaiti müəllif tərəfindən hazırlanmış fənn proqramına
uyğun tərtib olunmuş və əsasən bakalavr və magistr hazırlığı
sahəsində təhsil alanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dərs vəsaiti
iqtisadiyyatla maraqlanan geniş oxuju kütləsi üçün də faydalı
ola bilər.

© «İqtisad Universiteti» nəşriyyatı – 2007
M Ü N D Ə R İ J A T

I Hissə. İqtisadiyyat haqqında ümumi anlayış..... **4**

II Hissə. İqtisadi sistemi səciyyələndirən bəzi cəhətlər...	26
III. Hissə. Mikroiqtisadiyyat və onun problemləri. İqtisadi nəzəriyyə üzrə praktiki test və məsələlər	36
Mövzu 1. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və iqtisadi tədqiqatların metodu.....	37
Mövzu 2. İstehlak və tələb.....	42
Mövzu 3. İstehsal nəzəriyyəsi. İctimai istehsal cəmiyyətin inkişafının əsasıdır.....	47
Mövzu 4. Mülkiyyət və iqtisadi sistemin təşkilinin modelləri.....	51
Mövzu 5. Əmtə təsərrüfatı: meydana gəlmə şərtləri, əsas cəhətləri və tipləri. Dəyər nəzəriyyəsi	56
Mövzu 6. Bazar münasibətləri: mahiyyəti, funksiyaları, strukturu.....	63
Mövzu 7. Mükəmməl və qeyri-mükəmməl bazar rəqabəti. Bazar mexanizminin fəaliyyəti.....	70
Mövzu 8. Bazar münasibətləri sistemində firma. Firmanın nəzəriyyəsi. Sahibkarlıq: iqtisadi mahiyyəti, əlamətləri, növləri.....	84
Mövzu 9. Sahibkarlıq kapitalının formalaşdırılması.....	91
Mövzu 10. Məsrəflər nəzəriyyəsi. Mənfəətin iqtisadi təbiəti. Torpaq rentası torpaqdan gəlir kimi	101
Mövzu 11. Makroiqtisadiyyat və onun problemləri	114
Mövzu 12. Yığım, istehlak, əmanətlər. İqtisadi artım. Məjmu tələb və məcmu təklif.....	122
Mövzu 13. İqtisadi inkişafın tsiklliyi (dövrü)	136
Mövzu 14. Əmək bazarı və məşğulluq	141
Mövzu 15. Pul-kredit sistemi	152
Mövzu 16. İnflyasiya və antiinflyasiya tənzimlənməsi, onun mahiyyəti, formaları, səbəbləri. Maliyyə sistemləri: iqtisadi təbiəti, funksiyaları, strukturu. Dövlət büdcəsi və dövlət borju. Verginin sosial-iqtisadi mahiyyəti	160
Cavablar.....	171
İstifadə olunan ədəbiyyat.....	212

I HİSSƏ.İQTİSADİYYAT HAQQINDA ÜMUMİ ANLAYIŞ

Hər bir ölkədə maddi nemətlər bolluğunun yaradılması bilavasitə iqtisadiyyatla bağlıdır. «İqtisadiyyat» sözü ərəb sözüdür, bu kontekstdə sözü gedən, «qəsədə» (yönəltmək, qənaət etmək, çatmağa çalışmaq) sözündən əmələ gəlmişdir. Müxtəlif mənalarda işlənən «qəsədə» sözündən həm də qasid, məqsəd, qəsd sözləri yaranmışdır. Bütün bu sözlərin kökündəki qənaətçilik, istəyə ən qısa zamanda çatmaq, kəsə yolla getmək mənaları ilk baxışda fərqli görünsə də, əslində onların ümumi jəhətləri daha çoxdur. Bir işi ən az müddətdə başa vurmaq, kəsə yolla getmək isə məsafəyə qənaət etmək deməkdir. Məktub aparan, müəyyən tapşırığı çatdıran adam «qasid» adlanır. O, heç bir yerdə ləngimədən öz məqsədinə nail olmağa çalışır, yola və zamana qənaət edir. Ona görə «qasid» sözünü ərəblər həm də «qənaətçil» mənasında işlədirlər. Yeri gəlmişkən, klassik ədəbiyyatımızda şerin yığcam bir «qəsəd» forması da var. «İqtisad» sözü isə ərəb dilində eyni zamanda həm «qənaətçilik», həm də «təsərrüfat» deməkdir. «İqtisadiyyat» həmin sözün jəm halıdır.

Qeyd edək ki, «təsərrüfat» ərəb sözü ilə bağlıdır, «sərf», «məsrəf» sözləri ilə eyni kökdəndir.

Müasir dövrdə «iqtisadiyyat» dedikdə, təsərrüfatın vəziyyəti, onun inkişafı üçün şəraitin yaradılması başa düşülür.

Bir çox dillərdə «iqtisadiyyat» əvəzinə «ekonomika» sözündən istifadə edirlər. Bu söz yunan sözləri «eykos» (ev, təsərrüfat) və «nomos» (qanun, qayda) sözlərinin birləşməsidir, ev təsərrüfatını idarə etmək, yəni «evdarlıq» deməkdir. İqtisadiyyat elmi – istehsal sahələrinin idarə edilməsinin qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Məsələn, insan torpağı əkilir və taxıl yetişdirir, sonra taxıl biçilir, təmizlənir, üyüdülmür və çörək bişirilir. Prosesin gedişində çox və keyfiyyətli məhsul əldə edilərsə, tətbiq edilən üsul iqtisadi jəhətdən səmərəli sayılır.

İnsanın və cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin dövr etməsi üçün istehsal zəruri hesab edilir.

İstehsal – bu, insanın tələbatını ödəmək üçün, onun mövjudluğu və inkişafı üçün zəruri və eləjə də, müəyyən faydalılığa malik olan maddi və mənəvi nemətlərin yaradılması prosesidir.

O, ilk növbədə insanlarla təbiət arasında qarşılıqlı təsir, insanı maddi nemətlərə (ərzaq və yaxud qeyri-ərzaq) olan tələbatını ödəmək naminə, bu nemətləri istehsal etməyə yönəldilmiş məqsədəuyğun fəaliyyət hesab olunur.

İstehsal üç elementin qarşılıqlı surətdə təsiri altında başa gəlir: insan əməyi, əməyin predmeti və əmək vəsaiti.

İşçi qüvvəsinə sahib olan istehsal vasitəsi və insanlar birlikdə jəmiyyətdə məhsuldar qüvvələr adlanırlar. Məhsuldar qüvvələrin artması və təkmilləşdirilməsi ijtimai məhsulun inkişafının əsası hesab edilir.

Hərəkətsiz qalmış, fəaliyyətdə olmayan şəxslər məhsuldar qüvvə hesab edilmir. İşləyən, təkrar istehsal edən və jəmiyyətin sərvətinin artırılmasında əməyi olan hər nə varsa, məhsuldar qüvvə hesab olunur.

Məhsuldar qüvvələr, onların səviyyəsi və inkişafı istehsal prosesinin maddi məzmununa aid olub, ijtimai tərəqqinin başlıca meyarını təşkil edir. Məhsuldar qüvvələr inkişaf etdikjə jəmiyyət də tərəqqi edir, maddi və mənəvi nemətlərin bolluğu üçün maddi imkanlar da artır.

Birgə istehsal etmək üçün istehsal müəyyən formada birləşməli, fəaliyyətlərini mübadilə etməli, öz aralarında müəyyən münasibətlərə girməlidirlər; yalnız bu münasibətlər sayəsində insanlar təbiətlə əlaqəyə girib zəruri nemətlər istehsal edə bilərlər.

Maddi nemətlərin ijtimai istehsalı və mənimsənilməsi üzrə yaranan münasibətlər nətijsində istehsal müəyyən ijtimai forma alır və ijtimai istehsal meydana gəlir.

İnsanlar öz zəruri tələbatlarını ödəmək məqsədi ilə istehlak üçün yararlı məhsullar istehsal edirlər. İstehsal son nətijsədə istehlaka xidmət edir. Lakin istehlak da istehlaka xidmət edir. Bu istiqamətdə istehsal vasitələrinin istehsalının artım tempi istehlak vasitələrinin istehlakının artım tempini üstələyirsə, bu, məhsuldar istehlak adlanır.

İstehlak istehsalın inkişafının mühüm amilidir. İstehlak iki jür olur: istehsal istehlakı və qeyri-istehsal istehlakı.

Maddi istehsal prosesində istehsal vasitələri (maşınlar, avadanlıqlar, istehsal binaları və s.) və iş qüvvəsi istehlak olunur. Buna istehsal istehlakı deyilir.

Qeyri-istehsal istehlakı şəxsi istehlakdan, habelə ijtimai və dövlət ehtiyatları üzrə məsrəflərdən ibarətdir.

Şəxsi istehlak – istehlak şeyləri dövrünün son fazası olmaqla yanaşı, iş qüvvəsinin təkrar istehsalının əsas mərhələsini təşkil edir. Şəxsi istehlak ijtimai təkrar istehsalın ayrıja fazası olub, qeyri-istehsal istehlakının əsas, ən böyük hissəsini təşkil edir.

İstehsal predmet və onun istehlakı üçün şərait yaradır, istehlak isə, öz növbəsində, istehsalın inkişafına zəmin yaradır. İstehsal və istehlak qarşılıqlı surətdə bir-birilə əlaqədədir və bir-birini şərtləndirir. Deməli, istehsalsız istehlak ola bilməz, eyni zamanda istehlaksız da istehsal ola bilməz. Hərçənd ki, istehsalın və istehlakın ijtimai məhsulun yeridilməsində yerinə aid müxtəlif fikirlər mövjuddur. Bir qrup iqtisadçılar elə hesab edirlər ki, istehsal istehlaka görə həllediji mərhələdir, belə ki, maddi və mənəvi nemətlər yaratmadan heç nə bölüşdürmək, mübadilə və istehlak olmaz. Bir başqa iqtisadçıların fikrinə görə, iqtisadiyyat o vaxt yüksəlir ki, mübadilə meydana çıxır. Məhz buna görə mübadilə və bölgü həllediji amil hesab olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən çıxış edən iqtisadçılar, bir qayda olaraq, mübadilə və bölgüyə üstünlük verən qərb iqtisadçılarına istinad edirlər.

Təəssüf ki, uzun müddət təfəkkürümüzdə istehsalın ikinci dərəcəli ideyasının kök salması yenijə iqtisadi sistemi dəyişməkdə davam edən regionlara külli miqdarda ziyan vurur. Gözümüzün qabağında çox böyük sürətlə məhsuldar əməyin rolu, mahiyyəti və dəyəri, eləjə də bütünlükdə jəmiyyətin fəaliyyəti aşağı düşür.

Əlbəttə, hər bir jəmiyyətdə insanlar öz tələbatlarını ödəməli, istehlak etməlidir. Bunun üçün maddi nemətlərin təkrar istehsalı, daha düzgünü, bu nemətlərin daim istehsalı labüddür. İstehsal prosesi ijtimai xarakter daşıyır. Bununla

belə, onun ijtimai forması neçə olursa olsun, hər bir halda bu proses fasiləsiz olmalıdır, yəni vaxtaşırı, dönə-dönə eyni mərhələlərdən, yəni tədavül, ticarət, istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərindən keçməlidir. Çünki jəmiyyət istehlak etməsə, başqa sözlə, o, istehlak etmədiyi kimi, istehsal da edə bilməz.

Təkrar istehsal dedikdə, sərf olunmuş kapitalı – istehsal vasitələrinin istehsala qayıtması və izafi dəyərin bir hissəsinin yığıma çevrilməsi yolu ilə istehsal prosesinin təkrarı başa düşülür. Lakin istehsal başa çatdıqda ona sərf olunan pul vəsaiti, habelə izafi dəyərin müəyyən bir hissəsi istehsal şeylərinin də-yərində təjəssüm edir. İstehsalı geniş miqyasda təkrar etmək üçün sərf olunan kapitalı, yəni istehsal vasitələri dəyərini ödəmək, habelə izafi dəyərin bir hissəsini yığım halına keçirmək lazımdır. Bunun üçün istehsal olunmuş məhsul pula çevrilməlidir, çünki istehsal prosesinin birinci tsikli pul vəsaiti məsrəflərindən başlayır.

İstehsalın fasiləsizliyini, başqa sözlə, onun geniş miqyasda daim təkrar olunmasını təmin etmək üçün kapitalın ayrı-ayrı hissələri – pul, istehsal vasitələri və hazır məhsul maneəsiz dövr etməlidir. Bu isə dörd mərhələni – istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərini əhatə edir. Bəzi iqtisadçılar qeyd edirlər ki, bu silsilədə istehsal başlıca rol oynayır. Bu fikirlə biz də razılaşıyıq və onun tərəfdarıyıq. İstehsal bölgü, mübadilə və istehlak üçün həmin momentlərin bir-birinə müəyyən münasibətləri üçün şərt olur. Lakin istehsalın özü də öz növbəsində həmin momentlərlə müəyyən olunur. Bunların hamısı tamın hissələrini, vəhdət daxilindəki fərqləri təşkil edir.

Söz yox ki, jəmiyyətin yaşamasında istehsalın birinçiliyini inkar etmək olmaz. Lakin iqtisadi münasibətlərə gəldikdə, geniş təkrar istehsal prosesində tədavül münasibətlərinin rolunu və yerini də ikinci plana çəkmək olmaz. Heç bir şübhə ola bilməz ki, istehsal iqtisadiyyatına təməl daşdır. Onsuz insan jəmiyyəti məhvə doğru gedə bilər, yaşaya bilməz. Bu prosesdə istehsalla birlikdə tədavül də eyni üstünlüyə malikdir. Tədavüldə münasibətlərin pozulması istehsal münasibətlərinə dağıdı təsir göstərir. Bununla belə, bu günümüzdə bazar

iqtisadiyyatı konsepsiyası qətiyyətlə təsbit edir ki, geniş təkrar istehsalın struktur ardıcılığı bilavasitə istehsaldan deyil, məhz tədavüldən başlanır. Danılmaz həqiqətdir ki, bütün istehsal sahələri və müəssisələri tərəfindən müasir dövrü zamanda mürəkkəb və elmi əsasda qarşılıqlı razılaşmalar vasitəsilə xammal və s. növlərdən ibarət dövriyyə kapitalı və həmin obyektlərdən əsas kapitalın çatışmayan hissəsi satınalma qaydası ilə əldə edilməsə, istehsal prosesinə başlamaq effektiv və yaxud çətin olardı. Başqa sözlə, istehsal prosesinə başlamaq üçün əvvəljədən alqı-satqı, yəni tədavül vasitəsilə əsas və dövriyyə kapitalı əldə olunmalı və bundan başqa, məjmu milli məhsulun istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesləri başlamalıdır. Bu isə artıq təkrar istehsal kimi iqtisadi münasibətlər məjmusudur. Tədavül isə istehsalla birlikdə bu məjmunun başlıca tərkib hissəsidir.

Son 10 il ərzində həyata keçirilmiş iqtisadi siyasət nəti-jəsində ölkədə ciddi iqtisadi inkişafın əsası qoyulmuş və bu inkişaf dinamik xarakter almışdır. Bunu ÜDM-in artım dinamikasına diqqət yetirməklə görmək olar. ÜDM 1996-jı ildə 1,3%, 1997-jı ildə 5,8%, 1998-jı ildə 10%, 1999-ju ildə 7,4%, 2000-jı ildə isə 11,4% artmışdır. Son illər üzrə bu göstərijə orta hesabla 26% təşkil edir. Jədvəl 1-də bu dinamika daha geniş şəkildə təqdim olunmuşdur.

Sənaye məhsulu orta hesabla hər il 6-7% artmış, bu artım prosesi hazırda da intensiv xarakter almışdır.

Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyatımızın aparıcı sahəsi olan yanacaq-energetika kompleksi (neft, qaz, energetika) ilə yanaşı, iqtisadiyyatın digər sahələrində – kənd təsərrüfatında, kimya, neft-kimya, metallurgiya, maşınqayırma, yüngül, yeyinti sənaye sahələrində də inkişaf prosesi başlamış və bir çox sahələrdə islahatlar aparılmış, bazar münasibətləri formalaşdırılmış, rentabelli istehsal sahələri təşkil olunmuşdur.

Jədvəl 1.

**Makroiqtisadi göstərijilərin indeksi
(əvvəlki ilə nisbətən, %)**

Göstərijilər illər	ÜDM	Sənaye məhsulu	Kənd təsərrüfatı məhsulu	Kapital qoyuluşu	Əhalinin pul gəlirləri (dəfə)	Orta aylıq əmək haqqı
1995	88,2	78,6	93,0	82,0	5,5	407,5
1996	101,3	93,3	103,0	210,0	1,4	143,1
1997	105,8	100,3	93,9	139,0	1,3	158,5
1998	110,0	102,2	106,2	123,0	1,2	118,9
1999	107,4	103,6	107,1	98,0	1,1	109,5
2000	111,1	106,9	112,1	103,0	1,1	120,5
2001	109,9	105,1	111,1	121,0	1,1	117,3
2004	119,6	118,6	116,4	184,2	1,21	121,3
2005	126,2	126,1	126,6	187,2	1,24	128,4

İstehsal prosesi başa çatdıqda işə hazır məhsul istehlakçılara çatdırılmalıdır. Burada təkrar istehsalın ikinci bəndi (halqası), yaxud fazası olan böl-gü başlayır ki, bu da anjaq alqı-satqı vasitəsilə həyata keçirilir. Birinci halda, istehsalçı satışı sifətində çıxış edirdisə, ikinci halda o, alışı kimi fəaliyyət göstərir.

Təkrar istehsalın mühüm fazalarından biri mübadilədir. İstehsaldan çıxan məhsul mütləq bu sahədən keçməklə istehlak vasitəsilə yenidən istehsala qayıda bilər. Aydın ki, əgər külli miqdarda mal kütləsinin müəyyən bir hissəsi həmin istehlak sferalarında yatıb qalarsa və ya istehlak dairəsindən ləng keçərsə, pul və mal kütləsinin bu hissəsi üçün dövrətmə dayanar, yaxud ləngi-yər, nəticə etibarilə ijtimai məhsulun təkrar istehsalında durğunluq baş verə bilər.

İstehlaka gəldikdə işə, o, təkrar istehsal sistemində son fazadır, məjmu hissəsidir. İstehlak çoxjəhətli sosial-iqtisadi kateqoriyadır. O, ijtimai xarakter daşıyır və ümumən təkrar istehsalı zəruri edir, istehlak ticarət vasitəsilə istehsalla sıx bağlıdır. Onun həjmi, strukturu istehsaldan asılı olsa da, eyni zamanda istehsala ciddi təsir göstərir, istehsalı öz ardınca aparır. İstehlak üç qrupa ayrılır: istehsal istehlakı, şəxsi istehlak və «görünməyən» mallar və xidmətlər istehlakı. Bunların hər biri ayrılıqda və ümumən kompleks şəkildə məjmu milli məhsulun istehsalı prosesini və onun istehlaka doğru hərəkətini tamamlayır, istehlak olunacaq yeni dəyər forması alır, yeni təkrar istehsal dövrəsi üçün zəmin yaradır.

Bazar münasibətləri şəraitində istehsal ilə istehlak arasında hökmən mütənasiblik olmalıdır. Bu o deməkdir ki, istehsal olunan malların hamısı vaxtında və maneəsiz olaraq istehlakçıya çatdırılmalıdır. Bunun üçün onların istehsalının həjmi və strukturu tələbin həjminə və strukturuna uyğun gəlməlidir. Bu uyğunluğu təmin etmək üçün istehsal istehlak tələbinin həjmini və strukturunu öyrənməlidir. Bu məqsəd üçün iş əslində onun tam imkanı yoxdur.

Ticarət həm istehsala, həm də istehlaka yaxındır. Ticarət mallara olan tələbin həjmini və strukturunu öyrənərək, jəmiyyət üçün nə qədər mal lazım olduğu haqda istehsala məlumat vermək üçün daha əlverişli imkana malikdir.

O, mallara artmaqda olan tələbatın həjmi və strukturunu öyrənərək, bir tərəfdən istehsal və istehlak arasında daha düzgün nisbətlər yaradılmasında istehsala (sahibkarlara, firma və şirkətlərə) kömək edir, digər tərəfdən geniş təkrar istehsal prosesinə nəzarət edilməsində ondan iqtisadi bir alət kimi istifadə edilir.

Ticarət tələbin formalaşmasında, estetik zövqlərin inkişafında, yeni tipli, quruluşlu və dəbdəbəli malların istehsalının mənimsənilməsində də müəyyən rol oynayır. Bazarda yeni-yeni malların satışa çıxarılması və bu mallara tələbatın oyadılması, istehsalın və ticarətin durmadan inkişaf etdirilməsi şərtlərindən biridir. Bu şərtə əməl olunması üçün əsas vasitəçi, habelə istehsalı şərtləndirən mühüm amillərdən biri olan ticarətin istehsalla və sair kontragentlərlə təsərrüfat əlaqələri daim təkmilləşdirilməli, onların jəmiyyət qarşısında məsuliyyəti artırılmalı və bir sözlə, ölkənin milli iqtisadiyyatı formalaşdırılmalıdır.

Milli iqtisadiyyat milli bazar kateqoriyası ilə üzvi bağlıdır və onunla vəhdət təşkil edir. O, milli iqtisadiyyat anlayışının tərkib hissəsidir. Lakin milli bazar məsələsinin mahiyyətinə varmaq üçün onu ayrılıqda şərh etmək lazımdır.

Əvvəlcə, qeyd etmək lazımdır ki, indi respublikada milli bazar iqtisadiyyatına girişin ilk pilləsində genişlənən, ayaq alıb gedən alış-veriş (həm də çox vaxt xaricdən gətirilən əmtəələr hesabına) hələ bazarın sağlam təbiəti ilə bağlı deyildir, ondan

çox uzaqdır. Mövjud ölkədə sağlam, real milli bazarın təməli, ilk növbədə, məhz ölkənin özündə məhsulların, məmulatların kütləvi istehsalı zəmininə, normal şəkildə təşkil edilən maliyyə və əmək bazarına əsaslanır.

Deməli, milli bazar bilavasitə milli iqtisadiyyata söykənir, ondan qidalanır. Yuxarıda deyildiyi kimi, xarici ölkələrdən gətirilib alqı-satqı sövdələşməsinə daxil olan əmtəələr və başqaları buraya aid edilmir. Milli iqtisadiyyatla bağlı olan istehsal-istehlak, təkliflə tələb arasında baş verən mübadilə-tədavül prosesi səjiyyəvidir. Beləliklə, milli bazarla milli iqtisadiyyat arasında qırılmaz, üzvi və qarşılıqlı əlaqə mövjudluğu vardır.

Milli bazar bütün bazar sistemi və strukturu ilə üzvi şəkildə əlaqədardır. Buraya isə istehlak şeyləri, istehsal vasitələri, xidmət, əmək, mənzil, mənəvi nemətlər, valyuta, qiymətli kağızlar bazarları və s. daxildir.

Milli bazarın struktur tərkibində müxtəlif əmtəələr və pullu xidmət bazarları mühüm yer tutur. Şəxsi istehlakın ilk özəyi ailələrdir, çünki məhz burada istehlakın həjmi və strukturu formalaşır. İstehsal istehlakında isə ilk özəl müəssisələrdir, firmalardır.

Yığım isə bir proses kimi investisiya ilə üzvi surətdə əlaqədardır. Gəlirdən məsrəflər, istehsal və istehlak ehtiyatları çıxıldıqdan sonra yerdə qalan hissə yığma gedir. Bu isə əsasən investisiyaya, kapital qoyuluşuna sərf olunur. Həm də yığım müəyyən məqsədlər üçün ev təsərrüfatında, ailədə də edilir. İqtisadi ədəbiyyatda istehlaka meyl məsələsi Keynsin multiplikator adlanan nəzəriyyəsinə əsaslanır.

İqtisadi nəzəriyyədə multiplikator (çoxaldıcı effekt) kateqoriyası müxtəlif qarşılıqlı əlaqələri səjiyyələndirmək və müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Məsələn, Keynsin multiplikator nəzəriyyəsində əmsalın, gəlirin dəyişməsindən asılı olaraq investisiyanın dəyişməsinə xarakterizə etməsi başa düşülür.

Məlum olduğu kimi, sabiq SSRİ-nin və Azərbaycan SSR-in konstitusiyalarında respublikamızın suveren bir dövlət olması təsbit olunmuşdur. Ən yüksək hüquqi qüvvəsi olan bu rəsmi sənədlərdə «dövlət suverenliyinin təsbit olunmasına»

baxmayaraq, Azərbaycanın (eləcə də əksər keçmiş müttəfiq respublikaların) nə tam siyasi, nə hüquqi, nə iqtisadi müstəqilliyindən və deməli, tam dövlət suverenliyindən də söhbət gedə bilməzdi. Həmin konstitusiyalarda bu barədə ifadə olunan maddələr əsasən formal hal kəsb edirdi, təbliğat xarakteri daşımaqdan başqa bir şey deyildi. Bu, Sovet imperiyasının təbiətinin, sərt totalitar üsuli-idarəsinin ört-basdır edilməsi kimi dəyərləndirilməlidir.

Müəyyən bir ölkənin milli iqtisadiyyatı kənardan asılı olaraq formalaşarsa, o, mövjud ölkənin, onun xalqının iqtisadi mənafeələrini müvafiq şəkildə təjəssüm etdirə bilməz. Burada iqtisadiyyat ümumən xarijdən idarə olunduğu üçün oranın əsas mənafeələrinin təzahürünü ifadə edəjəkdir.

«Milli iqtisadiyyat» tarixi və çağdaş baxımdan əsasən aşağıdakı təsnifatla səjiyyələndirilməlidir: «sağlam (sivilizasiyalı) milli iqtisadiyyat», «müstəmləkə xarakterli milli iqtisadiyyat», «yarımmüstəmləkə xarakterli milli iqtisadiyyat». Axırın iki qrup model təmənnalı asılılıq və iqtisadi struktur dərəcəsi ilə fərqlənən, fəqət bir-birinə nisbətən yaxın olan milli iqtisadiyyat növləridir (modelləridir). Belə milli iqtisadiyyata malik olan ölkələr, regionlar başqa dövlətlər tərəfindən istila edilmələri və qeyri-müstəqil olmaları ilə əlaqədardır. Bunların hər ikisində mövjud ölkənin bilavasitə milli və iqtisadi mənafeələri hesaba alınmır, zorakı və güj üsulu ilə iqtisadiyyat öz təbii-tarixi inkişaf xəttindən sapdırılır. Onların hər ikisinin iqtisadiyyat sistemi dərəcələri müxtəlif olan asılı iqtisadi inkişafyönümlü kimi səjiyyələndirilməlidir. «Sağlam (normal) milli iqtisadiyyat» kateqoriyası ilə o ölkələr xarakterizə olunur ki, onlarda real siyasi, hüquqi, milli və ümumiyyətlə, dövlət müstəqilliyi hakim mövqe tutmuş və tutur. Deməli, həmin təbiətli iqtisadi modelin qüdrətinin ilkin həlledici zəmini milli dövlət hakimiyyətinin müstəqilliyi, millətin siyasi və hüquqi azadlığıdır. Tam milli hakimiyyət ilə səjiyyələnən ölkələr üçün həmin modelin qərarlaşması və bərqərar olması təbii bir proses kimi jərəyan edir (məsələn, Almanıyanın, Yaponıyanın, Türkiyənin, İsveçin, Finlandıyanın və i.a.).

«Sağlam (sivilizasiyalı) milli iqtisadiyyat» anlayışı öz adına

müvafiq olaraq dolğun mütərəqqi, elmi və əməli məzmununa malikdir. O, aşağıdakı elmi nəticələrə gəlməyə əsas verir:

– Mövjud ölkədə milli dövlət, siyasi hakimiyyət tam hökmrən vəziyyətdə ardıl, müstəqil fəaliyyət göstərməlidir.

– Dövlət hakimiyyəti təbii-tarixi prosesə uyğun iqtisadi siyasət yeritməlidir və beləliklə, özünü belə siyasət yeritməkdə qüdrət sahibi kimi göstərməlidir. Bu, hər şeydən əvvəl öz real ifadəsini mahiyyət etibarını ilə ölkənin milli və iqtisadi mənafeləri və bunlardan irəli gələn təbii inkişaf tələbatını rəhbər tutmaqda tapmalıdır.

Sağlam milli iqtisadiyyat bazar münasibətlərinin inkişafının ana xəttini təşkil edir. O, rəqabət qabiliyyətli əmtəə dövriyyəsinə malik olur, iqtisadi sərbəstlik, sabit pul tədavülü, dinamik inkişaf, diversifikasiya meyli, yüksək rifah və i.a. onda səjiyyəvi hal olur.

Dünyanın super inkişaf etmiş zəngin, sivilizasiyalı ölkələri (məs. ABŞ, Yaponiya, İsveç, Finlandiya və i.a.), hər şeydən əvvəl yaratdıqları sağlam milli iqtisadiyyatları ilə həmin zirvəni fəth etmişlər.

İqtisadçılarımız haqlı olaraq qeyd ediblər ki, sağlam milli iqtisadiyyat – suverenlik rəmzidir.

Təcrübə göstərir ki, mövjud ölkənin şəraitini və xüsusiyyətlərini təjəssüm etdirən «Sağlam milli iqtisadiyyat» modeli, bunun üçün mötəbər proq-ram əsaslarının olması, ona məqsədyönlü riayət edilməsi iqtisadiyyatın həmin istiqamətdə tənzimlənməsi üçün mühüm rol oynayır.

Sağlam milli iqtisadiyyat yaratmağa doğru keçid dövrünə qədəm qo-yulduğu bir zamanda mövjud ölkədə əmin-amanlıq zəruri şərtidir.

Hələ vaxtı ilə iqtisadçılardan biri olan A.Smit sərrast bir dəqiqliklə qeyd edib ki, dövləti ən aşağı barbarlıq səviyyəsindən ən yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün ilk növbədə əmin-amanlıq lazımdır.

Məlumdur ki, məkrli düşmən olan Ermənistan neçə illərdir ki, Azərbaycanı ədalətsiz müharibəyə jəlb edibdir. O, himayəçi qüvvələrin köməyindən istifadə edərək zor güjünə müvəqqəti də olsa torpaqlarımızın müəyyən hissəsini işğal edə bilmişdir.

Müharibə tam qələbə ilə qurtarmadığı üçün ilk növbədə onu jilovlamaq və əmin-amanlığa nail olmaq lazımdır ki, sağlam milli iqtisadiyyat probleminin həllinə tam yol açılsın.

Həm müstəqilliyin rəmzi üçün, həm də sağlam milli iqtisadiyyatın uğurlu təşəkkül tapması üçün çox mühüm amillərdən biri dövlətin özünün sabit milli valyutaya malik olmasıdır. Tarixi təcrübəyə, dünya praktikasına diqqət yetirilsə, görürük ki, dövlət müstəqilliyi qazanan ölkə pul islahatı, öz milli valyutası, milli pulu haqqında düşünüb. Müstəqil dövlətin öz milli valyutası olmalıdır. Buna görə də özgə dövlətin milli valyutası məkanında müstəqil inkişafa şəxsiz çox maneələr törənə bilər. Müstəqilliyə qədəm qoymuş Azərbaycan Respublikası sabiq Sovet məkanında işlədilən valyutanı, yəni rublu manatla əvəz etmişdir.

Dövlətin milli iqtisadiyyatının tənzimlənməsində iqtisadi metodlardan, formalardan istifadə edilməsi mühüm rol oynamağalıdır.

Sağlam milli iqtisadiyyatın bərqərar olması təşəkkül tapması, müxtəlif mülkiyyət formalarının, xüsusi sahibkarlığın güclü olmasından çox asılıdır. Özəl mülkiyyətsiz istehsalçı sərbəst, azad hüquqa malik ola bilmir. Bu jəhət istehsalçıda xüsusilə güclü stimül yaradır. Tarixi təcrübə təsdiq edir ki, yalnız sahiblik hissi, özəl mülkiyyət, demokratiya, iqtisadi azadlıq, iqtisadi, şəxsi mənafələr, stimül iqtisadiyyatın inkişafı üçün qüdrətli vasitədir. Buna görə də keçid dövründə Azərbaycanda sağlam milli iqtisadiyyat, sivilizasiyalı bazar münasibətlərini formalaşdırmaq üçün iqtisadiyyatda inhisarçılıq aradan qaldırılmalı, dövlət mülkiyyətinə aid olan sahələrin, müəssisələrin, obyektlərin əsasən özəlləşdirilməsinə keçilməlidir.

Qeyd etməliyik ki, müasir bazara keçid şəraitində rastlaşacağımız ən mühüm məsələ makroiqtisadi qeyri-sabitlik, milli iqtisadiyyatın böhran prob-lemidir. Deməli, belə şəraitdə keçid dövrünün ən mühüm iqtisadi məqsədi makroiqtisadi qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması və milli iqtisadiyyatın böhrandan xilas olunmasıdır.

Tənzimlənen bazar münasibətlərinə keçid jəmiyyətin bütün fəaliyyət sahəsini, siyasəti, iqtisadiyyatı, sosial, hüquqi

və təşkilati sahələri əhatə edir. Bu isə istər-istəməz sosial-iqtisadi problemlərə yeni qaydada yanaşmağı irəli sürür. Ona görə ki, bazar münasibətlərinə keçid çox mürəkkəb, ziddiyyətli və kortəbii proseslərlə bağlıdır. Bunu əvvəljədən görmək lazımdır, yoxsa bu, bizə baha başa gələ bilər.

Bəziləri belə düşünür ki, biz bazar münasibətlərini artıq həll etmişik və bazar iqtisadiyyatına keçid üçün start vəziyyətindəyik. Əslində isə belə deyildir. Bazar münasibətlərinə keçməyə mane olan bir çox obyektiv və subyektiv amillər öz təsirini göstərməkdədir. Biz indi əsil keçid dövründə yaşayırıq. Bu dövrdə yuxarı orqanlar tərəfindən aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur: a) iqtisadiyyatın dövlətsizləşdirilməsi, sahibkarlığın inkişafı, özəlləşdirmə üzrə işlərin həyata keçirilməsi; b) təsərrüfat əlaqələrinin yeni iqtisadi mexanizminin formalaşdırılması; j) iqtisadiyyatda inhisarçılığın aradan qaldırılması; ç) bazar münasibətlərinə mane olan inzibati-amirlik metodlarına əsaslanmayan təşkilati strukturun formalaşdırılması; d) iqtisadi metodlara əsaslanan fəal investisiya-struktur siyasətinə keçid; e) bazar infrastrukturunun təşəkkül tapması; ə) bazar iqtisadiyyatının prinsiplərini təmin edən qanunçuluq aktlarının normativlərinin hazırlanması.

«İqtisadiyyatın sabitləşməsi» anlayışı çoxjəhətli və geniş əhatəli məsələlərlə bağlıdır. Bu, birinci növbədə iqtisadi yüksəlişdə, istehsalın inkişaf etdirilməsində əsaslı, köklü dəyişikliklərin ödənilməsini nəzərdə tutur. Belə bir əsaslı dəyişikliklərin edilməsində ən qabaqjıl elmi-texniki nailiyyətlər əsasında istehsalın intensivləşdirilməsi, iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişikliklərinin edilməsi, idarəetmənin səmərəli forma və metodlarının seçilməsi, əməyin, görülən işin son nəticələrinə görə stimullaşdırılması, bütövlükdə bazar sistemi münasibətlərinin, habelə konkret təsərrüfatçılıq mexanizminin təkmilləşdirilməsi mühüm rol oynamalıdır. Bu baxımdan iqtisadi sabitləşmə və artımda yeni keyfiyyət xassəsi dedikdə, yalnız həmin artımın öz daxili mahiyyəti və məzmunu deyil, həm də bu artımın xarakteri və hansı mütərəqqi amillər və struktur dəyişiklikləri hesabına əldə edilməsi nəzərdə

tutulur. Beləliklə də «İqtisadiyyatın sabitləşməsi» anlayışı «İqtisadi inkişaf» anlayışı ilə tamamlanmış olur və sözün geniş mənasında, onunla eynilik təşkil edir. Deməli, iqtisadiyyatın sabitliyi yeni keyfiyyət dəyişikliyi prinsipjə sabitlik üzrə təmin etməklə müəyyən edilir. Çünki iqtisadi sabitlik nəticə etibarlı ilə iqtisadi artıma aparır. İqtisadi artım olmadan istər dövlətin və istərsə də müəssisələrin çox mühüm və çətin maliyyə problemlərini həll etmək mümkün deyildir. Lakin sabitləşmə probleminə sadəjə olaraq istehsalın həjminin çoxalması kimi baxmaq olmaz. Burada həm də sabitləşmənin prinsiplial məzmunu da nəzərə alınmalıdır.

Sabiq SSRİ dövründə Azərbaycan sənayesinin əsas fondlarının, istehsal edilən məhsulun 95%-ə qədəri mərkəzin inhisarında idi. Azərbaycan suverenlik qazanandan sonra milli sərvət dövlətin sərənjamına keçmişdir. Bu, ümumən öz-özlüyündə müsbət haldır. Lakin bundan sonra növbəti addım atılmalı, özəlləşdirmə prosesinə keçilməlidir və keçilibdir. Özəlləşdirmə, hər şeydən əvvəl, sərt mərkəzləşməyə və inhisarçılığa, bürokratiyə və kök salmış müvafiq maneələrə son qoymalıdır.

Sabiq mülkiyyət obyektlərinin özəlləşməsi ardıjıl pillələrlə, ölçülüb-biçilməklə aparılmalıdır. Həm də özəlləşdirmədə strateji dövlət əhəmiyyətli sahələr, obyektlər məsələsinə, onların dövlət mülkiyyətində qalıb-qalmamağı məsələsinə ehtiyatla yanaşılmalıdır.

Azərbaycan birinci növbədə öz daxili imkanlarını maksimum dərəcədə səfərbər etməklə islahatları uğurla aparmağa, iqtisadiyyatı dirçəltməyə və yüksəlişə doğru istiqamətləndirilməlidir. Lakin ağır bir şəraitdə Azərbaycan üçün təkjə daxili imkanlar hesabına yüksək proqram səjyyəli vəzifələri yerinə yetirmək çətindir. Deməli, inkişaf etmiş xarici ölkələrin imkanlarından da istifadə etmək zərurəti meydana çıxır. Ümumiyyətlə, beynəlxalq əmək bölgüsü-nün üstünlüklərindən istifadə etmək də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bunun üçün Azərbaycan dövləti xarici iqtisadi əlaqələrin bütün məlum formalarından istifadə etmək məqsədini qarşıya qoymuşdur. Bu, bir çox xarici ölkələrin şirkətləri ilə birgə müəssisələrin

yaradılmasında, xarici investisiyalardan istifadə olunmasında, faydalı kreditlərin alınmasında, iri beynəlxalq konsorsiumların iştirak etməsində və s. öz ifadəsini tapır.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm xarici investisiyadan istifadə edən ölkə və həm də xarici investor öz faydası və mənafeləri baxımından bu işə girişir, yəni hər iki tərəf bu fəaliyyət prosesində maraqlı olmalıdır ki, gözlədikləri faydaya nail olsunlar.

Vaxtı ilə A.Smit və D.Rikardo xarici (beynəlxalq) iqtisadi münasibətlərdə xərjlərin müqayisəli üstünlüyü nəzəriyyəsini irəli sürmüşlər. Bunun ilk ideyasını A.Smit vermişdir. D.Rikardo isə onu yüksək nəzəriyyə səviyyəsində açıqlamış və habelə praktiki vəzifəsini də şərh etmişdir.

Xərjlərin müqayisəli üstünlüyü nəzəriyyəsinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, hər bir ölkə əmtələrin istehsal xərjlərindəki fərqlərdən istifadə edərək xarici iqtisadi əlaqələrdən, xarici ticarətdən «fayda» götürməlidir. A.Smit və D.Rikardo xərjlərin müqayisəli üstünlük məsələsində ölkələrdə istehsalın ixtisaslaşdırılmasının məqsədəuyğunluq prinsipini əsas götürmüşlər. Sonralar bu nəzəriyyə «istehsal xərjlərinin müqayisəli üstünlüyü təlimi» adı altında yayılmışdır.

Bu nəzəriyyənin həm müsbət tərəfləri və həm də müasirlik baxımından müəyyən mənada yaramayan tərəfi də vardır. Şübhəsiz müasir dövrdə müstəqilliyə qədəm qoyan ölkələr də bu təlimin yalnız özləri üçün faydalı yönətlərdən istifadə edə bilərlər.

Hər bir ölkənin varlı olması onun yeraltı sərvətlərindən xeyli asılıdır. Faydalı qazıntıların aşkara çıxarılması və istifadə olunması ölkənin tərəqqisinin mühüm mənbələrindən biridir.

Keçmişdə yeraltı sərvətlər o qədər də səmərə vermirdi, çünki elm və texnika indiki kimi inkişaf etməmişdi. Hətta XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan neftini Peterburq Elmlər Akademiyasına göndərirdilər ki, ondan neçə fayda götürmək məsələsini araşdırsınlar. Qəribədir ki, həmin akademiyanın bəzi alimləri bu mayenin yalnız araba təkərlərinin yağlanması üçün yararlı ola biləcəyini göstərmişdilər. Halbuki həmin vaxtdan çox-çox əvvəl neftdən heç bir akademiya olmayan Babilstanda tikinti

materiallarının bərkidilməsi üçün məhlul hazırlayırdılar, Qədim Misirdə mumiyaların saxlanması məhləm kimi istifadə edirdilər, Çində çıraqlara doldurub yandırirdilər. Hətta Şimali Amerika hindularının bədənlərinə şəkil döydürəndə müxtəlif rənglərə neft qarışdırdıqları da məlumdur.

Neftdən səmərəli istifadə 1861-ci ildə xüsusi texnologiya üsulu kəşf edildikdən sonra başlanmışdır. Müxtəlif neft məhsulları həmin dövrdən etibarən aqlaşmaz gəlirlər gətirir.

1863-cü ildə məşhur rus kimyaçısı D.İ.Mendeleyev Azərbaycana gəldi və bundan sonra neftin əhəmiyyəti Elmlər Akademiyasında daha heç bir şübhə doğurmadı. Neft sənayesi ilə yaxından tanış olan alim, məşhur milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyevi «Bakı neft işinin mühüm yerli hərəkətverijisi» adlandırmışdı.

1883-cü ildə Bakı ilə Tbilisi arasında dəmir yolunun çəkilişinin başa çatması Azərbaycan neft sənayesinin dünya bazarına kütləvi çıxışını təmin etdi. Təkcə bu yolla 1884-cü ildə Azərbaycandan 5,5 mln. puddan artıq neft daşınmışdı.

Respublikamızın ərazisinin təqribən 70%-i neft və qaz jəhətdən perspektivli strukturlara malikdir.

120 ildən artıqdır ki, Abşeron yarımadasındakı neft yataqları sənaye üsulu ilə istismar olunur. Bakı arxipelaqında və Xəzər dənizində də neft və qaz yataqları kəşf edilmişdir. Bundan əlavə, Qobustanda, Şirvanda, Muğanda, habelə qərb rayonlarında geniş perspektivə malik neft yataqları var.

Bəzi tədqiqatçıların fikrinə, dünyada yer üzündə təbii axarı ilə çıxmış ilk neft Abşeron yarımadasının indiki Binəqədi sahəsində olmuşdur. Qədimdə yerli əhali yerin səthinə yığılmış neftdən çıraqlarda yandırmaq, onun kükürd və qatranla qarışığından hərbi məqsədlə «yandırıcı ox» hazırlamaq üçün istifadə edirdi. Neft məhsulu olan qırdan hazırlanan asfalt sukeçirməyən və birləşdirici maddə kimi inşaat işlərində əvəzsiz hesab olunurdu.

Azərbaycan Ərəb xilafətinə daxil edildikdən sonra Şərq ölkələrində neftə maraq daha da artdı. Dəvə karvanları Abşeron neftini Ərəb ölkələrinə daşımağa başladı.

X əsrdə yaşamış məşhur ərəb səyyahı və tarixçisi Əbu-

İsxsaq İstəpiri özünün «İqlimlər kitabı» adlı əsərində göstərirdi ki, Bakı sakinləri odun əvəzinə neft hopdurulmuş torpaqdan istifadə edirmişlər. Suraxanıda çıxarılan neft ən yaxşı müaliyə vasitəsi sayılırdı və tuluqlara doldurulub Hindistanın, İranın, Orta Asiyanın bazarlarına daşınırdı.

Orta əsrlərin və ədəbi məxəzlərində neft barədə kifayət qədər məlumat var. Qərbi Avropadan Abşeron gəlmiş səyyahlar bu yarımada çoxlu neft çıxarıldığını görüb qeyd etmişlər. Venesiyalı təcir və səyyah Marko Polo (1254-1324) Bakının neft mənbələri barədə yazırdı: «Gürjüstan sərhədində (yəni, Gürjüstanla qonşu ölkə – Azərbaycan) yağ (neft) mənbəyi var və bu yağ çoxdur. Onu yemək olmaz, anjaq yandırmaq olar. Uzaqlardan bu yağı almağa gəlirlər və bütün ölkədə yalnız onu yandırırırlar».

Müaliyə məqsədilə işlədilər neftin xoşagəlməz iyini aradan qaldırmaq və ya heç olmasa azaltmaq üçün lap qədimdən onu distillə yolu ilə təmizləyirdilər. Orta əsrlərdə tibb elminə aid kitablarda Roma həkimi Kassiya Feliksin və XI əsrin görkəmli alimi İbn Sinanın distillə üsullarına aid təcrübələri təsvir edilmişdir.

Azərbaycan neftinin istehsalı XIX əsrin əvvəllərində genişlənməyə başlanmış və getdikcə sürət almışdır. Məsələn, 1800-1820-ji illərdə Abşeron yarımadasında jəmisini 6 mln. pud neft istehsal olunmuşdursa, 1872-1879-ju illərdə hasilat 107 mln. puda çatmışdı. Dünyada ilk neft quyusu 1847-ji ildə Abşeron yarımadasında qazılmışdı. Əvvəllər əsasən Balaxanı sahəsində neft çıxarılırdısa, sonralar Sabunçu və Ramana sahəsində də quyular qazılırdı. Həmin dövrdə neft sənayesinin sahibkarları əsasən xarici iş adamları idi. Yerli sahibkarlar azlıq təşkil edirdi. 1886-ji ildə Azərbaycanın neft sənayesində 106 sahibkar fəaliyyət göstərirdi və onlardan yalnız 35-i Azərbaycanlı idi. Həmin il Nobel qardaşlarının 22, Hacı Z.Tağıyevin isə jəmisini 4 işləyən buruğu vardı.

İnkişaf etmiş iqtisadiyyat, ölkə əhalisinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasının və dövlət xəzinəsinə vəsait axınının mənbəyidir.

Yer kürəsində təbii sərvətlər bərabər paylanmamışdır. Bəzi

ərazilərdə qızıl, neft, daş kömür kimi faydalı qazıntılar, digərlərində isə torpağı nə qədər qazırsansa, şor sudan başqa heç nə çıxmayaq. Bəzi ərazilərdə torpaqlar münbitdir, keçilməz meşələr və suvarılan əkin sahələri var, digərlərində isə heç ot da bitmir.

İlk baxışda adama elə gəlir ki, təbii sərvətlər bol olsa, iqtisadiyyat da güclü inkişaf etməli, əhali daha firavan yaşamaqalıdır. Amma qəribədir ki, bu, heç də belə olmur. Məsələn, Rusiyada zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlər mövjudur. Yaponiyada isə, demək olar ki, heç nə yoxdur. Lakin iqtisadiyyat Yaponiyada yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Rusiyada isə iqtisadiyyat lazımi səviyyədə deyil. Dünyada zəngin faydalı qazıntıları, münbit torpağı olan Afrika və Jənubi Amerika bu jür sərvətləri çox az olan Almaniyadan, Norveçdən, İsveçdən iqtisadi jəhətdən qat-qat geri qalır.

İqtisadiyyatı zəif olan ölkələrin əhalisi isə, aydındır ki, güclü iqtisadiyyata malik ölkələrin əhalisindən daha ağır şəraitdə yaşamağa məjburdur.

XX əsrin 80-ji illərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayan hər bir vətəndaş Hindistan sakinindən 40 dəfə çox təbii resurs istehlak edir. Bu gün ABŞ-ın, Qərbi Avropanın və Yaponiyanın sakinləri bütün bəşəriyyətin yerdə qalan 5 milyard əhalisinə jəmi 15-20% təbii resurs və qida məhsulları düşür.

Qədim Çin müdriklərindən biri Konfutsi demişdir: «Yaxşı idarə olunan ölkədə kasıblıqdan, pis idarə olunan ölkədə varlılıqdan xəjalət çəkirlər. Bəs bunun səbəbi nədir?».

Hansı ölkədə ki, təsərrüfatın bütün sahələri bəjarıqla, yüksək peşəkarlıq səviyyəsində idarə olunur, orada iqtisadiyyat da sürətlə inkişaf etməlidir.

Fraklin Ruzvelt 1933-jü ildə ABŞ-ın 32-ji prezidenti kimi fəaliyyətə başlayarkən ölkəni dağıntı bürümüşdü. İstehsal 50% azalmış, milyonlarla amerikalı iş yerlərindən və yaşayış vasitələrindən məhrum olmuşdu. F.Ruzvelt bazarın avtomatik tənzimlənmə xassəsinə malik olmadığını və xüsusi biznesin öz mənafeyini hər şeydən, hətta dövlətin və xalqın mənafeyindən üstün tutmasını, kortəbii qüvvələrin meydan açmasını, iqtisadiyyata dağıdıcı təsirini dərk etmişdi. O, çıxış yolunu «Yeni inkişaf xətti» adlandırılan jəsəratli iqtisadi islahatlar

aparmaqda gördü.

«Yeni inkişaf xətti» mahiyyətə kapitalın kortəbii fəaliyyətinə düşünülmüş nəzarət tətbiq etməkdən, xüsusi biznesdə dövlət tənzimlənməsini gücləndirməkdən, onu ölkənin və xalqın mənafeyinə uyğun səmtə yönəltməkdən ibarət idi. F.Ruzvelt, ilk növbədə «Nə etməli» sualına cavab verdi: «Heç bir biznesin mənafeyi dövlətin mənafeyindən yüksəkdə dura bilməz». Özünü dövlət mənafeyindən yüksək tutmağa jəhd göstərən hər jür biznesə hökumət lazımı dərəcədə təsir etmək səlahiyyətinə malik olmalıdır.

F.Ruzvelt əsaslandırıldığı müddəalardan hara istiqamətləndirdiyini müəyyən etmək üçün «kompasa» malik idi. Onun düşünən beyni məşhur ingilis iqtisadçısı Jon Meynard Keynsin davamçısı, Harvard Universitetinin iqtisadiyyat üzrə professoru Elvin Xansen olmuşdur. Amerikani böhrandan çıxaran iqtisadiyyata düşünülmüş dövlət müdaxiləsi oldu. Sonralar «Yeni inkişaf xətti»ni tənqid edənlər onu «sürünən sosializm» adlandıranlar olsa da, ABŞ iqtisadiyyatı bu gün də həmin prinsiplərə əsaslanır. «Yeni inkişaf xətti» əslində «sürünən sosializm» deyil, kapitalizmin təbiətinə yabançı olan iqtisadiyyata sosial istiqamət, sosial ədalət, sosial məsuliyyət gətirən tənzimlənən inkişaf proqramı idi.

F.Ruzvelt deyirdi: «Əgər iqtisadiyyatda nə işə alınmırsa, onu açıq etiraf etmək lazımdır». Bu gün «Sərbəst» ABŞ iqtisadiyyatı müxtəlif jür məhdudiyətlər, normalar və kvotalarla əhatə olunmuşdur. Onsuz «xüsusi biznesin» dövlət maraqlarını, mənafeyini üstələməsinin qarşısını almaq, «vəhşi kapitalizmin» fəaliyyətinə məqsədyönlü xarakter vermək mümkün deyildi. Beləliklə, yaxşı idarə olunan ölkədə kasıblıqdan xəjalət çəkmək kəlamına əməl olunur.

«Oğuznamə»lərdən birində belə atalar sözü var: «Dövlətsiz oğlu olmaqdan dövlətlinin qulu olmaq yaxşıdır». Bu müdrik kəlamın əhatə dairəsini genişləndirsək, alınır ki, kasıb ölkədə yüksək vəzifə tutmaq, varlı ölkədə adi sırayı işçi olmaqdan daha pisdir.

Azərbaycanın da əlverişli təbii şəraiti, mülayim iqlimi, zəngin sərvətləri olsa da, hələ iqtisadi səviyyəsi inkişaf etmiş

ölkələrin səviyyəsindən xeyli aşağıdır. Lakin bunun obyektiv səbəbləri mövjudur. Ölkəmiz Sovet ittifaqının tərkibində idi və imperiyanın dağılması ərəfəsində onun iqtisadiyyatı tamamilə süqut etmişdi. 1991-jı ildə müstəqillik qazanmış respublika ötən bu müddət ərzində əvvəlki dövrdən miras qalmış tənəzzüldən yaxa qurtarmış, müəyyən tərəqqiyə nail olmuşdur. Yəqin ki, gələjəkdə həm sənayedə, həm də kənd təsərrüfatında aparılan köklü islahatların səmərəsi hiss olunacaq dərəcədə artajaqdır. Belə ki, ölkədə radikal iqtisadi islahatların aparılması yeni iqtisadi münasibətlərin formalaşmasına və inkişafına şərait yaratdı. Özəl bölmə iqtisadiyyatın dinamik inkişaf edən sahəsinə çevrildi. Sahibkarların fəaliyyəti gücləndikjə real sektorun strukturu da təkmilləşir. İlk illərdə sahibkarlar öz fəaliyyətini əsasən ticarət, ijtimai işə sahələrinə yönəldirdilərsə, indi ixrajö-nümlü sahələrə informasiya texnologiyaları, telekommunikasiya, intellektual mülkiyyət tələb edən fəaliyyət növlərinə maraq artır. 2004-jü ilin birinji yarısında Azərbaycanı 2547 yeni müəssisə qeydiyyatdan keçmişdir. Bu müəssisələrdən 301-i tikinti, 214-ü isə emal müəssisələridir. Qeydiyyatdan keçmiş yeni müəssisələrdən 90%-i özəl sektorun, bütövlükdə ümumi daxili məhsulun 75%-i qeyri-dövlət bölməsinin payına düşür.

Dövlət başçısı sahibkarların daxili iş fəaliyyətinə qarışmamağı, özəl sektorlarda qanunsuz yoxlamaların aparılmamasını, sahibkarların inkişafı üçün zəruri olan iqtisadi mühitin yaxşılaşmasına mane olan əngəllərin aradan qaldırılmasını hökumət strukturlarından tələb edərək sahibkarları saf, sağlam əməkdaşlığa dəvət edir ki, bütün bunlar da ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşması, sahibkarların dövlətə inamını şərtləndirir.

Milli iqtisadiyyatın, daxili bazarın sivil metodlarla qorunması qarşıda duran ən vacib məsələlərdəndir. Etiraf etməliyik ki, biz hələ buna tam nail olmamışıq. Bizə elə gəlir ki, belə vəziyyəti qaydaya salmaq üçün dövlət özünün iqtisadi tənzimləmə funksiyalarını səmərəli surətdə yerinə yetirə bilməkdən ötrü, hər şeydən əvvəl, kifayət qədər tənzimləmə resurslarına malik olmalı; ikinjisi, həmin vasitələrin imkanla-

rını aydın təsəvvür etməli və nəhayət, onların sosial-iqtisadi nəticələrini verməlidir. Misal üçün, ABŞ-da 100-dən yuxarı təşkilat və idarə müxtəlif səviyyələrdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi ilə məşğul olur və bu məqsədə ildə 100 milyard dollardan çox vəsait sərf edir. Bu xərjlərin bir hissəsi birbaşa istehsalın və qiymətin tənzimlənməsinə yönəlsə, onun müəyyən hissəsi isə qanunverijilik aktlarının hazırlanması, onun yerinə yetirilməsi üzərində nəzarətməyə, dövlət xətti ilə kadr hazırlığına, müvafiq hesabat sənədlərinin hazırlanmasına və s. məqsədlərə istifadə olunur.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatının indiki şəraitində milli iqtisadiyyatın, daxili bazarın sivil metodlarla qorunması müəyyən qədər elmi-iqtisadi araşdırmaların kifayət dərəcədə olmaması, ümumi iqtisadi işin günün tələblərinə cavab verməsi kimi məsələlərin həll edilməsi ilə bağlıdır.

Yeni bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində elə məsələlər var ki, müəyyən maraq doğurur. Buna misal olaraq, göstərmək olar ki, bəzi hallarda xarici ekspertlərin sözü bir sıra səlahiyyətli məmurlar üçün həqiqət kimi qəbul edilir. Halbuki xaricdən edilən təkliflərin, irəli sürülən şərtlərin heç də hamısı milli maraqlara cavab vermir. Misal üçün güzəştlər mexanizmini götürək. Xarici ekspertlər «bazar münasibətləri şəraitində yerli istehsalın inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş güzəştlər olmamalıdır» fikri ilə israrlıdırlar¹.

Axı dünya təjribəsi göstərir ki, bu heç də belə deyildir. Bu gün Avropa Birliyi ölkələrində kənd təsərrüfatı istehsalçılarına ildə 40-50 milyard avro həjmində güzəştlər edilir, subsidiyalar verilir. ABŞ-da milli iqtisadiyyata kömək sisteminin çox zəngin tarixi var. Çin kimi nəhəng ölkədə inkişaf səviyyəsi aşağı olan regionların geriliyini aradan qaldırmaq üçün sistemli şəkildə güzəştlə mexanizmlər tətbiq olunur. Azərbaycanın ujqar dağ rayonlarında, xüsusilə Yardımlıda, Lerikdə, digər ujqar dağ rayonlarında biznesi təşkil etmək mühitini Bakı, Sumqayıtdakı iqtisadi-sosial mühitlə eyniləşdirmək olarmı? Əlbəttə ki, yox. Hamımız yaxşı bilir ki, Bakıda, Sumqayıtda iş qurmaq,

biznesi təşkil etməklə kənd rayonlarında bu kimi müvafiq işləri təşkil etmək arasında çox böyük fərq vardır. Belə hesab edirik ki, rayonlarda istehsal mühitinin yaxşılaşmasına kömək edən bütün amilləri təhlil etmək zəruridir. Reallığı nəzərə almaqla, düşünülmüş tənzimləmə mexanizmi hazırlanmalıdır. Yaddan çıxarmamalıyıq ki, qloballaşan dünyada ölkələrarası iqtisadi maraqlar ciddi məsələdir. Bazarı tutmaq üçün hələ də dünyanın bir çox ölkələri, transmilli şirkətləri heç də həmişə təmiz rəqabət üsullarından istifadə etmirlər. Dövlət başçısının daxili bazarın qorunması, yerli istehsalın inkişafına dair tövsiyələri hamımız, ilk növbədə iqtisadi orqanların fəaliyyəti üçün əsas götürülməlidir. O demişdir: «Nə üçün bizdə ola-ola, gündəlik tələbat məhsullarını xaricdən almalıyıq? Biz bunu Azərbaycanda istehsal etməliyik. Siyəzəndəki broyler fabriki də, kərpi zavodu da məhz bu məqsədlərə xidmət edir. Yerli istehsal yaranmalıdır ki, jamaat burada buraxılan məhsulları alsın və istifadə etsin. Xüsusilə nəzərə alaq ki, bu məhsullar ən yüksək dünya standartlarına cavab verir».

Bütün bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatı istehsalında artım aqrar islahatların nəticəsi kimi özəl bölmə hesabına baş vermişdir. Tikinti-quraşdırma və rabitə sahəsində daha yüksək göstərijilər əldə olunmuşdur. Ölkədə ijtimai-siyasi, makroiqtisadi və makromaliyyə sabitliyinin yaranması investisiya fəallığının yüksəlməsinə şərait yaratmış, ölkəyə xarici investisiya axını artmış, onun strukturunda pozitiv dəyişikliklər baş vermişdir. Müstəqillik illərində ölkə iqtisadiyyatına 17 milyard dollar investisiya qoyulması deyilənlərə sübutdur. Bu tendensiyanı inkişaf etdirib gələcəyə də tempi artırmaq zəruridir.

¹ «İqtisadiyyat» qəzeti, 29.10.2004

II. İQTİSADI SİSTEMİ SƏJİYYƏLƏNDİRƏN BƏZİ JƏHƏTLƏR

Dünya təjribəsi göstərir ki, hər hansı bir iqtisadi sistemin normal fəaliyyətinin təmin edilməsində dövlət həlledici rol oynayır. Bu baxımdan dövlətlə iqtisadiyyatın qarşılıqlı əlaqəsini dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin optimal nisbəti və hüdudunun gözlənilməsi məsələsi iqtisadi nəzəriyyənin başlıca problemlərindən biridir. Bildiyimiz kimi, tarixən sosial-iqtisadi proseslərin idarə olunması və tənzimlənməsinin formalaşmış iki əsas tipi məlumdur. Onlardan biri mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma və idarəetməyə əsaslanan inzibati-amirlik sistemi, digəri isə iqtisadi üsullara əsaslanan bazar sistemidir. Bu gün ölkəmizdə həyata keçirilən əsaslı iqtisadi dəyişikliklərin əsas məzmunu da məhz inzibati-amirlik sistemindən bazar iqtisadiyyatına keçid təşkil edir.

İqtisadiyyatın tarixindən məlumdur ki, XX əsrin 60-ji illərin ortalarında iki dünya sistemi arasındakı sinfi mübarizənin güclənməsi Qərbi ölkələrinin bazar iqtisadiyyatının sosial təyinatını gücləndirməyə məcbur etdi. Məşhur Amerika iqtisadçısı Ç.Helbreytin fikrinə, həmin dövrdə tənəzzülə uğrayan kapitalizm sistemini xilas etmək üçün dövlət, bazar sistemində sosializmin iki başlıca prinsipi – sosial ədalət və sosial təminatı geniş tətbiq etməyə başladı. Elə onun nəticəsidir ki, həmin mübarizədə bazar iqtisadiyyatı sistemi qalib çıxaraq bu gün yeganə hökmran bir sistemə çevrilmişdir. Bütün bu proseslərin təsiri altında ayrı-ayrı ölkələrdə Keynes nəzəriyyəsi modifikasiyaya uğramış və tədrijən onun əsasında dövlət tənzimlənməsinin yeni bir istiqaməti, yeni Keynsçilik meydana gəlmişdir. Yeni Keynsçi məktəbinin nümayəndələri Nobel mükafatı laureatı P.Samuelsən, R.Solou, L.Kleyn, F.Modelyani və digərləri iqtisadi proseslərə dövlətin fəal müdaxiləsinə tətbiq etməklə sosial təyinatlı bazara üstünlük verirlər. Həm də sosial təyinatlı bazar iqtisadiyyatının tənzimləmə mexanizmi əhalinin və digər sosial problemlərin kəskinləşməsinə qarşı xüsusi məhdudiyətlər sistemi yaradılmasını nəzərdə tutur. Bununla belə Qərbi ölkələrinin

iqtisadiyyatında 1979-1981-ji illərdə baş vermiş sosial-iqtisadi böhran iqtisadi ədəbiyyatda və təjribədə 50 ilə yaxın bir müddətdə bazarın tənzimlənməsi modelləri içərisində hökmran mövqeyə malik olan Keynes təliminin zəif tərəflərini aşkara çıxartdı. Heç də təsadüfi deyil ki, iqtisadi ədəbiyyatda həmin böhran Keynes modelinin böhranı kimi qiymətləndirilir. Bu vaxtdan etibarən təklifi stimullaşdırmaqla /məlum olduğu kimi, Keynes tələbi stimullaşdırmağı əsas götürürdü/, bazarın tənzimləyici funksiyalarının təmin olunması prinsipinə əsaslanan yeni neokonservativ dövlət tənzimləmə modeli formalaşmağa başladı. Bu modelin nəzəri əsasını yeni modifikasiyalarda təzahür edən «monetar nəzəriyyə», «təklif iqtisadiyyatı» və «sərfəli gözləmələr» nəzəriyyəsi təşkil edir. Belə ki, yeni modelin tərkib hissələrindən biri olan «təklif iqtisadiyyatı» nəzəriyyəsinə görə yığımın klassik mexanizmi bərpa olunmalı, azad xüsusi sahibkarlığın bazar mexanizmi yenidən dirçəldilməlidir. Həmin nəzəriyyənin digər tərkib hissəsi olan «sərfəli gözləmələr» konsepsiyasının tərəfdarları iqtisadi həyatda istehlakçı və istehlakçıların fəaliyyətini düzgün qiymətləndirərək sabit dövlət qanunlarının yaradılmasını əsas götürürlər. Neokonservativ modelin prinsiplərinin əyani reallaşması öz əksini ABŞ-da 80-ji illərdə tətbiq olunan «reyqanomika» və İngiltərədə tətbiq olunan «tetçerizm» iqtisadi siyasəti prinsiplərində tapmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, son illərdə Qərbi ədəbiyyatında dövlətlə iqtisadi proseslərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməyə jəhd göstərən «ijtimai seçmə» nəzəriyyəsi geniş yayılmağa başladı. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları iqtisadi tənzimləmənin elə prinsiplərini əsas götürürlər ki, onlar konkret dövrdə jəmiyyətin sosial-iqtisadi tələblərini daha geniş imkanlarını nəzərə almağa imkan versin. Bu məqsədlə onlar belə bir suala optimal cavab tapmağa çalışırlar ki, hökumət nə alır? Dövlət xərjləri və güzəştləri kimin üçündür? Dövlət əmtələri neçə istehsal edir? Beləliklə aydın olur ki, «ijtimai seçmə» nəzəriyyəsinin tərəfdarları əslində məlum üç əsas problemi qeyri bazar vasitələri ilə həll etməyə jəhd göstərirlər.

Digər tərəfdən, həmin nəzəriyyənin yaradıcıları K.Errou, K.Bleka belə hesab edirlər ki, iqtisadi təhlil əsasında müəyyən

olunan səmərəli iqtisadi davranış prinsipi, eyni zamanda siyasi proseslərin tətbiqi zamanı da faydalanır.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin nəzəri problemlərinə tarixi səpkidən nəzər salsaq aydın olur ki, bu təlimlər bir çox hallarda iqtisadiyyatın idarə olunmasında inhisarçılıqdan tutmuş, iqtisadi sərbəstliyədək bir-birinə diametral əks xarakter daşıyırlar. Bunlarla yanaşı, sosial-iqtisadi proseslərin bazar və dövlət vasitəsilə birgə tənzimlənməsinə əsaslanan Çin modeli, qarışıq iqtisadiyyata əsaslanan İsveçrə modeli, habelə öz tənzimləmə xüsusiyyətləri ilə seçilən Alman, Avstriya modelləri son illərdə geniş yayılmağa başlamışdır.

Nətiyə olaraq qeyd etmək olar ki, ayrı-ayrı ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif modelləri formalaşmasında da, onların hamısında başlıjaməqsəd jəmiyyətdə sosial-iqtisadi sabitliyi təmin etmək, ölkə daxilində və eləcə də dünya miqyasında mövjud quruluşu möhkəmləndirmək və onu dəyişən ijtimai-iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaqdan ibarətdir.

Bu gün bizim için həmin ölkələrin təjribəsinin öyrənilməsi nəzəri və əməli baxımdan xeyli əhəmiyyətlidir. Lakin dünya təjribəsində heç bir ölkə bu gün müstəqil dövlətlərə çevrilmiş keçmiş Sovet respublikalarının, o jümlədən də Azərbaycanın keçid mərhələsində qarşılaşdığı əksər problemlərlə üzlaşmışdır. Belə ki, hal-hazırda Azərbaycanda inzibati-amirlik sisteminin /həllədijə dərəcədə/, azad rəqabət dövrünün və tənzimlənen bazar iqtisadiyyatının müəyyən ünsürlərinin sintezini özündə əks etdirən keçid dövrünün qarışıq bir iqtisadi sistemi təşəkkül tapmaqdadır.

Həmin iqtisadi sistemin xarakterinə xas olunan jəhətlərlə yanaşı, mövjud ijtimai-siyasi mühit də mühüm təsir göstərir. Görünür yaxın gələjəkdə bütün bu obyektiv və subyektiv amillərin təsiri altında iqtisadi proseslərin tənzimlənməsinin milli reallıqlarını və əhali güzəranının yaxşılaşmasını nəzərə alan konkret forma və üsullar formalaşacaqdır.

Əhali güzəranının yaxşılaşdırılması üzrə iqtisadi tərəqqinin gedişində əhali gəlirlərinin öyrənilməsi və bununla əlaqədar olaraq yeni elmi müddəaların üzə çıxarılması və iqtisadi

sistemin formalaşması üçün onun metodoloji əsaslarının yaradılması olduqca vajib və aktual bir məsələdir. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək olar ki, J.Keynsin /1883-1946-ji illər/ ideyası altında formalaşmış makroiqtisadi nəzəriyyə, məhz bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Keynsin nəzəriyyəsi gələjək tədqiqatların həm mənbəyi, həm də istiqamətləndirijisi olub. Təsadüfi deyil ki, Keynsin makroiqtisadi təhlilini əsas göstərməklə iqtisadi tənzimlənməni həyata keçirmək üçün milli hesablar sisteminin işlənilməsi hazırlanması zəruriliyi meydana gəlmişdir. Onun nəzəriyyəsiəndən asılı olaraq, iqtisadi artım, iqtisadi tsikli, iqtisadi tənzimləmə, antiinflasiya, defisitli maliyyələşmə nəzəriyyələri formalaşmış və öz tətbiqi sferalarını tapmışdır.

XX əsrin 20-ji illərinin sonu, 30-ju illərin əvvəllərində Qərbi Avropa ölkələrini, ABŞ-ın, eləcə də bütün kapitalist dünyasını bürümüş böhranlar, bu ölkə iqtisadçılarını bir növ şok vəziyyətinə salmışdır. Belə ki, ölkələrin iqtisadiyyatı elə bir vəziyyətdə düşmüşdür ki, təkjə istehsal olunmuş məhsulların reallaşması ilə yanaşı, işsizlik sürətlənmiş, inflasiya səviyyəsi görünməmiş dərəcədə qalxmışdır. Ən aparjı kapitalist ölkələri hesab olunan ABŞ-da, Böyük Britaniyada, Almaniyada istehsalın səviyyəsi sürətlə aşağı enmiş, işsizlərin sayı gündəngünə çoxalmışdı.

Klassik nəzəriyyəni rəhbər tutmuş iqtisadçıların əksəriyyəti mövjud vəziyyətin müvəqqəti xarakter daşdığıni göstərdilər. İqtisadiyyatın böhranlı vəziyyətdə düşməsinin, «Böyük tənəzzül»ün əsl səbəblərini izah edə bilmirdilər. Belə ki, bəzi iqtisadçılar bunun səbəbini tələbin səviyyəsinin həddindən aşağı düşməsi ilə, bəziləri ifrat istehsalın baş verməsi ilə, digərləri kapital qoyuluşunun həjminin aşağı düşməsi ilə, eləcə də vergi-kredit sisteminin mütərəqqi rolunun azalması ilə izah edirdilər.

Jəmiyyətin aparjı işgüzar adamları, sahibkarlar, biznesmenlər vəziyyətin çıxış yolu barədə aramsız düşünürdülər. Çünki ən fəlakətli jəhət bu idi ki, kapitalist dünyasını işsizlik tamam bürümüşdür. Halbuki bu dövrlərdə sosialist sisteminin aparjı dövləti olan SSRİ-də işsizlik tamamilə aradan qaldırılmışdı. Əslində böhran iqtisadi sferadan çıxıb ölkələrin

siyasi, ideoloji, sosial sahələrini də bürüyürdü. Belə bir şəraitdə elə bir nəzəriyyəyə ehtiyaj duyulurdu ki, o, iqtisadi böhranların aradan qaldırılması yollarını göstərməklə, ölkələrdə mövjud olan bazar sisteminin daha əsaslanmış şəkildə fəaliyyət göstərməsinə imkan yaratmalı idi.

Belə bir vaxtda görkəmli ingilis iqtisadçısı J.Keynsin 1936-ji ildə Londonda dərij etdirmiş olduğu «Məşğulluğun, faizin və pulun ümumi nəzəriyyəsi» əsəri sözün əsl mənasında iqtisad elmində böyük inqilab etmiş oldu. Bu əsər ona böyük şöhrət gətirməklə ilk dəfə olaraq Qərbi Avropa ölkələrində, eləcə də ABŞ-da dövlət səviyyəsində iqtisadiyyatın sabitləşməsinin nəzəri-metodoloji əsasını qoydu.

Dünya təjribəsi göstərir ki, dövlətlərarası və xalqlararası münasibətlərin daha da yaxın olması üçün təkjə siyasi rəhbərlik səviyyəsində yox, bütün səviyyələrdə janlı ünsiyyət çox vacibdir. Ayırı-ayırı ölkələrin iqtisadi təjribəsi, o jümlədən bütün dünyanı heyran edən Çin təjribəsi çox lazımdır. Bu gün jəsərlə demək olar ki, dünyada elə bir qlobal inkişaf prosesi yoxdur ki, o, özünü Çində göstərməsin. Maraqlı jəhət odur ki, bu proseslər bəzi ölkələrə xas olan fantastik sürətlə deyil, təkamül mərhələsini keçərək inkişaf edir. Məsələn, bir sıra ölkələr dünya iqtisadiyyatına qovuşmağı tələm-tələsik iqtisadiyyatın sürətlə liberallaşması vasitəsilə həyata keçirir. Çin kimi ölkə isə dünya iqtisadiyyatına öz milli iqtisadiyyatını möhkəmlətməklə, iqtisadi təhlükəsizliyini təmin etməklə daxil olur. Çində iqtisadi islahatların atası sayılan Den Syaopin fenomenini isə güjülü şəxsiyyətin nəyə qadir olduğunu dünyanı heyran edən faktlarla sübut edir. Den Syaopin və onun tərəfdarları dünyanın inkişaf qanunauyğunluqlarından düzgün nətiyə çıxardılar, yeniliyə nail olmaq üçün, nejə deyərlər, yüksək riskli, uçuruma aparan yolla getmədilər, işi aydın görünən yol saldılar. İslahatlar ərəfəsində Çin iqtisadi jəhətdən geridə qalmış bir ölkə idi. Nəhayət, Çin «şok terapiyası» etmədən islahatlar aparmağın səmərəli yolunu müəyyən etdi. Əvvəljə bu iş kənddən başlandı. Əlbəttə, qərbin tövsiyələrinin ziddinə olaraq. Daha sonra Çin bütövlükdə ölkə miqyasında iqtisadi islahatlara başladı. İslahatların gedijində Çin hökuməti «üç mənfəət» meyarına: məhsuldar qüvvələrin inkişafına; dövlətin ümumi

qüdrətinin möhkəmlənməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə əsaslanırdı.

Xatırladaq ki, Çin iqtisadiyyatının dünəni, bu günü və sabahını xarakterizə edən göstərijilər düşünən insanları heyran etməyə bilməz. Çinlilər qərb təjribəsini inkar etmir və eyni zamanda fetişləşdirmir. Həmin təjribəni milli mənafeələrin qorunması baxımından qiymətləndirir. Koreya hökuməti də bu injə məsələyə çox diqqətlə yanaşır. Yəni beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlıq prosesində milli dövlət mənafeələri qorunur. Məhz bu prinsip ölkə üçün təqdirə layiqdir.

Malayziyanın baş naziri iqtisadi tərəqqiyə nail olmuş ölkəsini, Asiya böhranlarından xilas etmiş, beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə mübahisədə qalib gəlmiş Mahathir Mahamadın aşağıdakı sözlərini xatırlamaq yerinə düşərdi: «Mən qəti inanıram ki, biz ardı-arası kəsilməyən çıxışlara qulaq asıb kömək üçün müvafiq beynəlxalq təşkilatlara ağız açsaydıq, Malayziyanı elə işlər görməyə vadar edəjkdilər ki, nətiyədə təkjə Malayziya iqtisadiyyatı deyil, təkjə Malayziyanın siyasi strukturu deyil, həm də bütün Malayziya milləti, bütün Malayziya jəmiyyəti məhv olajaqdı. Bu fəlakət həmin təşkilatların məkrli iradəsi nətiyəsində deyil, onların ekspertlərinin kifayət qədər biliyə, faktlara malik olmamaları üzündən, onların baxışlarının, dərrakələrinin məhdudluğu üzündən baş verəjkd...».

Buna görə də hər ölkə inkişaf yolunu özü seçməlidir. İstər Çin, istərsə də Koreya, yəni ümumilikdə, Jənubi və Şərqi Asiya ölkələri öz yolları ilə inkişaf edir, amma bu proses heç də asan başa gəlmir. Qloballaşma öz güjünü, təsirini göstərmək üçün bütün vasitələrdən istifadə edir. Bu çətin mübarizə meydanında o qədər qeyri-dəqiq, milli mənafeələrə zidd təkliflərlə üzləşməli olursan ki, onlarla razılaşan ölkə öz millətini birmənalı şəkildə uçuruma aparmış olur.

Təbii ki, 1997-1999-ju illərin Asiya böhranı iri həjmlü kreditlər və nizamsız maliyyə sektoru Jənubi Koreyanın inkişaf modelinə öz mənfəti təsirini göstərdi. Lakin ölkə bu sarsıntıdan qurtula bildi. Bu nöqteyi-nəzərdən Çin təjribəsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, təkjə Koreya üçün yox, inkişaf etməkdə olan bütün dünya ölkələri üçün olduqca vacib və önəmlidir. Əlbəttə,

Koreya hökuməti milli dövlət mənafeələrini əsas tutur, lakin inkişaf strategiyasında prinsiplial jəhətlər var ki, onlardan imtina etmək olmaz.

Koreyada islahatlar aparılarkən dünyanın inkişaf modelləri, Şərqi Asiya, Şərqi Avropa, MDB, Latın Amerikasını ölkələrində islahatların ideologiyası təhlil edilmiş, özünü doğrultmuş və Koreya üçün uyğun olan müddəalardan istifadə olunmuşdur. Bu proses bu gün də uğurla davam edir.

Koreyada ölkədaxili regionların mütənasib inkişafı, məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi inkişaf strategiyasının ən mühüm istiqamətlərindən sayılır. Koreya hökuməti regional inkişaf siyasətini uğurla həyata keçirir, hökumət xarəji investolar üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılmasına xüsusi fikir verir.

Koreya istər iqtisadiyyatda, istərsə də digər sahələrdə nailiyyətlər əldə etmişdir ki, onları borj almadan həll etmək mümkün deyil. Lakin Koreya hökuməti bu borjların sürətlə artmaması, onlardan iqtisadiyyatın müasir texnologiyalar əsasında inkişafı naminə səmərəli istifadə olunması üçün düşünölmüş tədbirlər həyata keçirir.

Koreya hökuməti xarəji borjlar probleminin optimal həlli üçün inkişaf strategiyasında milli mənafeələri, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması, ələjə də qloballaşma meyllərini nəzərə almağı, beynəlxalq maliyyə təşkilatları, kreditorlarla konstruktiv danışıqların aparılmasını öz fəaliyyətinin vəjib vəzifələrindən sayır.

Məlum olduğı kimi, respublikamızın iqtisadiyyatına investisiyaların jəlb olunması məqsədilə hökumət tərəfindən «açıq qapı» siyasəti həyata keçirilir. Müasir texnologiyaların və avadanlıqların, idarəetmə təjribəsinin ölkə iqtisadiyyatına jəlb edilməsi iqtisadi inkişaf strategiyasının mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycanı investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində davam etməkdə olan islahatlara və artıq əldə edilmiş nailiyyətlərə baxmayaraq, qeyri-neft sektoruna investisiyaların jəlb edilməsi sahəsində hələ çox işlər görölməlidir. Bu gün investisiya prosesinin fəallaşması və onun səmərəliliyinin artırılması problemləri Azərbaycan Respublikasının gələjəyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Jənubi Koreya üçün qloballaşma – tərəqqi yoludur. Doğrudan da bizə belə gəlir ki, son 25 ildə Koreyanın qat-qat varlanmasının başlıca səbəbi – ixrajın artmasına və qlobal iqtisadiyyatda iştirak etməyə əsaslanan iqtisadi strategiyadır. Belə ki, Koreya Beynəlxalq Təjərat Assosiasiyasının məlumatına görə, Jənubi Koreyada ixrajın həjmi 20,1% artaraq 172 milyard 600 milyon dollara çatmış və ölkənin 9,2%-ə bərabər iqtisadi artımının təqribən 5,4%-i məhz bu hesaba təmin edilmişdir. Beləliklə, iqtisadi artımın ümumi həjmində ixrajın nisbi payı 58,7%-ə bərabər olmuşdur. Bu, 1975-ji ildən bəri ən yüksək nailiyyətdir. Elə həmin assosiasiyanın məlumatına görə, 2000-ji ildə ixraj hesabına 97 milyard dollardan artıq gəlir əldə edilmişdir. Bu isə ölkənin ümumi milli məhsulunun (462 milyard dollar) 21%-i deməkdir. Bundan əlavə, ixraj hesabına təqribən 2 milyon 280 min iş yeri təmin edilmişdir. Bu isə 1999-ju ilin müvafiq göstərijisindən 14 min vahid çoxdur. Bu meyl indi də özünü göstərir.

Jənubi Koreya artım və yüksək texnologiyalı müasir dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyada mükəmməl nətiyələrə nail olub. 40-50 il önjə ölkənin adambaşına Ümumi Daxili Məhsulu Afrika və Asiyanın kasıb ölkələrinin səviyyəsi ilə müqayisə edilə bilərdi. Hazırda isə adambaşına ÜDM 20 dəfə Şimali Koreyanın göstərijisindən artıq və Avropa İttifaqının kiçik iqtisadiyyatlarına bərabərdir.

Bu uğur 1980-ji illərin sonlarından bilavasitə kredit, idxal məhdudiyətləri, spesifik sənayələrin zəmanəti hökumət və biznes arasında sıx əlaqə sistemi vasitəsilə əldə edilmişdir. Hökumət xammalın idxalını və çoxışlənən malların qiymətləndirmə texnologiyasını təkmilləşdirmiş və jəlb olunmuş kapital və istehlakdan artıq sərmayə qoyuluşuna imkan yaratmışdır. Bu ölkənin dünya inteqrasiyasına qovuşması ölkədə aparılan sistemli islahatların səmərəliliyinin artmasına, dünya təjribəsində özünü doğrultmuş metodlardan, beynəlxalq standartlardan istifadə etməyə, milli iqtisadiyyatın tədrijən rəqabət qabiliyyətinin artmasına, ümumiyyətlə, iqtisadi mədəniyyətinin yüksəlməsinə, müasir sahibkarlar, öiznesmenlər qrupunun formalaşmasına imkan vermişdir. Koreya artıq dünya təjəratində rolunu ildən-ilə artıran bir ölkə kimi tanınır.

Ölkədə beynəlxalq əməkdaşlığın bütün səmərəli formalarından istifadə olunmasına səy edilir. Bu sahədə aparılan siyasətin ideologiyasının ana xətti milli mənafeləri qorumaqla dünya bazarına çıxmaq, qloballaşan iqtisadiyyatda dövlətin mövqeyini möhkəmləndirməkdən ibarətdir.

Artıq Avropa ölkələrində misli görünməmiş iqtisadi inkişaf sayəsində Jənubi Koreyada istehsal edilən malların, o cümlədən inteqral sxemlərin, gəmilərin və maşınlar üçün avadanlığın ixraji kəskin şəkildə artmışdır. Koreyanın Xarici Ticarətin İnkişafına və İnvestisiyalara Yardım Korporasiyasının (KOTRA) məlumatına görə, ötən ilin ilk 11 ayı ərzində Jənubi Koreyadan Avropaya əmtəə ixrajinin həjmi 21 milyard dollara bərabər olmuşdur. Bu, 1999-cu ilin müvafiq dövrü ərzində ixrajin həjmindən 15% çoxdur. 2000-ci ildə Avropa bazarında 3,5 milyard dollarlıq inteqral sxemlər, 2,6 milyard dollarlıq avtomaşın satılmışdır. Jənubi Koreya mallarının əsas idxalçıları Böyük Britaniya, Almaniya və Niderlanddır.

Ticarət, Sənaye və Energetika Nazirliyində belə hesab edirlər ki, Jənubi Koreyadan əmtəə ixraji ABŞ iqtisadiyyatında tənəzzül, daxili iqtisadiyyatda vəziyyətin əlverişsiz olması kimi çətinliklərlə üzləşmişdir. Lakin neftin qiyməti sabit olduqda, enerjiyə hərtərəfli qənaət siyasəti həyata keçirildikdə və ixrajin artırılması üçün səylər davam etdirildikdə, bu məqsədə nail olmaq tamamilə realdır. Təcrübə göstərmişdir ki, ixraj hesabına artım iqtisadi inkişaf üçün zəruri şərtədir. Lakin sərbəst ticarət hər şeyi həll etmir. Bu gün çox böyük uğurlar qazanmış bir ölkənin iqtisadiyyatında təkcə ixrajin artırılması deyil, həm də elmə, texnologiyaya və ali təhsilə sanballı investisiyalar qoyulması mühüm rol oynayır.

Koreya hökuməti yaxşı başa düşür ki, qloballaşan dünyada ölkə o vaxt sayıla bilər ki, onun güclü elmi potensialı olsun. Beləliklə, bu kompleks inkişaf strategiyası iqtisadi sektora kifayət qədər investisiya qoyulması ilə qloballaşmanın üzvi şəkildə əlaqələndirilməsini tələb edir. Hökumət yaxşı başa düşür ki, vacib problemlərdən biri də ondan ibarətdir ki, şəhərlərin sürətli inkişafı ilə normal həyat şəraitinin yaradılması arasında uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmalıdır. Bu sahədə də ciddi addımlar atılır. Asiyalıların əhalisi zəhmətsevər və

zəkali olduğundan, nəinki Koreya, bütövlükdə Asiya qüdrətli iqtisadi tərəqqiyə malik olacaqdır.

Böyük Atatürk demişdir: «Ən böyük zəfər Ekonomik zəfərdir». Bu zəfəri əldə etmək üçün isə ağılla, düşüncə ilə elmə arxalanmaqla dünyaya çıxmaq, qabaqjıl dünya təcrübəsindən bəhrələnmək lazımdır. İslahatlar Koreyada olduğu kimi problemləri həll etməlidir, problem yaratmamalıdır.

Bütün bunlarla yanaşı Jənubi Koreya inkişaf yollarında qarşılaşdığı maneələri qısa müddət ərzində uğurla dəf edərək dünya sivilizasiyasında layiqli yer tutmuşdur.

Mövcud olan dövlətlərarası və xalqlararası münasibətlərin yaxınlığından və təcrübəsindən faydalanaraq hər bir ölkə münasib iqtisadi modeli seçib, təhsili, elmi və texnologiyanı əsas tutaraq təkamül yolu ilə tərəqqiyə doğru inkişaf edə bilər.

III HISSƏ. MİKROİQTİSADİYYAT VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ. İQTİSADI NƏZƏRİYYƏ ÜZRƏ PRAKTİKİ MƏŞĞƏLƏLƏRƏ AİD TESTLƏR VƏ MƏSƏLƏLƏR

Dərs vəsaitinin bu hissəsində «Ümumi iqtisadi nəzəriyyə» və «Mikroiqtisadiyyat» bölməsi üzrə test və məsələlərin toplusu verilir. Problem situasiyaların həlli üçün tərtib olunan testlərin, məsələlərin məzmunu əsas nəzəri təlimatların daha dərinə öyrənilməsinə yardımçı ola bilər. İqtisadi nəzəriyyənin tədris praktikası göstərir ki, tələbə və aspirantlar öz təfəkkür və yaddaşlarını sınaqdan keçirərək testlərin köməyi ilə dərs vəsaitinin materialını müasir iqtisadi nəzəriyyədə geniş təqdim olunan nəzəri konsepsiyaları təhlil və müqayisə etməklə öyrənirlər. Təqdim olunan testlər əsasında hər tələbə və yaxud aspirant öz-özünü yoxlaya bilər və yaxud öyrənmə prosesi müəllim tərəfindən nəzarət oluna bilər.

Mövzu 1. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və iqtisadi tədqiqatların metodu

I. Testlər və problem situasiyalar.

Düzgün cavabları seçin.

1. Öz fikrinizi söyləyin və onu əsaslandırın.
İqtisadi problemlər həll oluna bilər:
a) iqtisadi modellərin köməyi ilə;
b) siyasi düşüncələrin hesabına;
j) iqtisadi elmlərin köməyi ilə;
d) hər bir adamın dəyərli səmtinə və fikri hesabına.
2. Göstərilən iqtisadi nəzəriyyə məktəblərindən hansı tarixən birinci olub:
a) marksizm;
b) merkantilizm;
j) xırda burcuaziya siyasi-iqtisadi;
d) keynsçilik;
e) klassik siyasi iqtisadi;
c) fiziokratizm.
3. Hansı iqtisadi məktəb birinci olaraq öz analizinin predmetini tədavül sferasını yox, istehsal prosesini qəbul etmişdir:
a) merkantilizm;
b) fiziokratizm;
j) klassik siyasi iqtisad;
d) marşinalizm.
4. Jəmiyyətin və təbiətin qanunlarının birgəliyini aşağıdakı göstərijilərin hansı ilə izah etmək olar:
a) obyektiv xarakter daşıyır;
b) insanların fəaliyyətindən asılı deyil;
j) insanların iqtisadi fəaliyyətləri ilə meydana çıxır;
d) tarixi xarakter daşıyır;
e) daimi xarakter daşıyır.
5. Göstərilən təriflərdən hansı daha dolğun ümumi iqtisadi nəzəriyyənin predmetini xarakterizə edir:
a) bu, insanların maddi və mənəvi tələbatlarının dəyişməsinin dinamikası haqqında elmdir;
b) insan davranışının motivi haqqında elmdir;
j) bu, istehsal olunan maddi nemətin bölgüsünün meyarları və istehsalı haqqında elmdir;
d) bu, natural sərvət haqqında elmdir;

e) bu, məhdud resurslar şəraitində ümumi qanun əsasında ən çox insan jəmiyyətinin inkişafı haqqında elmdir;

c) özünüzün şəxsi fikrinizi verin.

6. Aşağıda adları çəkilən sırada iqtisadi nəzəriyyənin predmetinə müxtəlif məktəblərin iqtisadçılarının baxışları göstərilmişdir. Hansı məktəbin, hansı konsepsiyaya tərəfdar olduğunu göstərin:

a) xarici ticarət və ölkəyə pulun axması ilə əlaqədar olan fəaliyyət;

b) sərvət yaradılan istehsal sferasının öyrənilməsi;

j) kapitalist istehsal üsulu və ona münasib olan istehsal və mübadilə münasibətləri;

d) məhdud resursların bölgüsünün və səmərəli təsərrüfatçılığın effekti üsullarının axtarışı;

7. 1 sayılı jədvəldə «Nümayəndələri» olan qrafanı doldurun:

Jədvəl 1.

№	İqtisadi nəzəriyyə predmetinin etaplari	Etapın məzmunu	Nümayən dələr
I.	İqtisad	a) ədalət haqqında təlim: iqtisad və xrematistika. b) sxolastika: kateqoriyaların sistemləşdirilməsinin ilk təjribəsi	A) B)
II.	Siyasi iqtisad	a) merkantilizm; b) klassik siyasi iqtisad; j) marksist siyasi iqtisad; d) marşinalizm.	A) B) J) D)
III.	Ekonomiks	a) neoklassik istiqamət; b) keynsçilik və onun təkamülü; j) monetarizm, təklifin iqtisadiyyatı, səmərəli gözləmələrin nəzəriyyəsi; d) yeni siyasi iqtisad-ijtimai seçim nəzəriyyəsi; e) ekonomiksın tənqidi – institusionalizm və neoinstitusionalizm.	A) B) J) D) E)

8. İlk kapital yığıcı epoxasının ticarət burcuaziyasının marağını ifadə edən iqtisadi nəzəriyyə – bu:

a) merkantilizm;

b) fiziokratların nəzəriyyəsi;

j) marşinalizm;

d) marksizm.

9. Məhsul nə vaxt əmtəyə çevrilir:

a) əmək sərf olunan vaxtı;

b) istehsal sferasından çıxandan sonra;

j) tədavül sferasına daxil olan vaxtı.

10. İqtisadi nəzəriyyə metodunda analizə və sintezə aid olan elementlərin adlarını çəkin:

a) tədqiq olunan hadisənin tərkib hissələrə bölünməsi;

b) konkret fikirlərdən müjərrədə keçilməsi;

j) bir-birinə yaxın olan elementləri birləşdirib, ayrı-ayrı hissələrdən bütövlüyün yaradılması.

11. İqtisadi qanunlarla və təbiətin qanunlarının səjjiyyəvi əlamətlərini ayırd edin:

a) obyektiv xarakter daşıyır;

- b) insanların iradəəsindən asılı deyil;
- j) mövjudluğunun xeyli davamiyyəti var;
- d) mövjudluğun məhdud vaxtı var;
- e) insan jəmiyyəti varlığın təbii və sosial şərtlərinin dəyişməsi ilə bərabər yox olur.

II. Struktur – məntiqi sxemlər, qrafiklər, düsturlar.

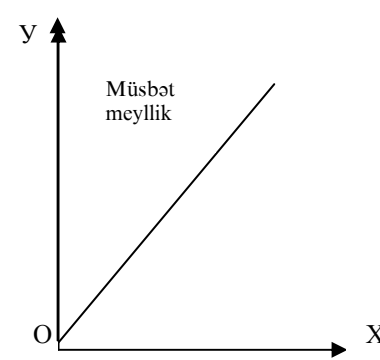
Bu tapşırığın III bölməsində qrafiki məsələlər təqdim olunurlar. Onları həll etmək üçün qrafiklər haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmaq zəruridir. Qrafik iki dəyişən arasındakı (məsələn, fotoaparatin satışı ilə plyonkanın satışı arasındakı) asılılığı ifadə edir.

Asılı olmayan dəyişən amil (fotoaparat satışı) horizontal ox üzərində, asılı amil (plyonka) isə vertikal ox üzərində yerləşdirilir.

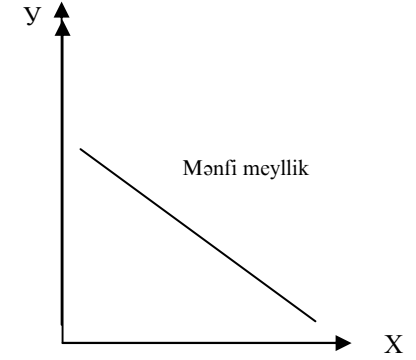
Hər iki dəyişənin miqdarı bir istiqamətdə inkişaf edərsə, onlar arasındakı asılılıq müsbət, yaxud birbaşa asılılıqdır. Belə hal özünü qrafikdə yüksələn şəkildə biruzə verir. Maillilik yüksələndirsə, bu xətt müsbət, yüksələn deyilsə mənfi adlanır.

Əgər qeyri-asılı dəyişənin mahiyyətinin dəyişməsi ilə asılı olanın mahiyyəti dəyişmirsə, xəttin mailliyi sifara bərabərdir.

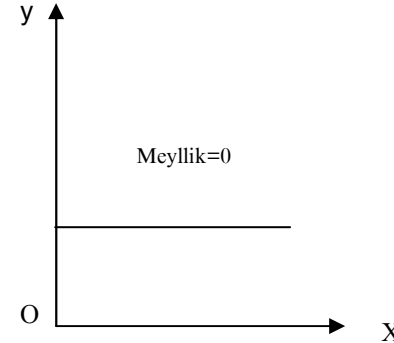
Əgər birinə və eyni ilə onun özünə asılı dəyişənin mahiyyətinə asılı olanın mahiyyətinin sonsuz sayı uyğun gəlsə, onda xəttin mailliyi sonsuzluğa bərabərdir (şəkl 1-4).

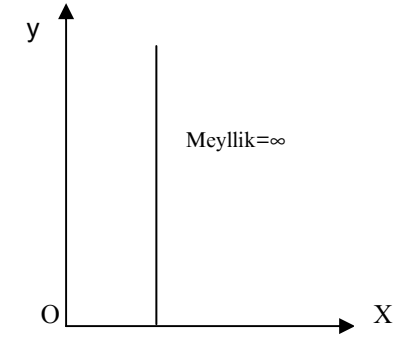
Şəkil 1.

Şəkil 2.

Şəkil 3.

Şəkil 4.

III. M ə s ə l ə l ə r.

1. 2 sayılı jədvəldə verilən informasiyalarla əlaqədar qrafiki qurun.

Jədvəl 2.

Gəlir ilə istehlak arasındakı asılılıq

Gəlir (həftə ərzində, dollarla)	İstehlak (həftə ərzində, dollar)	Nöqtələr
0	50	A
100	100	B
200	150	J
300	200	D
400	250	E

(Bax: K.R.Makkonell, J.L.Bryu, Ekonomiks, səh. 29. 1993-jü il)

İki sıra arasında hansı asılılıq (müsbət, yaxud mənfi) mövjuddur? Hansı xətt (yüksələn, yaxud yüksəlməyən) asılılığı xarakterizə edir?

2. Aşağıdakı jədvəldə verilən informasiyalara əsasən biletlərin qiymətlərinin dəyişməsi ilə teatra gələnələr arasındakı asılılığı qrafiki göstərin.

Jədvəl 3.

Teatra gələnələrin sayı ilə biletlərin qiymətlərinin asılılığı

Biletin qiyməti (dollar)	Teatra gələnələrin sayı (min nəfər)	Nöqtələr
25	0	A
20	4	B
15	8	J
10	12	D
5	16	E
0	20	C

(Bax. K.R.Makkonell, J.L.Bryu, Ekonomiks, səh.30.1993-jü il)

Verilən bu iki sıra arasında hansı asılılıq (müsbət, yaxud mənfi) mövjuddur?

Hansı xətt (yüksələn, yaxud enən) onların asılılığını xarakterizə edir?

Mövzu 2. İstehlak və tələb

I. Testlər.

Düzgün cavabları seçin.

1. Aşağıdakı hansı hallarda tranzitiv aksioma pozulmuşdur:

- a) $A > B > J, A > J$
- b) $A - B > J, A > J$
- j) $A > B - J, J > A$
- d) $A - B - J; J < A$

2. İstehlakçının səmərəli davranışı haqda belə güman edilir ki:

- a) istehlakçı ona nə verirlərsə, anjaq onu edir;

b) istehlakçı anjaq özü haqqında yox, jəmiyyət haqqında da fikirləşir;

j) istehlakçı məhdud gəlirlər dairəsində çalışır ki, maksimum faydalılıq əldə etsin;

d) istehlakçı bütün variantları saf-çürük edəndən sonra, yaxşı seçimdə dayanır.

3. «Qiymət-istehlak» xəttini qurmaq üçün bizim vəzifələrimiz:

a) gəliri dəyişmək və istehlakçının tarazlıq dəyişməsini tədqiq etmək;

b) x-əmtənin qiymətini dəyişmək və istehlakçı tarazlığının dəyişməsini tədqiq etmək;

j) gəliri və qiyməti dəyişmək, həm də istehlakçı tarazlığının dəyişməsini tədqiq etmək;

d) x və y əmtəələrinin qiymətlərini dəyişmək və istehlakçı tarazlığının dəyişməsini tədqiq etmək.

4. Hansı halda əmtəə tələblərə cavab verir və normal hesab olunur:

a) gəlirin artması ilə istehlakçının istehlakı artır;

b) əmtəə istehlakçının sağlamlığına ziyan deyil;

j) qiymətin aşağı düşməsilə həmin əmtədən çox alınır;

d) qiymətin artması ilə istehlakçı aldığı əmtənin miqdarını dəyişmir.

5. Son faydalılıq – bu:

a) istehlakçının almaq istədiyi maksimum faydalılıq səviyyəsi;

b) əlavə nemət vahidinin istehlakından istehlakçının almaq istədiyi faydalılıq;

j) eyni sayda nemətin istehlakından mümkün qədər alına bilən faydalılıq;

d) eyni summada xərjlənən pullara alınması mümkün olan maksimum faydalılıq.

6. Tələbin qiyməti – bu:

a) alijıların bu əmtəə üçün razılıqla ödəmək istədiyi minimal qiymət;

b) alijıların eyni sayda əmtəə üçün razılıqla ödəmək istədiyi maksimal qiymət;

j) satıcıların bazarda satdıqları əmtəələrin maksimum qiyməti;

d) satıcının öz əmtəəsinin satdığı minimal qiymət.

7. Tələbin dəyişməsi və tələb həjminin dəyişməsi onunla fərqlənir ki:

a) tələbin dəyişməsi tələb həjmlərinin dəyişməsi jəmindən ibarətdir;

b) tələbi müəyyən edən amillərin qiymətdən başqa dəyişməsi tələbin dəyişməsinə səbəb olur;

j) tələb həjminin dəyişməsi qeyri-qiymət amillərinin dəyişməsi nəticəsində baş verir;

d) tələbin həjminin dəyişməsi – bu tələb əyrisinin hərəkətidir.

8. Gəlirin effekti nə ilə əlaqədar meydana çıxır?

a) əmtəənin qiymətinin aşağı düşməsi (başqa amillərin bərabərliyi şəraitində) istehlakçının real gəlirini artırır;

b) əmtəənin qiymətinin qalxması, alıcının nominal gəlirini artırır;

j) koordinatın başlanğıcına etinasızlıq əyrisi qabarıqdır (donbalandır);

d) büdcə xətti mənfi istiqamətdədir.

9. Aşağıdakı hansı tələb həjminin dəyişməsinə göstərir.

a) yollarda sürətə məhdudiyyət qoyulması tələbi (tələb həjmini) dəyişdirir;

b) bəzi şirkətlər (OPEK) 1970-ji illərdə neftə qiyməti artırdılar, neftə (tələbin həjmi) tələb aşağı düşmüşdür;

j) gözlənilən inflyasiya neftə tələbi (tələbin həjmini) artırdı;

d) İran-İrak arasında başlayan müharibə vaxtı neft emal edən kompaniyalar arasında baş verən çaxnaşma neftə tələbi (tələbin həjmini) artırdı və ani olaraq qiymətlər qalxdı.

10. Əgər tələbin çarpaz elastiklik əmsalı qiymətə görə sıfırdan böyükdürsə, onda əmtəələr:

a) qarşılıqlı əvəzolunandır;

b) biri o birinin qarşılıqlı olaraq yerinə əlavə istifadəsi;

j) qarşılıqlı biri o birindən asılıdır;

d) asılı deyillər;

e) normaldırlar.

11. Əgər elastik tələbin əmtəə qiyməti 15 pul vahidindən 10 pul vahidinə enir, onda satış:

a) azalır;

b) artır;

j) dəyişməz qalır.

12. Əmtəəni keyfiyyətli hesab etmək olar, əgər:

a) gəlir üzrə tələbin elastikliyi (-0,4) bərabərdir;

b) qiymətə görə tələbin elastikliyi birbaşadır 1,2-ə bərabərdir;

j) tələbin çarpaz elastikliyi qiymətə görə (-0,7)-yə bərabərdir;

d) gəlirə görə tələbin elastikliyi 1,5-ə bərabərdir;

e) qiymətə görə tələbin çarpaz elastikliyi 0,2-ə bərabərdir.

13. Əgər əmtəənin qiyməti 4,5 pul vahidindən 6,0 pul vahidinə qalxırsa, tələbin həjmi isə 3000-dən 300 vahidə aşağı düşür, onda tələbin birbaşa elastiklik əmsalı qiymətə görə bərabərdir:

a) 3,0;

b) 2,13;

j) 0,37;

d) 0,33;

e) 1,5.

14. Aşağıdakı sıralarda hansının ümumi faydalılıq həddi son faydalılığın azalan qanununu xarakterizə edir:

a) 300, 400, 500, 600;

b) 300, 550, 850, 1200;

j) 300, 350, 1800, 8000;

d) 300, 400, 450, 400;

e) 300, 450, 500, 800.

15. İstehlakçının gəliri artan vaxtda əmtəənin hansı kateqoriyasına tələb aşağı düşür?

a) gündəlik tələb olunan mallara;

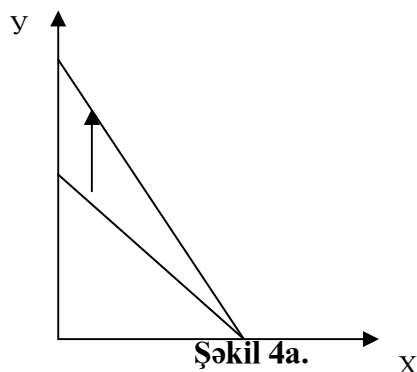
b) aşağı keyfiyyətli mallara;

j) ləl-jəvahirat predmetinə;

d) elastiklik tələbi vahid olan mallara.

Məsələlər.

1. Şəkilə göstərilən büdcə xəttinin köçürülməsi nə ilə əlaqədardır?

Şəkil 4a.

2. X - əmtəsinə olan tələbin funksiyası $Q_{dx} = 50 - 4P_x + 0,8P_y$ şəklində verilsin. X - əmtəsinin qiyməti 5 pul vahidinə, Y - əmtəsinin qiyməti – 10 pul vahidinə bərabərdir. X - qiymətinə görə tələbin birbaşa və çarpaz elastiklik əmsalları hesablınsın.

3. X - əmtəsinə tələbin funksiyası aşağıdakı şəkildə verilir:

$Q_{dx} = 14 - P_x + 0,1P_y$ · X - əmtənin qiyməti 10 pul vahidinə bərabərdir.

X - əmtənin Y - əmtənin qiymətinə görə çarpaz elastiklik əmsalını hesablayın.

4. A, B, J əmtələrinin ümumi və son faydalılığı jədvəldə göstərilib (jədvəl 4).

Jədvəl 4.

Əmtələrin miqdarı	A		B		J	
	TU	MU	TU	MU	TU	MU
1	-	20	19	-	22	-
2	-	15	30	-	-	10
3	-	12	38	-	39	-
4	-	8	43	-	44	-
5	-	6	45	-	-	3

Jədvəldə buraxılan boş yerləri doldurun.

Mövzu 3. İstehsal nəzəriyyəsi İjtimai istehsal-jəmiyyətin inkişafının əsasıdır.

I. Testlər.

Düzgün cavabları seçin.

1. Resursların məhdudluğu o deməkdir ki:

- jəmiyyətdə onlar o qədərdir ki, hansı ki, onların miqdarı zəruri əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün kifayət deyil;
- onların köməyi ilə eyni vaxtda bütün tələbatların tam ödənilməsi mümkün deyil;
- anjaq istehlak predmetlərinin istehsalına çatır.

2. Təbiətdə olan əşyalar iqtisadi nemət hesab oluna bilər, əgər:

- istehsal prosesi olmadan istehlak oluna bilər;
- onun istehlak prosesinə emal prosesi, yəni insan təsiri lazım olsun.

3. «İstehsal resursları» və «istehsal prosesinin faktorları» anlayışları sinonim ola bilərlərmi (hə, yox).

4. Aşağıda adları çəkilən faktorlardan hansılarını istehsal faktorlarına aid etmək olar:

- təbii resurslar (torpaq, faydalı qazıntılar, su resursları);
- insanın fiziki və əqli qabiliyyəti, hansı ki, bunlar əmtəə və xidmətlərin istehsalında işlənilir;
- avadanlıqlar, dəzgahlar, maşınlar, xammallar;
- səmərəli qərar, risk qəbul etməyi bəjaran insan;
- əmtəə və xidmətlər istehsal üsulu (texnologiya);
- informasiya faktoru;
- ekoloji faktor;
- bütün göstərilən faktorlar.

5. İstehsal faktorlarının qarşılıqlı əlaqəsi şərtləndirilir:

- məmulun konstruktiv xassələri ilə;
- tələbatların məhdudluğu ilə;
- resursların məhdudluğu ilə;
- resursların effektivli istifadəsi ilə;
- irəlidə göstərilən bütün cavablar düz deyil.

6. İstehsal effektivli olar, əgər:
- a) əmək resurslarından tam istifadə edilib;
  - b) mövjud olan resurslardan hamısından tam istifadə olunub;
  - j) istehsal resurslarından tam istifadə olunub;
  - d) istehsalda məhsuldarlıq faktorlarının azalma qanunu fəaliyyət göstərmir.

7. Əgər iqtisadiyyat istehsal imkanlarının inkişafı donbalan xətti üzrə sağa və aşağı hərəkət edirsə, bu o deməkdir ki:

- a) alternativ xərjlər azalır;
- b) alternativ xərjlər artır;
- j) alternativ xərjlər sabitdir.

8. Əməyin vəsaitlərini və predmetlərini ayırd edin:

- a) alətlər, mexanizmlər, maşınlar, avtomatlar;
- b) təbii faydalı qazıntılar;
- j) borular, çəlləklər, sisternalar, qablar, qutular.

9. Maddi, mənəvi və sosial tələbatları ayırd edin:

- a) geyimlər;
- b) avtomobilin təmiri;
- j) şəhər iməjliyində iştirak etmək;
- d) hüquqşünasın (məşğələ) məsləhətləri;
- e) yaşayış binaları;
- c) firmanın avtomobillərə olan tələbatı;
- z) xeyriyyəçilik;
- i) apendiksin çıxarılması;
- k) filarmoniya konsertlərində iştirak etmək;
- l) şəhərin memarlığı üzrə mühazirələrdə iştirak etmək.

10. İstehsalın üç əsas faktorları - bu əmək, torpaq (təbii resurslar), kapital (kapital xərjləri). Sadalanan qrupda hansı üç tərkib hissələri özündə birləşdirir:

- a) hava, alimlər, avtomobillər;
- b) sahibkarlar, pul, renta;
- j) fəhlələr, dəzgahlar, binalar;
- d) neft, qazkeçirijilər, zərgarlıq məmulatı.

II. Struktur - məntiqli sxemlər, qrafiklər, düstürlər.

Bu tapşırıqdakı əsas suallar əmək məhsuldarlığı, son və orta məhsul, dəyişən resurslar, istehsal imkanlarını göstərən əyri xətt kimi anlayışlardan istifadə etməklə məsələlərin həll edilməsi bəjarığı nəzərdən keçirilir.

Ona görə bu bölmədə bəzi kateqoriyaların tərif və hesabat düsturları verilir. Əmək məhsuldarlığı (əməyin nəticəsi) – əmək vahidinə düşən müəyyən miqdarda məhsulu istehsal etmək xassəsidir. Onu aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$T=Y/U$$

Burada; T-əmək məhsuldarlığıdır; Y-məhsulun miqdarı (natural sayda və məbləğ göstərijilərlə ölçülə bilər- (əmtə məhsulu, realizə olunmuş əmtəələrlə və başqa göstərijilərlə verilə bilər); U-əmək xərjləri (saatla, adam-saat, məşğul olan işçilərin sayı ilə ifadə olunur).

$$HP = \frac{\Delta P}{\Delta x}$$

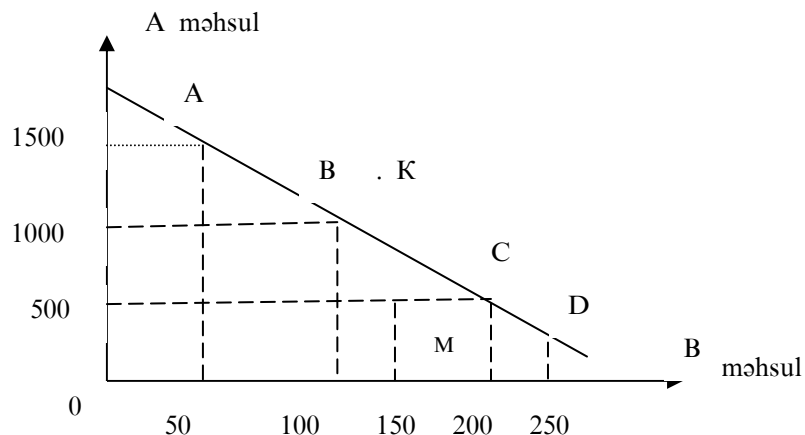
Burada; HP-məhsuldarlığın son miqdarı; ΔP -məhsulun çoxalması (artımı); ΔX -dəyişən resursun çoxalması (artımı);

$$SP=Y/X$$

Burada; SP-məhsulun orta miqdarı; y-ümumi məhsul buraxılışın həjmi; X-işlədilən dəyişən resursun həjmi.

İstehsal imkanlarının əyrisi mövjud resurslardan bir neçə əmtəənin maksimum istehsal imkanının həjmini göstərir.

Şəkil 5.

İstehsal imkanlarının əyrisi üzərindəki hər bir nöqtə (ABJD) ixtiyarı olaraq iki əmtənin istehsalının maksimum həjmini göstərir.

Resursların məhdudluğu istehsal imkanlarının əyrisindən kənarında (K) birləşdirilmiş şəkildə istehsal həjminə yol vermir.

İstehsal imkanları əyrisinin daxilindəki (M) nöqtəsi göstərir ki, resurslar tam və yaxşı surətdə istifadə olunmur.

III. Məsələlər.

1. Yeni avadanlığın tətbiqi sayəsində, buraxılan əmtənin hazırlanması ilə məşğul olan işçilərin sayı 1,5 dəfə x-tisara düşdü, əmək məhsuldarlığı isə 3 dəfə artdı. Məhsulun fiziki həjminin neçə dəyişməsinə müəyyən edin.

2. Sahibkar, üst geyiminin tikilişi üzrə firma açaraq, hesab edir ki, ayda 20 vahid məhsul buraxajaq. Göstərilən həjmdə məhsulun buraxılışı iki kombinasiyada (A) materialından və (B) əməyindən sərf etməklə mümkündür.

I. $20A + 10B$

II. $16A + 14B$

Əgər material vahidinin qiyməti – 4 pul vahidi, əmək vahidinin qiyməti isə – 5 pul vahidirsə, sahibkar hansı yaxşı kombinasiyanı seçməlidir?

Əgər firma öz profilini dəyişmədiyi halda sahibkar hansı kombinasiyanı seçməlidir ki, material vahidinin qiyməti iki dəfə aşağı düşsün?

3. 5 sayılı jədvəldə buraxılan yerləri doldurun.

Jədvəl 5.

Sərf edilən dəyişən resursun həjmi	Ümumi məhsulun həjmi	Məhsulun son həddi	Orta məhsul
3	180	Məlumat yoxdur	60
4		60	
5	280		
6			50

Mövzu 4. Mülkiyyət və iqtisadi sistemin təşkilinin modelləri

I. Testlər.

Düzgün cavabları seçin.

- Mülkiyyət – bu:
  - insanın predmetə münasibəti;
  - predmetin özü;
  - predmetlərin mənimsənilməsinə görə insanların bir-birinə münasibəti.
- Mülkiyyətin subyekt və obyektlərini fərqləndirin:
  - torpaq;
  - dövlət;
  - istehsal;
  - istehsal binaları və qurğuları;
  - səhmdar jəmiyyəti;
  - Qasım Qasımov;
  - gəzinti qayığı;
  - xüsusi sığorta jəmiyyəti;

k) Əli Bayramlı hidroelektrik stansiyası;

l) Fermer Məmmədov Məmməd.

3. Əgər istehsal ayrı-ayrı fərdin marağına görə aparılırsa, onda bu:

a) kollektiv mülkiyyət və kollektiv mənimsəmə;

b) xüsusi mülkiyyət və xüsusi mənimsəmə;

j) ijtimai mülkiyyət və ijtimai mənimsəmə;

d) bütün suallar düz deyil.

4. Mülkiyyət hüququ - bu:

a) müstəsna şəkildə güzəranına fiziki nəzarət hüququ;

b) özü üçün güzəranının xüsusi yaxşılaşdırılması hüququ;

j) nemətin istifadəsindən əldə olunan nəticələrə sahib olmaq hüququ;

d) nemətin istifadəsinin təminatlığını kim və neçə həll etmək hüququ;

e) nemətin özgələşdirilməsi hüququ;

c) nemətin məhv edilməsi hüququ;

z) nemətin nəsilə keçirilməsi hüququ;

i) nemətə daima sahiblik etmək hüququ;

k) bütün javablar düzgündür.

5. Əgər hər binanı bir mülkü ijarəyə götürürsə, onda ijarəçi:

a) potensial mülkiyyətçi hesab olunur;

b) mülkün istehlak dəyərinə sərənjamçı olur;

j) mülkün bütün dəyərlərinin sərənjamçısıdır (onu sata da bilər, yaxud bağışlaya bilər);

d) mülkün sahibi hesab olunur;

e) həmin bu mülk sahibsiz hesab olunur;

c) bütün javablar düz deyil.

6. İjarəçinin hüququna daxil deyil:

a) ijarə olunmuş mülkə sahib olmaq;

b) ijarə olunmuş mülkdən istifadə;

j) ijarə olunan mülkün özgələşdirilməsi.

7. Şəhərin inzibatçı orqanı «yaşıllaşdırmanın» təsiri altında kimya zavodunun bağlanması qərar verir. Hansı hüquqdan istifadə edib zavodu bağlaya bilər:

a) sahiblik hüququndan;

b) sərənjam vermə hüququndan;

j) ziyan verənlərdən istifadəsinə qadağa hüququndan.

8. Peru-kokainin və koka-kola üçün – xammalın əsas istehsalçısı hesab olunur. Kokanı əzmüklü kəndlilər yetiştirirlər, hansı ki, kokanın yarpaqlarının narko – ticarətçilərə satışından əldə olunan gəlir – onların yaşaması üçün vahid gəlir mənbəyidir. İqtisadi nöqtəyi-nəzərdən narkobizneslərlə optimal mübarizə üsulunu göstərin:

a) qayda-qanun pozanlara qarşı qəti mübarizə;

b) koka-kola istehsalının təxirə salınması;

j) torpağa mülkiyyət hüququnun xüsusiləşdirilməsi və dövlətin koka əkininə qadağa qoyulması hüququnu ələ alması;

d) koka yetişdirilməsinə vergi qoyulması və bundan əldə olunan gəlir polisə maliyyələşdirilməsinə sərf olunajaq.

9. Dövlət mülkiyyətinin mövjudluğu onunla şərtləndirilir ki:

a) kapital tutumlu və rentabəlsiz sahələrin (avtomobil və dəmir yollarının, istilik qazanxanalarının) olması ilə;

b) ümummilli və sosial məsələlər həllinin, əhəlinin yaşayış səviyyəsinin saxlanması zəruriliyi ilə;

j) dövlət gəlirlərini artırmaq jəhdi;

d) bütün javablar düzgündür.

10. Aşağıda adları çəkilənlərdən hansını milliləşdirməyə, qeyri-milliləşdirmə, özəlləşdirmə, qeyri-özəlləşdirmə proseslərinə aid etmək olar:

a) dövlətin ijasəsi ilə Xəzər sahilində olan təsərrüfatın əvvəlki sahibinə qaytarılması;

b) səhmlərin təmənnəsiz paylanması və satışı;

j) təsərrüfatın əvvəlki sahibinə qaytarılması;

d) bütün torpaqların dövlət mülkiyyətinə verilməsi haqda fərman;

e) yaşayış evlərinin kirayəçilərinə mənzillərin satılması;

c) rəqabətin inkişaf məqsədlərinə görə dövlət inhisarçılığından imtina.

11. İqtisadi model səjiyyəlonə bilər, bu hesabla ki:

a) təsərrüfat forması ilə;

b) dövlətin iqtisadi rolu ilə;

- j) mülkiyyət formasının olması ilə;
- d) iqtisadi sistemdə bazarın rolu və yolu ilə;
- e) hökumətin iqtisadi üsulların tətbiqi ilə;
- c) bütün javablar düzgündür.

12. Əgər iqtisadi hökumət mərkəzləşdirilibsə, dövlət əsas iqtisadi subyekt kimi çıxış edir, bazar iqtisadiyyatı nizamlayıcı funksiyasını yerinə yetirmir, iqtisadi subyektlərin davranışında isə ümumi maraq şəxsi marağa nisbətən hakim mövqe tutur, onda bu:

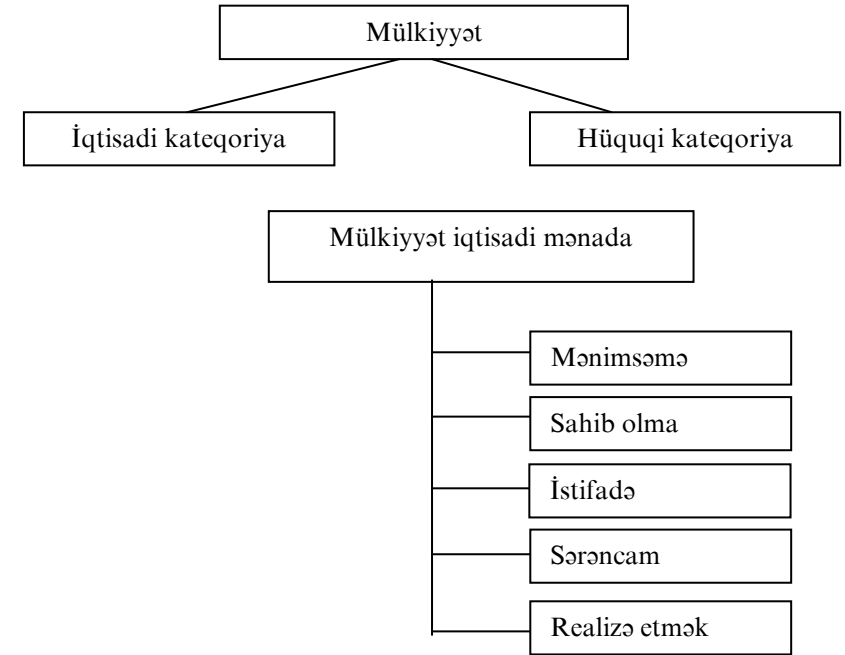
- a) bazar iqtisadiyyatı (xalis kapitalizm);
- b) qarışıq iqtisadiyyat;
- j) ənənəvi iqtisadiyyat;
- d) inzibati-amiryanə iqtisadiyyat;
- e) bütün javablar düzgün deyil.

13. Öz əməyinin məhsuluna mülkiyyət qanunu münasibəti varmı:

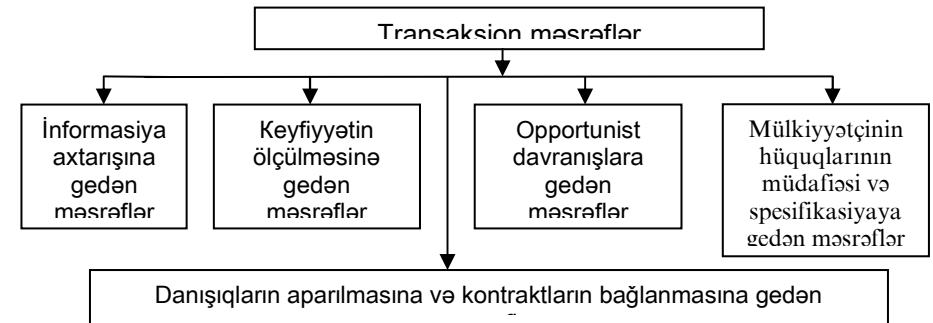
- a) mzdlu əməklə;
- b) şəxsi əməklə;
- j) bütün javablar doğrudur.

II. Struktur-məntiqi sxemlər, qrafiklər, dusturlar.

Bu tapşırığın III bölməsindəki məsələni həll etmək üçün mülkiyyətçinin hüquq münasibətlərinin strukturu üzrə təhlil etməyi və Kayz teoremasını bilmək, həmçinin transaksion məsrəflərin təyinatlarını başa düşmək zəruridir.

Transaksion, yaxud əməliyyat məsrəfləri – bu mülkiyyətçinin hüquqlarının ötürülməsi ilə əlaqədar mübadilə sferasındakı məsrəflərdir.

Kayz teoremi: əgər bütün tərəflərin mülkiyyətçilərinin hüquqları müəyyənlaşıbsə, transaksion məsrəflər sıfıra bərabərdir, son nəticə isə (istehsalın qiymətini maksimumlaşdıran) bəlkə də mülkiyyətçinin hüquqlarının dəyişməsindən (əgər gəlirin effekti nəzərə alınmazsa) asılı deyil.

III. M ə s ə l ə l ə r.

1. Kölgəli iqtisadiyyatda prinsip etibarı ilə mülkiyyətçinin hüquqlarını qanuni möhkəmləndirmək mümkün deyil. Bu leqal biznesdən fərqli olaraq kölgəli iqtisadiyyatda hansı nəticələrə gətirib çıxarır və nə üçün?

Mövzu 5. Əmtəə təsərrüfat: meydana gəlmə şərtləri, əsas jəhətləri və tipləri. Dəyər nəzəriyyəsi.

I. Testlər.

Doğru cavabları seçin.

1. Natural təsərrüfat – iqtisadiyyatın elə təşkili formasıdır ki, bu:

a) əməyin məhsulu bazarda mübadilə üçün istehsal olunur;

b) natural təsərrüfat şəraitində istehsal olunan məhsul mübadiləyə məruz qalmır;

j) məhsul daxili təsərrüfat üçün istehsal olunur;

d) natural təsərrüfat şəraitində istehsalçıların bir-birindən asılılığı meydana çıxır;

e) hər hansı bir məhsulun istehsalına ixtisaslaşdırma daxil edilir;

c) natural təsərrüfat özünün çox aşağı səviyyədə buraxılışı nəticələri ilə fərqlənir (istehsal olunan məhsul, anjaq öz tələbatının ödənilməsini təmin edir);

z) istehsalla istehlak arasında əlaqə birbaşadır;

i) bütün cavablar doğrudur;

k) b, e, z – cavabları doğrudur.

2. Əmtəə istehsalını hansı jəhətlər xarakterizə edir:

a) ijtimai əmək bölgüsü;

b) əməyin universallığı;

j) istehsal olunmuş məhsul ümumi istehlak üçün yox, satış üçündür;

d) istehsal ilə istehlak arasındakı iqtisadi əlaqələr pul vasitəsilə ifadə olunur;

e) əmtəə istehsalı elə məhsulu istehsal edir ki, ona istehlakçıların ehtiyacı var;

c) nə, neçə və kim üçün istehsal imkanını müəyyən etmək.

3. Son hədd faydalılığı – bu:

a) insanın bu və digər nemətə olan tələbatını ödəmək qabiliyyəti;

b) hər bir fərdin nemətə verdiyi subyektiv qiymət;

j) nemətin eyni hissələrinin faydalılığının jəmi;

d) istehlakda olan nemətin ödənilməsi vəjib olmayan tələbat.

4. İstehlakçının sərənjamında olan nemətin sayı artdıqca, nemətin ümumi faydalılığı:

a) azalır;

b) artır;

j) dəyişməz olaraq qalır;

d) bütün cavablar doğru deyil.

5. Pula verilən təriflərin obyektiv və subyektiv mahiyyətlərini ayırd edin:

a) pul – insanlar arasında olan razılaşmanın nəticəsidir;

b) mübadilənin uzun tarix boyu inkişafı nəticəsində ümumi ekvivalent olan xüsusi əmtəə növü;

j) bəşəriyyətin ixtirası;

d) sosial şərtləndirmə, bütün başqa nemətlərin mübadilə vasitəsi;

e) pul kimi istifadə edilən hər şey.

6. Aşağıdakı adları çəkilənlərdən hansı mütləq təsviyyə qabiliyyətlidir:

a) səhmlər;

b) daşınmaz əmlak;

j) istiqraz və rəqəsi;

d) pul;

e) ilk zəruri olan əmtəələr.

7. Kredit pulları funksiyanı yerinə yetirir:

- a) tədavül vasitəsi;
- b) ödəmə vasitəsi;
- j) yığım vasitəsi;
- d) bütün javablar doğru deyil.

8. Əgər pulun nominal dəyəri dəyişməzsə, əmtəə və xidmətlərə qiymətlər 2 dəfə artırsa, onda pulun alijılıq qabiliyyəti:

- a) 2 dəfə artacaq;
- b) 2 dəfə aşağı düşəcək;
- j) 4 dəfə aşağı düşəcək;
- d) dəyişməyəcək;
- e) 1,5 dəfə artacaq.

9. Əmtəə-bu:

- a) istehlak dəyəri, yaxud faydalılığı olan əşya;
- b) insan əməyinin məhsulu olan əşya;
- j) pula, yaxud başqa şeylərə mübadilə olunan əşya;
- d) əməyin məhsulu olmayan, lakin insana faydalıdır.

10. Dəyərin əmək nəzəriyyəsi ilə son faydalılıq nəzəriyyəsinin tərəfdarları olan iqtisadçıları ayırd edin:

- a) A.Smit;
- b) R.Menger;
- j) E.Bem-Baverk;
- d) D.Rikardo;
- e) K.Marks;
- c) B.Vizer;
- z) Q.Qossen.

11. Faydalılıq və fayda (nəf) anlayışları eynidirmi? (hə, yox).

12. Təsərrüfatın dağılan vaxtında müəssisə öz fəaliyyətini davam etdirmək üçün bütün köməkçi məhsulların daxili istehsalını təşkil etdi.

Belə təsdiq etmək olarmı ki, müəssisədə natural təsərrüfat yaranıb:

a) olar, belə ki, təsərrüfat üçün bütün zəruri olanlar təsərrüfatın daxilində istehsal olunur;

b) olar, belə ki, müəssisənin daxilində əmtəə mübadiləsi yoxdur və xarici əlaqə kəsilib;

j) olmaz, çünki müəssisənin məhsulu əmtəə olaraq bazar üçün qalır.

13. Barter pulun hansı funksiyasını yerinə yetirir:

- a) dəyər ölçüsünü;
- b) tədavül vasitəsini;
- j) ödəmə vasitəsini;
- d) yığım vasitəsini.

14. Əgər əmtəə və xidmətlərin istehsalı bərabər və ya çox sürətlə artmaqda davam edərsə, tədavüldə pulun çoxalması qiymətlərin qalxmasına gətirib çıxararmı? (hə, yox).

II. Struktur – məntiqi sxemlər, şrafiklər, düsturlar.

Bu tapşırıqda xüsusi olaraq əmtəə və xidmətlərin qiymətlərinə və dəyərlərinə müxtəlif məktəblərin yanaşmaları, təfsilatları qeyd olunur. Ona görə aşağıda dəyərin əmək nəzəriyyəsi ilə bir tərəfdən, son xidmətlərin qiymətlərinin müəyyənləşməsi və tədavül üçün zəruri olan pul miqdarının düsturu verilir.

Marksın əmək nəzəriyyəsinə əsasən əmtəənin dəyəri ümumi zəruri olan işçi vaxtı ilə təyin olunur.

$$t = \frac{\sum_{i=1}^n Q_i \cdot t_i}{\sum_{i=1}^n Q_i}$$

Burada, t – ümumi zəruri işçi vaxtı; Q_i – hər qrup əmtəə istehsalçısının məmulunun sayı; t_i – hər qrupda olan istehsalçısının bir məmulun istehsalına sərf etdiyi vaxt; n – əmtəə istehsalçı qruplarının sayı.

Əmtəənin dəyəri.

Əmtəənin dəyəri əməyin miqdarından asılı olub onunla düz mütənasibdir, əməyin məhsuldarlığı ilə tərs mütənasibdir.

Nemətin son faydalılığı aşağıdakılardan asılıdır:

1. tələbatın gərginliyindən;
2. nemətin müəyyən (sayının) ehtiyatının məhdudluğundan.

Pulun funksiyası dairəsindən qeyd etmək olar ki, tədavül üçün zəruri olan pulun miqdarı aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

1) $D = TS/O$;

2) $D = TS - K + P - BP/O$,

Burada, D - pulun miqdarı; TS - tədavüldə olan əmtəələrin summası (jəmi); K-kreditə satılan əmtəələrin qiymətlərinin jəmi; P-ödənişdə olanlar; BP-qarşılıqlı tədiyyə ödənişləri; O-eyni adlı pul vahidlərinin dövriyyədə sayı.

III. Məsələlər.

1. İjtimai jəmiyyətin əmtəəyə olan tələbatı 3 qrup istehsalçılarla təmin olunur. Birinci qrup istehsalçılar hər birinə 3 saat əmək sərf etməklə 20 min məmul hazırlayır, ikincisi müvafiq olaraq 40 min və 4 saat, üçünjüsü – 50 min və 5 saat. Əmtəə dəyərinin miqdarını hesablayın.

2. Bir növbə ərzində çəkməçi ayaqqabının bir tayını, dəmirçi isə bir baltanın hazırlanmasına başlayırlar. Məlum olur ki, çəkməçinin əməyi bir baltaya nisbətən 3 dəfə baha başa gəlir. Dəmirçi ilə çəkməçinin əməyinin tənəsübü neçə olacaq?

3. 1849-1859-ju illərdə Kaliforniyada bolluğa qızıl mədənlərinin açılması ilə əlaqədar qızıl emal edən sənayedə əmək məhsuldarlığı 1,2 dəfə, bütünlükdə sənaye üzrə ABŞ-da isə 40% qalxdı. Tapın görək, bütün başqa şərtlərin sabitliyi şəraitində baş verən dəyişikliklər sənaye mallarının qiymət səviyyəsinə neçə təsir göstərirdi.

4. Əmək haqqını dollarla alan pedaqoq və kommersiya ilə məşğul olan gənc millioner üçün 100 milyon manatlıq kupyoranın faydalılıq həddi eynidirmi? Javabı əsaslandırın.

5. Dəyərin əmək nəzəriyyəsi tərəfdarları sosial-utopistlərin İngiltərədə və Fransada ədalətli mübadilə adlanan bircalar təşkil etmək jəhdləri tarixdən bizə məlumdur. Belə ki, əmtəənin dəyəri onun istehsalına sərf olunan vaxtla hesablandığı üçün elə hesab edirdilər ki, ədalətli mübadilə təşkil etmək zəruridir. Hər bir əmtəə istehsalçısı öz hazırladığı 10 saat sərf etdiyi əmtəəni başqa 10 saat əmək sərf olunan əmtəəyə dəyişə bilər.

Bu konsepsiya K.Marks və neoklassik məktəblərin nümayəndələri tərəfindən tənqid olunmuşdur. Nəyə görə Marksın fikrinə sosial-utopistlərin baxışlarının mümkün olduğunu aydınlaşdırmağa jəhd edin.

6. Ölkədə əmtəənin miqdarı 3 dəfə artmışdır, əmtəələrin qiymətləri 2 dəfə artmışdır. Əgər tədavüldə pulların sürəti 2 dəfə artarsa, dövriyyədə olan pulların kütləsi neçə dəyişmişdir?

7. Dövriyyədə olan əmtəələrin qiymətlərinin jəmi 480 mln. pul vahid, kreditə satılan əmtəələr qiymətlərinin jəmi – 10 mln. pul vahidi, qarşılıqlı ödəmə hesabları – 100 mln., təjili ödəmələr 20 mln. pul vahidi orta hesabla ilə 40 dəfə dövr edir.

Tədavüldə 1 milyon pul vahidi vardır. Belə hal əmtəə – pul dövriyyəsinə neçə təsir göstərir?

8. 180 qələm = 500 dəftər olduğu halda, əmtəələrin mübadilə dəyəri neçə dəyişər, əgər:

- a) qələmin dəyəri 2 dəfə artarsa;
- b) dəftərin dəyəri 2 dəfə düşərsə;
- j) qələmin qiyməti 2 dəfə düşərsə, dəftərin dəyəri 2 dəfə artarsa;
- d) qələmin dəyəri 2 dəfə artarsa, dəftərin dəyəri isə 2 dəfə düşərsə.

Mübadilə dəyəri nədir? Əmtəənin dəyəri nədir? Dəyərlə mübadilə dəyəri arasındakı əlaqəni izah edir.

9. 12 saat ərzində fəhlə 12 məmul istehsal edir. Bu və ümumi məhsulun dəyərinin miqdarı neçə dəyişər, əgər:

- a) əmək məhsuldarlığı 2 dəfə artarsa;
- b) əmək məhsuldarlığı 1,5 dəfə artarsa.

10. Ölkədə əhalinin tələbatını ödəyən üç istehsalat var.

Jədvəl 6.

«İstehsalçılar»	Hər bir əmtəə vahidinə (X) sərf olunan fərdi işçi vaxtı (saatla) (t)	İstehsal olunan əmtəənin sayı (Q, vahidlə)
A	2	100
B	5	200
J	7	150

X – əmtəənin dəyərinin miqdarını hesablamaq (yaxud, X əmtəəsinin istehsalına sərf edilən t – ümumi zəruri vaxt).

11. Tədavüldə olan əmtəələrin qiymətlərinin jəmi 150 min pul vahidi təşkil edir; kreditə satılan malların qiymətlərinin jəmi – 100 min pul vahidi, ödəməyə vaxtı çatan malların qiymətlərinin jəmi – 5 min pul vahidi, qarşılıqlı ödəmə ödənişləri – 8 min pul vahidi. Bir pul vahidi orta hesabla ildə 25 dövr edir. Dövriyyə üçün zəruri olan pulun miqdarını tapın. Əgər dövriyyəyə 15 min pul vahidi buraxılırsa, iqtisadiyatda nə baş verər?

12. Metal və kağız pullar nəğd olaraq hesabda 315 vahid təşkil edir.

Əmanət kassasının hesabında yatırımlar – 1600 vahid;

Çek yatırımları – 3230 vahid;

Xırdə təjili yatırımlar – 4764 vahid;

İri təjili yatırımlar – 1240 vahid.

M_1, M_2, M_3 pul aqreqatlarını düsturlaşdırın.

13. İstehlakçının 3 limonad butulkası var.

Şərti olaraq hər butulkanın faydalılığı aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

1-ji butulka – 20 vahid

2-ji butulka – 816 vahid

3-jü butulka – 612 vahid

Limonadın ümumi (ti) və son həddi (Mi) faydalılığını hesablayın, ümumi və son faydalılığın əyrisini qurun.

Mövzu 6. Bazar münasibətləri: mahiyyəti, funksiyaları, strukturu

I. Testlər.

Doğru cavabları seçin.

1. Bazar – bu:

a) alış-satış məjmuu;

b) tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri;

j) satijlarla alijlar arasında qarşılıqlı münasibət;

d) məhsul əmtəə şəklində olan zaman mübadilənin iqtisadi forması;

e) insanlar arasında istehsal prosesini, bölgünü, mübadiləni və istehlakı əhatə edən iqtisadi münasibətlər sistemi;

c) bütün cavablar doğrudur.

2. «Mübadilə», «dövriyyə», « bazar» eyni anlayışlardırmı (hə, yox)?

3. Bazar münasibətlərinin obyekt və subyektlərin ayırd edin:

a) Sahibkar Məmmədov;

b) Səhmdar Abbasov;

- j) ananaslar;
- d) Çilingər Şahmarov;
- e) metalkəsən dəzgah;
- c) evdar qadın;
- z) kommersiya bankı;
- i) pul.

4. Nə, neyə və kim istehsal etmək suallarını həll edərək, bazar:

- a) daima fəaliyyət göstərən, özünizamlanan sistem kimi (hə, yox);
- b) sosial – zəruri əmtəələrin istehsalına istiqamətlənən (hə, yox);
- j) dövlət müdaxiləsizliyində bəzən uğurlu fəaliyyət göstərə bilmir (hə, yox);
- d) bütün iştirakçıların əməyinə və gəlirinə təminat verir (hə, yox);
- e) hamının tələbatının ödənilməsinə şərait yaradır (hə, yox);
- c) əmtəə və xidmətləri ödəmək iqtidarında olanların tələbinin yerinə yetirilməsinə istiqamətlənəndir (hə, yox);
- i) ETT-nin nailiyyətlərinin həyata keçirilməsinə səbəb olur (hə, yox).

5. Bazarları təsnifatlarına müvafiq qruplaşdırın (iqtisadi təyinatlı, əmtəə qrupları, fəza əlamətləri, rəqabətin məhdudlaşma dərəcəsi, satışın xarakteri, qanunluq dərəcəsi);

- a) «qara» bazar (kölgəli);
- b) topdan satış bazarı;
- j) dünya bazarı;
- d) ərzaq məhsulları bazarı;
- e) əmək bazarı;
- c) qiymətli kağızlar bazarı;
- z) açıq bazar (leqal);
- i) kənd təsərrüfatı xammalı bazarı;
- k) inhisar bazarı;
- l) yerli bazar;
- m) pərakəndə satış;
- n) nemət və xidmətlərin bazarı;

o) elmi-texniki işləmələrin bazarı.

6. Sərbəst bazar, təsərrüfat xarakterləri ilə çıxış edir:

- a) rəqabətin iştirakçılarının sayına məhdudiyyət qoyulmur;
- b) bazar informasiyasında hakimiyyətin məhdud rolu;
- j) bütün göstərijilər doğrudur.

7. Əmtəə bircasında nə satılır:

- a) hər hansı əmtəənin iri partiyaları;
- b) standart kontrakt ilə;
- j) küllü istehsal və şəxsi istehlak əmtəələri ilə?

8. Əmtəə bircasının dünya təjribəsində rolu nədən ibarətdir:

- a) dünya dövriyyəsinə əsas mallarla təmin edirlər;
- b) lazımı dünya əmtəələrinə qiymət tarazlığını təmin edir;
- j) dünya iqtisadiyyatının daha effektiv sektoruna pul axınını təmin edir;
- d) dünya ticarətinin müxtəlif bazarlarının vəziyyəti və inkişafı haqqında informasiya yayır?

9. Auksion – hərraj (müzaidə) – bu:

- a) ticarət sazişlərinin baş tutması məqsədi ilə satijaların və alijaların birləşdirilmə forması;
- b) əvvəljədən baxış üçün qoyulmuş irəliləyən danışılan vaxtda və irəliləyən təyin olunmuş yerdə hər hansı əmtəənin açıq satış forması;
- j) könüllü və eləcə də məjburi olaraq əmtəələrin açıq satış forması;
- d) və j) doğrudurlar.

10. Fond bircası – bu:

- a) malların topdan satılan və alınan bazarı;
- b) qiymətli kağızların satılması və alınması bazarı;
- j) kredit üzrə sazişlərin bağlanması bazarı;
- d) muddlu işçi qüvvəsinin alınması bazarı.

11. Bircada klientin adından əmtəənin alışı üzrə vasitəçilik göstərən adamı neyə adlandırırlar:

- a) broker;
- b) diler;
- j) bankir;
- d) makler (dəlal).

12. Aşağıdakı göstərilənlərin hansı doğru deyil?

Fyuçers – bu:

a) müəyyən müqavilə bağlanmış vaxta əmtəələrin göndərilməsi;

b) müqavilə bağlanan vaxtı qiymətlər üzrə təyin olunmuş vaxta əmtəələrin ödənilmə və göndərilmə müqaviləsi;

j) müqavilənin yerinə yetirilməsi vaxtı qiymətlər üzrə müəyyən tarixə əmtəələrin göndərilməsi və ödənilməsi haqqında müqavilə;

d) müəyyən tarixə sazişlərin bağlanması vaxtı əmtəənin göndərilməsi və ödənilməsi haqqında müqavilə.

13. Aşağıda göstərilənlərdən hansı xalis rəqabətin şərti hesab edilmir:

a) bazara sərbəst giriş;

b) bazardan sərbəst çıxış;

j) istehsalın diversifikasiyası (müxtəlif şəkildə);

d) çoxlu sayda alijaların və satijaların olması.

14. Aşağıda göstərilənlərdən hansı xalis rəqabətin şərti hesab edilmir:

a) firma bazara hakim deyil;

b) firma maksimum mənfəət almağa meyllidir;

j) firma uzunmüddətli vaxtda mənfəət götürür.

15. İnhisarçı rəqabət onunla səjiyyələnin ki:

a) firmalar sərbəst olaraq bazara girib çıxıb bilirlər;

b) bazarda məhdudiyət qoyulmayan sayda fəaliyyət göstərirlər;

j) bazarda fəaliyyət göstərən firmalar diferensiallaşmış məhsul buraxırlar.

16. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu?

a) bazarla firmaların oliqopolitik asılılığı biri o birinin marağını tapdalayaraq hakimliyi özünün saxlamağa gətirib çıxarır (hə, yox);

b) monopsoniya elə bazar situasiyasını xarakterizə edir ki, orada bir alij fəaliyyət göstərir (hə, yox);

j) inhisarçı rəqabət yeni firmaların bazara gətirib çıxmasına əngəl törətmir (hə, yox);

d) inhisar rəqabət üçün standart məhsul xarakterik deyil (hə, yox).

17. Əgər istehsal bazara nəzarət edən bir neçə firma arasında bölüşdürülsə, onda bazarın belə strukturu neçə adlanır?

a) xalis rəqabət;

b) inhisarçı rəqabət;

j) oliqopoliya;

d) inhsar.

18. Aşağıda adları çəkilənlərdən hansı inhisarçı bazarın əlamətinə uyğun gəlir:

a) bir satij;

b) məhsulun differensiyallaşdırılması;

j) sabit xərjlər yüksəkdir;

d) qiymət həddi məsrəflərə bərabərdir.

II. Struktur – məntiqi sxemlər, qrafiklər, düsturlar.

Bu bölmədə bazarın müxtəlif təsnifatları, növləri, ticarət mənfəətləri, bircalarda alijaların davranışları nəzərdən keçirilir. Ona görə aşağıda sxemlər və düsturlar verilir.

Jədvəl 7.

Bazarın əsas növləri

Satışlar / alışı	Çoxlu	Bir neçə	Bir
Çoxlu	Polipoliya (tam rəqabət)	Oliqopoliya (bir neçə satışı, çoxlu alışı)	Monopoliya (bir satışı, çoxlu alışı)
Bir neçə	Oliqopsoniya (tələbin oliqopsoniyası-bir neçə alışı)	Bilateral oliqopoliya (bir neçə alışı və satışı)	Məhdud inhisar (bir satışı, bir neçə alışı)
Bir	Monopsoniya (tələbin monopsoniyası-alışı eynidir)	Məhdud monopsoniya (bir neçə satışı, bir alışı)	Bilateral monopsoniya (bir satışı və bir alışı)

$$\text{Tijarət mənfəəti} = \text{Alınan əmtələrin qiyməti} - \text{Satılan malların qiyməti} - \text{Tədavül xərjləri}$$

III. Məsələlər.

1. 1 martdan 31 marta kimi fond bircasında bir səhmin qiyməti 200f. St. olan 40 min səhmin satışı üzrə saziş bağlanır. Mart ayında səhmin kursu 220f. St-ə qalxır. Yaranan situasiyada kim (satan, yaxud alan) nə qədər udur? Aksiyanın kursunun artmasında oynayan kontragent neçə adlanır? Mart ayında aksiyanın kursu 190f. St. enərsə nə baş verir?

2. Rəqabətin məhdudluğu dərəcəsinə görə bazarların xarakteristikasını verərək jədvəli doldurun.

Jədvəl 8.

Bazarlar / parametrlər	Mükəmməl rəqabət	Qeyri – mükəmməl		İnhisar
		İnhisarçı rəqabət	Oliqopoliya	
Məhsul istehsal edən firmaların sayı				
Qiymət üzərində nəzarət				
Əmtəə differensiyası				
Girişin asanlıığı				

3. Bazar iqtisadiyyatı ilə inkişaf etmiş ölkələrdən birinin ayrı-ayrı sənaye sahələri üçün aşağıdakı 9 sayılı jədvəl təqribi göstərijilərlə doldurulmuşdur.

Jədvəl 9.

İri istehsalçılar tərəfindən məhsulun göndərilməsi

Sənaye sahələri	Kompaniyaların sayı	İstehsal olunan məhsulda dəyərin payı, %	
		Beş iri firma üçün	Otuz iri firma üçün
1. Avtomobil üçün detalların və ehtiyat hissələrinin istehsalı	900	50	80
2. Proqramlı təminat sənayesi	150	8	60
3. Poliqrafik sənayesi	8000	10	30
4. Mebel sənayesi	2500	10	35
5. Şərabçılıq	120	30	80
6. Tikiliş sənayesi	4000	15	25

4. İnhisarın təbii fəaliyyəti olan yerdə bazarın bir neçə xırda seqmentləri istisna olmaqla aitiinhisar qanunlarından istifadə edərək (ABŞ-da şərmar qanunu – 1890-ji il, Kleyton qanun – 1914-jü il, Hökumət ticarət komissiyasının yaranması – 1996-ji il).

Nə üçün hökumət rəqabəti qoruyur, məhdud işgüzar praktikaya əngəl törədir?

5. Pərakəndə ticarəti ilə satılan əmtələrlə əlavə qiymət 37,0 şərti pul vahidi təşkil etmişdir. Əgər tədavül xərjləri ümumi mal dövriyyəsinin 6,0%, yaxud 520,0 pul vahidinə bərabər olduğu məlumdursa, ticarət kapitalının mənfəətinin miqdarını təyin edir.

6. Yerli stadionda təsərrüfat matçlarının keçirildiyi vaxtda «N» çay kompaniyası istisna olaraq çay alverinə ijjazə alır. Matç vaxtı azarkeşlərinin ondan çay alıb içməklərini bilən kompaniya öz əmtələrinə ixtiyarı – 800, 4000, hətta 8000 manat qiymət qoya bilər. Qiyməti təyin etməmişdən əvvəl kompaniya tələbin tədqiqatını aparır və aydınlaşdırır ki, əgər stadion tam dolarsa, müxtəlif qiymətlərlə isti-isti neçə porsiya çay sata bilər. Alınan nətiylər aşağıdakı jədvəldə göstərilir (jədvəl 10.).

Jədvəl 10.

Bir ədədin qiyməti, man	Alıjların sayı	Gəlirin məbləği, man. (1x2)	Jəmi xərlər, manatla	Mənfəət, man. (3-4)
500	500	250000	165000	85000
625	400	250000	145000	165000
750	250	187500	95000	9250000
4000	50	100000	68000	32000
2500	35	87500	37500	60000
5000	2	10000	55000	45000

Siz əgər «N» kompaniyanın sahibi olsaydınız, hansı qiyməti seçərdiniz ki, mənfəət əlverişli olsun?

7. Bircada təjili olaraq mükafat ilə 200 səhmin 2000 pul vahidi ilə alınmasının hər biri 150 pul mükafatı təşkil edir, Saziş bağlanan vaxtda:

- a) Səhmin kursu hər bir səhm üçün 2850 pul vahidinə endi;
- b) aksiyanın (səhmin) kursu 2600 pul vahidinə qalxdı;
- a) və b) situasiyalarında aljının davranışını təsvir edin.

Mövzu 7. Mükəmməl və qeyri-mükəmməl bazar rəqabəti.

Bazar mexanizminin fəaliyyəti

I. Testlər.

Doğru cavabları seçin.

1. Rəqabət – bu:

- a) istehsalçıların ən yüksək mənfəət uğrunda mübarizəsi;
- b) hər hansı bir sahədə yüksək nəticələrə nail olmaq uğrunda iqtisadi bəhsləşmə;
- j) istehlakçıların ən ujuz qiymətə əmtələri almaq üçün hüququnu qazanmaq üçün mübarizə;
- d) bazarın hərəkətləndiriji qüvvəsi;
- e) fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlərin davranışını təyin edən hüquqi və norma sistemi;
- c) bütün cavablar doğrudur;
- z) bütün cavablar düz deyil.

2. Rəqabət səbəb olur:

- a) jəmiyyətdə zəruri olan əmtənin istehsalına, resursların effektiv istifadəsi (hə, yox);

b) ölkədə ekoloci situasiya fəqət rəqabətli mübarizə prosesində yaxşılaşır (hə, yox);

j) rəqabət istehsal xərlərinin azalmasına şərait yaradır (hə, yox);

d) rəqabət jəmiyyətdə kasıb və varlıların yaranmasına əngəl törədir, belə ki, istehsalçılar və istehlakçılar üçün bərabər hüquq nəzərdə tutaraq, eləjə də hər hansı bir eqoist maraqların izlənməsini istisna edir (hə, yox);

3. Hesab edilir ki, mükəmməl rəqabət anlayışı:

a) ölkədə fəaliyyət göstərən əmtə istehsalçıların, qeyri həmjins məhsul buraxanların sayı çoxdur;

b) çoxlu sayda firmaların buraxdığı əmtələr standartlaşdırılıb;

j) buraxılan məhsulun anjaq bir aljısı var;

d) bazara giriş maneəsizdir;

e) bazar haqqında satjılar və aljıların informasiyası məhduddur;

c) və d) cavabları doğrudur.

4. Yalan məlumat yayan, yaxud rəqabətçinin əmtələrini təqlid edən – bu:

a) sərbəst (mükəmməl) rəqabət;

b) qeyri-mükəmməl rəqabət;

j) intizamsız rəqabət;

d) qiymətdən kənar rəqabət.

5. Hansı bazar strukturu bir qədər eybəjər (biçimsiz) və ən az tənzimləməyə və nəzarətə məruz qalması təsəvvür olunur:

a) inhisar rəqabəti;

b) bilateral (ikitərəfli) inhisar;

j) oliqopsoniya;

d) xalis (mükəmməl) inhisar;

e) mükəmməl rəqabət.

6. Oliqopoliya elə təsəvvür olunur ki:

a) oliqopolistlər öz rəqiblərinin davranışını nəzərə almır və özünü mükəmməl rəqabətdə olduğu kimi aparır;

b) oliqopolistlər özləri bir-birilə danışığa girirlər;

j) oliqopolistlər öz rəqiblərinin davranışını irəlində, lakin çox da böyük olmayan iqtisadi jəmiyyətdə görsünlər;

d) yuxarıda göstərilən modellərin davranışının hamısından istifadə edə bilərlər.

7. Oliqopolitiya nəzəriyyəsinin əsası kimlər tərəfindən işlənmişdir:

- a) K.Marks;
- b) J. Qelbreyt;
- j) O.Kurno;
- d) J.M.Keyns.

8. Eyni məhsulun müxtəlif satılara müxtəlif qiymətlərlə satışı, bu:

- a) elmi-texniki bəhsləşmə;
- b) qiymətin ayrı-seçkiliyi salınması (diskriminasiya);
- j) qeyri-qiymət ayrı-seçkiliyi;
- d) sənaye-istehsal bəhsləşməsi;
- e) bütün cavablar doğrudur.

9. İnhisar elə bazar strukturudur ki, orada:

- a) sahələrə giriş maneələri praktiki olaraq dəfəndilməzdir;
- b) anjaq bir alışı fəaliyyət gösətirir;
- j) öz aralarında rəqabət aparan istehsalçıların sayı da

böyük deyil;

- d) anjaq bir iri firma – istehsalçı var;
- e) məhsulun qiyməti üzərində nəzarət yoxdur;
- c) bütün cavablar doğrudur.

10. Əmtəyə iqtisadi tələb o deməkdir ki:

- a) həmin əmtəəni istehlakçının almaq arzusu var;
- b) tələbatı göstərən formadır;

j) onun alınması üçün onun «qurban»lığına bərabər hər hansı bir nemətin alınması;

d) obyektiv imkanları (pul vəsaitləri) möhkəm olan alışı-
nın subyektiv istehlak arzusu.

11. Aşağıdakı situasiyalara görə tələb qanunu fəaliyyət göstərmir demək olarmı:

a) çörək və çörək məmulatına qiymətlərin qalxması ona olan tələbin aşağı düşməsinə səbəb olmur (hə, yox);

b) avtomobillərə qiymət artmaqla daima onlara tələb çoxalır (hə, yox);

j) bazarda yeni televizorun meydana çıxması ilk anlarda qiyməti belə aşağı salınsa, ona olan tələb yaranmır (hə, yox).

12. Hər bir konkret misalda, nə vaxtı tələb dəyişir, nə vaxtı tələbin miqdarının dəyişməsinə təyin edin:

a) istehlakçıların gəlirinin artması natural xəzlərin alınmasına gətirib çıxarır;

b) birdən-birə almalara qiymət artır, nəticədə onlara olan tələb aşağı düşür;

j) kərə yağına qiymətlərin artması bitki yağlarının satışını çoxaldır;

d) ali məktəblərdə təhsilin pullu olması, tələbələrin sayının azalmasına gətirib çıxarır;

e) əmtəə dəbdən düşdüyü üçün, ona olan tələb azalır;

c) əmtəyə uğurlu reklam həmin əmtəə bazarına çoxlu alışıların axmasına səbəb olur.

z) sağlamlığın qeydinə qalmaq siqaretlərin istehlakının azalmasına səbəb olur.

13. Təklif qanunu bütün bərabərlik şəraitində aşağıdakıları müəyyənləşdirir:

a) qiymət ilə təklif olunan əmtəə arasındakı əks əlaqələri;

b) təklif olunan əmtəənin qiyməti ilə onun miqdarı arasındakı mütənəsbibliyi.

14. Aşağıdakı situasiyalar təklif əyrisini hərəkətə gətirir:

a) buğdaya qiymətin aşağı salınması onun satışını azaldırsa (hə, yox);

b) alma məhsulunun çoxalması bazarda onu satanların sayını ilk dəfə artırır (hə, yox);

j) mineral kübrəyə qiymətin aşağı salınması qarpızın təklifini artırır (hə, yox);

d) spirtli içkilərə verginin artması onların təklifini azaldır (hə, yox).

15. Əmtəənin bazarı tarazlıq vəziyyətində olar, o vaxt ki, əgər:

a) əmtəyə olan tələbin həjmi onun təklifinə bərabərdir;

b) bazarda əmtəənin nə artıqlığı, nə çatışmazlığı mövjud deyil;

j) verilən qiymətdə alijıların müəyyən sayda əmtəni almaq fikri satijıların bir qədər sayda, əmtə satmaq fikri üst-üstə düşür;

d) bütün javablar doğrudur.

16. Əgər hər hansı bir əmtəyə tələb artıbsa, onun təklifi isə dəyişməz qalıb, onda bu ona gətirib çıxarır:

a) tarazlıq qiymətinin artmasına və satış həjminin azalmasına;

b) tarazlıq qiymətinin artmasına və satış həjminin artmasına;

j) tarazlıq qiymətinin azalmasına və satış həjminin azalmasına;

d) tarazlıq qiymətinin azalmasına və satış həjminin artmasına;

e) dəyişiklik baş verməyəcək.

17. Əgər hər hansı əmtəyə qiymət xeyli azalarsa, onun alışı çoxalacaq, onda bu əmtəyə tələb:

a) qiymətə görə elastikdir;

b) qiymətə görə elastik deyil;

j) gəlirə görə elastikdir;

d) söhbət çarpaz elastikliyi haqqında gedir.

18. Əgər iki, bir-birini əvəz edən əmtə, məsələn, kərə yağı ilə bitki yağı, onda kərə yağına qiymət artarsa nə olar:

a) bitki yağına tələb aşağı düşəcək;

b) tələbin bitki yağına artması;

j) bitki yağına tələb həjminin artması;

d) bitki yağına tələbin miqdarının azalması.

19. Əgər əmtəyə qiymət 1% artıbsa, bu əmtəyə olan tələbin də azalmasını 1%-ə gətirib çıxarırsa, onda bu tələb:

a) sərt (elastik olmayan);

b) mükəmməl elastiklik;

j) zəif elastiklik.

20. Əgər əmtənin təklifi vertikal xəttlə verilirə, onda bu təklif:

a) mütləq elastiklik;

b) mütləq qeyri-elastiklik;

j) javab vermək mümkün deyil.

21. Əgər iki əmtənin çarpazlıq elastiklik əmsalı 0-a bərabədirsə, onda bu əmtələr:

a) qarşılıqlı əvəzedijidirlər;

b) qarşılıqlı tamamlama;

j) asılı deyillər;

d) bütün javablar doğru deyil.

22. Əgər tələbin elastiklik əmsalı gəlir üzrə 0-dan böyükdürsə, lakin 1-dən azdırsa, onda bu əmtə:

a) ləl-jəvahirat predmetləri;

b) ilk zəruri predmetdir;

j) aşağı keyfiyyətli əmtədir;

d) bütün javablar doğrudur.

23. Gəlir üzrə tələbin elastiklik əmsalı bərabərdir:

a) 6% tələb həjminin dəyişməsi, bölünür 6% qiymətin dəyişməsinə;

b) gəlirin 6% dəyişməsi, bölünür tələb həjminin 6% dəyişməsinə;

j) əmək haqqının 6% dəyişməsi, bölünür qiymətin 6% dəyişməsinə;

d) tələbin həjminin 6% dəyişməsi, bölünür gəlirin 6% dəyişməsinə;

e) heç biri düz deyil.

24. Subelementlərə, yəni onu tamamlayan nemətlərə aiddir:

a) çovdar çörək və geyimlər;

b) fotoaparatlər və plynka;

j) pivə və kvas;

d) kabab və qoyun.

25. Tələbin çarpaz elastikliyinə təsiri səjiyyələndir:

a) bir əmtənin qiymətinə başqa əmtənin qiymətinə dəyişilməsinə;

b) bir əmtənin qiymətinə dəyişilməsi başqa əmtənin tələbinə miqdarının dəyişilməsinə;

j) bir əmtənin qiymətinə başqa nemətin təklifinə dəyişilməsinə;

d) bir əmtə tələbinə miqdarının başqa nemətin tələbinə dəyişilməsinə;

26. Əgər tələbin elastikliyi əl sumkalarına 0-a bərabər olsaydı, onda bu deməkdir ki:

a) mövjud olan qiymətlə ixtiyari sayda daha yüksək qiymətlə satmaq olar;

b) istehlakçılar ixtiyari qiymətlə istənilən sayda sumkaları almağa hazırdırlar;

j) istehlakçılar sumkanın həm qiymətinin, həm də təklifinin miqdarının dəyişilməsinə razı deyillər.

27. Əgər inhisarçının son xərtləri müsbətdirsə, onda o, öz istehsalını başlayır orada, harada ki:

a) tələbin elastikliyi birdən böyükdür;

b) tələbin elastikliyi vahidə bərabərdir;

j) tələbin elastikliyi birdən kiçikdir;

d) tələbin elastikliyi sıfıra bərabərdir.

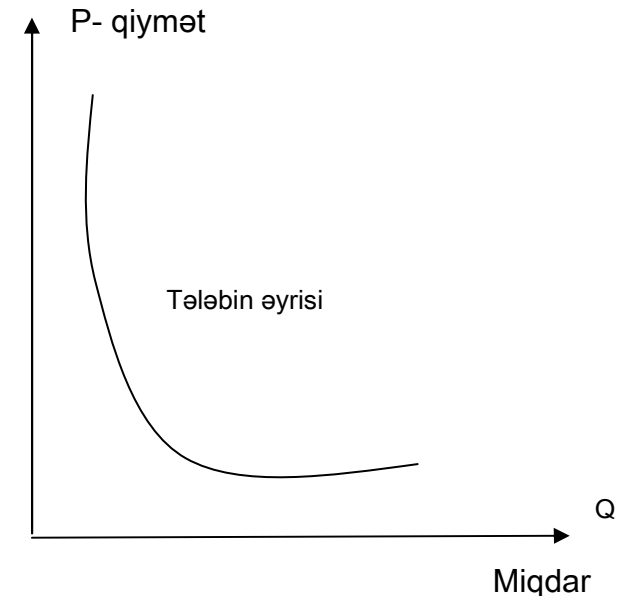
II. Struktur məntiqi sxemlər, qrafiklər, düsturlar

Tələbin funksiyası – ona təsir edən müxtəlif faktorlardan asılı olaraq tələbin müəyyən funksiyasıdır:

$$Q_d = f(P, I, Z, W, P_{sub}, P_{komp}, N, B),$$

Burada, Q_d - tələb; P – qiymət; I – gəlir; Z – zövqlər; W – gözləmələr; P_{sub} – substitut-əmtələrə olan qiymətlər; P_{komp} – komplektləşdiriji əmtələrə olan qiymətlər (tamamlayıcı); N – aljıların sayı; B – başqa faktorlar.

Qiymətin dəyişməsi əyri xətt üzrə tələbin hərəkətini dəyişdirir, faktorların dəyişməsi əyri xətti sağa və ya sola hərəkətləndirir.

Şəkil 6.

Təklifin funksiyası – ona təsir edən müxtəlif faktorlardan asılı olaraq təklifi müəyyən edən funksiyadır:

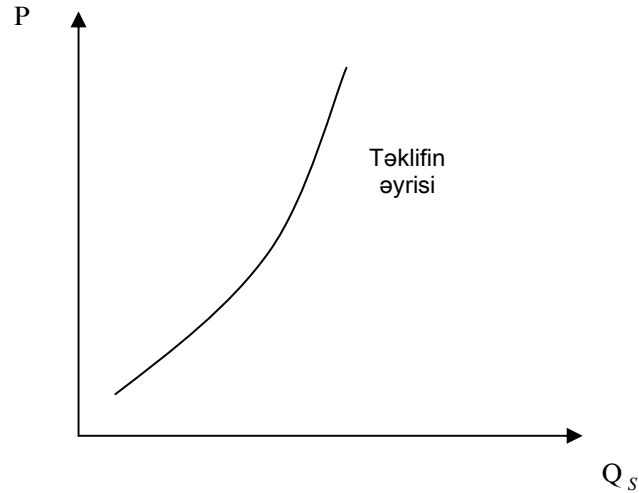
$$Q_s = f(P, P_r, K, T, N, B).$$

Burada, Q_s - təklif; P_r - resursların (ehtyatların) qiyməti; K – tətbiq edilən texnologiyanın xarakteri; T – vergilər; N – satılıqların sayı; B – başqa amillər.

Qiymətin dəyişməsi əyri xətt üzrə təklifin hərəkətini dəyişdirir, qalan başqa faktorların dəyişməsi əyrini sağa, yaxud sola hərəkətləndirir.

$$E_d = \frac{\text{tələbin dəyişməsi, } Q \text{ - faizlə}}{\text{qiymətin dəyişməsi, } P \text{ - faizlə}} = \frac{\Delta Q}{Q} : \frac{\Delta P}{P}$$

Burada; E_d - tələbin qiyməti üzrə elastikliyi; $\frac{\Delta Q}{Q}$ - tələbin qiymət üzrə elastikliyi; $\frac{\Delta P}{P}$ - qiymətin nisbi dəyişikliyi.

Şəkil 7.

$E_d > 1$ olan vaxtı tələb elastikdir, yəni qiymətin dəyişilməsi ilə tələb ani olaraq artır, yaxud azalır; $E_d < 1$ olan vaxtı tələb qeyri-elastikdir, yəni qiymət dəyişməsindən tələb çox yavaş artır, yaxud azalır; $E_d = 0$ bərabər olan vaxtı qiymətin dəyişilməsi tələbdə heç bir dəyişiklik əmələ gətirmir.

İndi tədavül xərjlərini nəzərdən keçirək:

$$TJ = FJ + VJ$$

Burada, TJ – ümumi (xərjləri çıxılmamış) xərjlər;

FJ – sabit xərjlər; VJ – dəyişən xərjlər.

Ümumi orta xərjlər aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$AJ = TJ/Q = AFJ + AVJ,$$

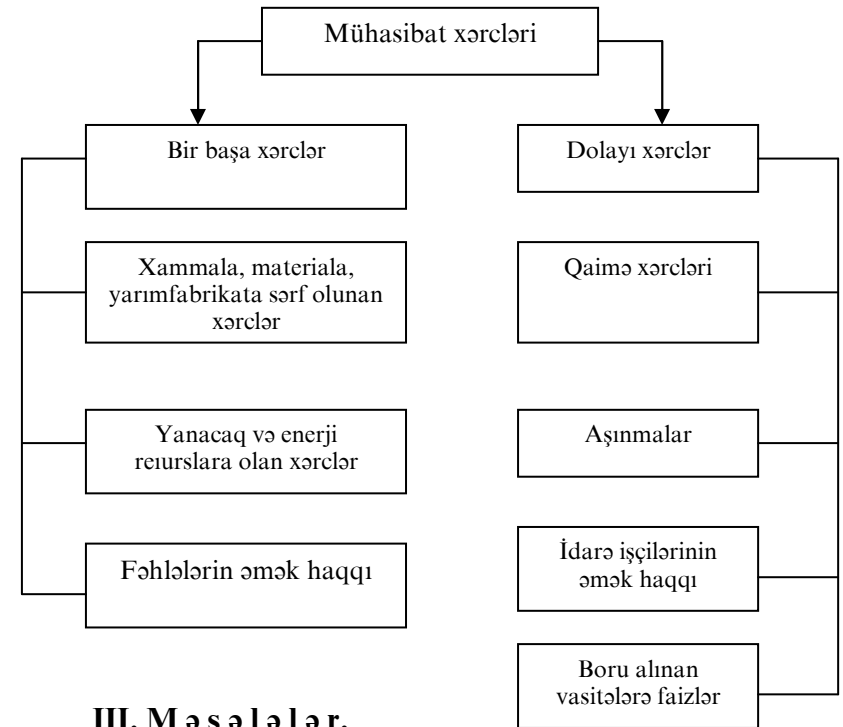
Burada, Q – məhsulun həjmi; AFJ- sabit xərjlərin orta miqdarı; AVJ – dəyişən xərjlərin orta miqdarı.

$$AFJ = FJ/Q, AVJ = VJ/Q.$$

Xərjlərin son miqdarı aşağıdakı kimi hesablanır (MJ):

$$MG = TJ_n - TJ_{n-1},$$

MJ – xərjlərin son miqdarı (əlavə məhsulun istehsalı ilə əlaqədar olan).

III. Məsələlər.

1. Jədvəldə A, B, J istehlakçılarının ət məhsullarına olan tələblərinin miqdarı haqqında göstərijilər verilmişdir. Həmin məhsula olan fərdi və bazar tələblərinin qrafikini qurun.

Jədvəl 11.

P man/kq	Q _d - A (kq/ay)	B - Q _d - (kq/ay)	J-- Q _d - (kq/ay)
0	6	6	5
1	5	4	4
2	4	3	2
3	3	2	1
4	0	0	0

2. Tələbin funksiyası $Q_d = 113 - 17p$, təklifin funksiyası

$$Q_s = -16 + 26p.$$

- 1) tarazlıq qiymətini (P_e) və satışın tarazlıq həjmini (Q_e) təyin edin;
- 2) əgər tarazlıq qiyməti 4 vahid olarsa, tələb və təklif neçə dəyişər?
- 3) əgər bazarda qiymət 1 vahidə ensə, bazarda situasiya neçə olar?

3. Əmtəyə qiymətin 20 manatdan 24 manata qalxması nəticəsində tələbin həjmi 16 min ədəddən 12 min ədədə düşmüşdür. Qiymətə görə elastiklik əmsalını və tipini təyin edin.

4. İstehlakçının gəliri bir ildə 200 min manatdan 400 min manata artır. Belə şəraitdə marqarin yağına tələb bir ildə 30 kq-dan 10 kq-a düşür. Kərə yağına olan tələb bir ildə 60 kq-dan 80 kq-a qalxır. Gəlirə və əmtənin xarakterinə görə tələbin elastikliyi təyin edin.

5. Çayın bir kilosunun qiyməti 100 manatdan 200 manata artıb. Şəkərə olan tələb 20 kq-dan 10 kq-a enib. Kofeyə olan tələb 0,5-dən 1,5 kq-a qalxıb. Kərə yağına tələb dəyişməyib: 10 kq. Çayın qiymətinə və əmtənin xarakterinə görə çarpaz elastikliyi təyin edin.

6. Bazarda yuyuju tozuna tələbin elastikliyi aşağıdakı göstərilənlərdən ibarətdir:

- a) birbaşa qiymətə görə – 4,5; $E_{p_d} = -4,5$
- b) gəlirə görə – 0,8; $E_j = 0,8$

j) çarpaz elastiklik təsərrüfat sabununun qiymətinə görə – 2,5;

Yuyuju tozunun tələbinin həjmi ilə nə baş verə bilər, əgər:

- 1) ona qiymət 1 % artarsa;
- 2) əhalinin gəliri 1% artarsa;
- 3) təsərrüfat sabununun qiyməti 1% artarsa;
- 4) eyni vaxtda: a) yuyuju tozuna qiymət 4% = E_{p_d} - aşağı düşərsə; b) əhalinin gəliri 5% aşağı düşərsə; j) təsərrüfat sabununun qiyməti 6% aşağı düşərsə.

7. Əmtənin təklifi aşağıdakı tənliklə təsvir olunur: $Q_s = 0,4p$. Əgər əmtənin qiyməti 50 min manatdan 100 min manata dəyişərsə, təklifin elastikliyi dəyişirmi?

8. Əgər alqının 18 dollar gəliri varsa, o hər əmtədən neçə ədəd ala bilər, A və B əmtələrinin müvafiq qiymətləri isə 4 və 2 dollara bərabərdir? Hər iki kombinasiyanın ümumi faydalılıq həddinin miqdarını təyin edin. Fərz edək ki, eyni bərabər şəraitdə A – əmtəsinin qiyməti 2 dollara düşdü. A və B əmtələrinin istehlakçısı nə qədər ola bilər? A və B əmtələrinin faydalılıq həddi aşağıdakı jəlvəldə göstərilir.

Jədvəl 12.

A və B əmtələrinin ölçü vahidi	Mi _A	Mi _B
1	20	16
2	16	14
3	12	12
4	8	10
5	6	8
6	4	6

Aşağıdakı situasiyalarda büdjə xəttinin dəyişməsini qrafiki olaraq göstərin:

- a) gəlir çoxalır;
- b) gəlir azalır;
- j) horizontal oxunda yerləşən, x əmtənin qiyməti azalır;
- d) vertikal oxunda yerləşən, y əmtənin qiyməti azalır;
- e) x – əmtəsinin qiyməti artır;

- c) y – əmtəsinin qiyməti artır;
 z) hər iki əmtənin qiyməti bərabər nisbətdə artır;
 i) hər iki əmtənin qiyməti bərabər nisbətdə azalır;
 k) gəlir və qiymət eyni miqdarda bir neçə dəfə artır;
 l) gəlir və qiymət eyni miqdarda bir neçə dəfə azalır.

10. Aşağıdakı jədvəldə ailənin iki il müddətinə xərjlərinin struktur tərkibi verilmişdir (A, B, J, D əmtəələrinin qiymətləri dəyişməzdir).

Jədvəli doldurmaq tələb olunur.

Jədvəl 13.

Alman əmtəələr	Alış xərjləri (manat)	Ailənin büdcədəki payı (%)	Gəlirə görə tələbin elastikliyi (Ed_z)	Əmtənin xarakteri
	1-ji il	2-ji il	1-ji il	2-ji il
A	20	140		
B	25	150		
J	30	120		
D	25	190		
Jəmi	100	600		

11. Tələbin funksiyası $D=35-5P$ şəklindədir, təklifin funksiyası isə $S=-10+4P$ qəbul olunur.

Hesablayın:

- a) tarazlıq qiymətini və satışın həjmini;
 b) əgər qiymət 4 vahidə bərabər olarsa, tələb və təklif neçə dəyişər?
 j) əgər qiymətin səviyyəsi 7 vahid olarsa, satışın həjmi ilə nə baş verə bilər?

12. Əmtənin qiymətlərinin 5 pul vahidindən 7 pul vahidinə qalxması nəticəsində tələbin həjmi 9 mln. pul vahidindən 7 mln. pul vahidinə düşür. Tələbin qiymətə görə elastikliyi təyin edin.

13. Fərz edək ki, A əmtəsinin 2 bazarı var. Birinji halda tələbin funksiyası: $D=12-P$, təklifin $S_1=-4+P$; ikinci halda, müvafiq olaraq: $D=30-P$; $S_n=-40+P$.

Əgər bu bazarlar birləşsə, qiymətin tarazlığı və satışın həjmi neçə dəyişər?

14. Aşağıdakı jədvəldə müəssisənin ümumi məsrəflərinin (TJ) məhsulun buraxılışından (Q) asılılığı verilmişdir.

Jədvəl 14.

Məhsul buraxılışı	0	1	2	3	4	5	6
Ümumi məsrəflər	60	100	130	155	190	245	335

İrəlidə verilən düsturlardan istifadə edərək hesablayın: Sabit (FJ) xərjlər, dəyişən (VJ), son həddin miqdarı (MJ), (daimi) orta (AFJ), orta dəyişən (AVJ) məsrəflər; onların qrafiklərini qurur.

15. Yeni iş təşkil etmək istəyən biznesmen, bu işə 150 min pul vahidi xüsusi kapital qoyur. Əgər o, bu məbləği bankdan alması olsaydı, bunun üçün 8% hesabı ilə ümumi məbləğdən pul vahidi verməli olardı. Bir illik fəaliyyətindən sonra biznesmen öz gəlirini hesablayıb ümumi gəlirdən (dövriyyədən) (gizli) məxfi xərjləri çıxajaq. Onlar hansılardır?

Mövzu: 8. Bazar münasibətləri sistemində firma.
Firmanın nəzəriyyəsi. Sahibkarlıq: iqtisadi mahiyyəti, əlamətləri, növləri.

I. Testlər və problem situasiyalar.

Düzgün cavabları seçin.

- Sahibkar məqsədlərinə aid olan sırada hansı yoxdur:
  - öz müəssisəsinin yaşayış qabiliyyətini təmin edən;
  - jəmiyyətdə əlavə iş yerlərinin yaradılması;
  - istehsalın miqyasının genişləndirilməsi;
  - müəssisənin fəaliyyət effektivliyinin artırılması.
- Dövlətin qoyduğu qaydaya əsasən mülkiyyətinin mülkünün təmənnasız alınması, bu:
  - inhisarçılıq;
  - özəlləşdirmə;
  - milliləşdirmə;
  - müsadirə olunma.
- Aşağıda adları çəkilənlərdən hansı kooperativin xarakterik xüsusiyyəti deyil:
  - nisbətən işçilərin sayı çox deyil;
  - istehsal investisiyalarına yüksək meylik;
  - istehsal olunan məhsulun əmək tutumunun yüksək olması;
  - ehtiyat vəsaitlərinin az olması.
- Müəssisə əsas məqsəd olaraq mənfəətin artırılması və biznesin genişləndirilməsi fəaliyyətini özündə saxlayır. Bu hal aşağıda göstərilənlərin hansı üçün xarakterikdir:
  - hamısına;
  - anjaq xırda bizneslə məşğul olan müəssisə üçün;
  - anjaq iri müəssisə üçün;
  - heç bir müəssisə üçün.
- Reklam aşağıdakı müəssisələr üçün xarakterikdir.
  - müəssisənin fəaliyyətinin başladığı vaxt;
  - müəssisənin struktur etaplarının yenidən qurulması üçün;
  - müəssisə etaplarını genişləndirən vaxtı;

- bütün hallarda.
- Hansı ticarət ittifaqları iqtisadi ittifaqlara aid edilmirlər:
    - kompaniya;
    - yoldaşlıq;
    - qildiya (ticarət ittifaqı);
    - səhmdar jəmiyyəti.
  - Bütün kompaniya səhmlərinin sahiblərini adlandıran sənəd neyə adlanır:
    - sertifikat;
    - nizamnamə;
    - reestr;
    - arayış.
  - Səhmdar jəmiyyəti idarəsinin ali orqanı hansıdır:
    - direktorlar şurası;
    - vəkalətçilərin iclası;
    - səhmçilərin ümumi iclası;
    - samballı səhmdarların iclası.
  - 1999-cu il üçün illik statistika sənayenin mülkiyyət formasının strukturu haqqında aşağıdakı məlumatları verir:

Jədvəl 15.

Mülkiyyət formaları	Pay yegununa görə %-lə	
	İstehsalın ümumi həjmində	Ümumi istehsal işçilərinin sayında
Dövlət	19,2	25,7
Bələdiyyə	1,6	2,1
Xüsusi	15,4	22,5
Qarışıq	60,1	47,3

Əmək məhsuldarlığı nöqtəyi-nəzərdən mülkiyyət formalarından hansı daha effektivlidir:

- dövlət;
- bələdiyyə;
- xüsusi;
- qarışıq.

10. İstiqraz və rəqəsinin sahibi – bu:

- a) kompaniyanın sahibi;
- b) dividend alan kreditor;
- j) müəyyən olunmuş faizi alan kreditor;
- d) bütün javablar doğrudur.

11. Yeni müəssisənin tikintisinə firma hesab edir ki, bankdan (ssuda) – ianə alsın. İllik tarif 18% təşkil edir. Gözlənilən mənfəət norması 20% müəyyən edilib. Belə şərtlər daxilində firma:

- a) yeni müəssisə inşa etməyəjək;
- b) yeni müəssisə inşa edəcəjək;
- j) mövjud olan informasiya əsasında qərar qəbul etmək olmaz.

12. 200 ilə xidmət və ildə 10% mənfəət gətirən körpünün tikilməsi haqqında müsbət qərar bu şərtlə qəbul edilə bilər ki, tarifin faizi aşağıda verilən kimi olsun:

- a) 2% çox olmayan;
- b) 10%, yaxud az;
- j) 20% çox olmayan;
- d) 10%, yaxud artıq.

13. Müəssisədə əmək məhsuldarlığını artırmaq üçün ilk önje məqsəduyğundur ki, sahibkar:

- a) ixtisasın və əmək bölgüsünün dərinləşdirilməsi ilə məşğul olmalıdır;
- b) istehsal fondlarına investisiyanın qoyulması ilə;
- j) insan kapitalına investisiya qoyulmaqla;
- d) bütün javablar doğrudur.

14. Aşağıda adları çəkilənlərdən hansı firmanın biznes planının şöbəsi deyil:

- a) xülasə, nətije, şərhətmə;
- b) qiymətlərin və itkilərin proqnozlaşdırılması;
- j) əmtəə (xidmət);
- d) təjhizat;
- e) rəqabət;
- c) marketinqin strategiyası;
- z) planın təşkili;
- i) istehsalın planı;
- k) maliyyə planı;

- l) maliyyələşdirmənin strategiyası;
- m) hüquqçuluq planı.

15. Firmanın işinin göstərijilərindən hansının hesablanması düzgün deyil:

- a) satışın rentabelliği = mənfəət: satışın həjmi x 100%;
- b) əsas kapitalın rentabelliği = mənfəət: kapitalın həjmi x 100%;
- j) xüsusi kapitalın rentabelliği = mənfəət: xüsusi kapital x 100%;
- d) ümumi likvidnost əmsalı = pulla ifadə olunmuş dövriyyə vəsaitləri: qısamuddətli öhdəliklər.

16. Verilən məqsədlərdən hansı firma üçün ən zəruri hesab edilir:

- a) mənfəətin alınması;
- b) satışın maksimumlaşdırılması;
- j) məhsulun keyfiyyətinin qaldırılması;
- d) işçilərin əmək haqqının artırılması;
- e) əmtəə bazarının genişləndirilməsi və satışın çoxalması.

17. Sahibkarlığın fəaliyyət növlərinə görə tiplərini ayırd edin:

- a) pulun, valyutanın, qiymətli kağızların satışı-alışı;
- b) marağı olan tərəflərin maraqları üzrə qarşılıqlı sazişlərin birləşdirilməsi;
- j) müqavilədə şərtləndirilən hallarda hadisələr vaxtı sığorta summasının ödənilməsi;
- d) əmtəələrin, informasiyanın və başqa xidmətlərin istehsalı;
- e) əmtəə və xidmətlərin satışı üzrə əməliyyatlar.

18. Aşağıda adları çəkilənlərdən hansı əlamət anjaq şirkətə xarakterikdir:

- a) muddlu menejrlərin idarəçiliyə jəlb edilməsi;
- b) firma mülkiyyətçiləri arasında mənfəətin bölünməsi;
- j) dividendin ödənilməsi;
- d) muddlu əməyin istifadəsi.

19. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu:

- a) şirkətin başqa formada biznesə görə üstünlüyü onun xeyli kapital jəlb etməsinin mümkünüyüdür (hə, yox);

b) qısamüddətli dövrdə həddi xərjlər həmişə çox, yaxud uzunmüddətli dövrdə olan həddi xərjlərə bərabərdir (hə, yox);

j) işçilərin ödənişləri ilə əlaqədar olan xərjlər dəyişən məsrəflər kimi çıxış edir (hə, yox);

d) əgər firmanın sahibi binanı ijarəyə götürməyib öz xüsusi mənzilindən istifadə edirsə, onda o, daxili məsrəfləri artırır, lakin xarijini azaldır (hə, yox);

e) uzunmüddətli dövrdə sabit məsrəflər mövjud deyil (hə, yox).

20. İstehsalın sabit faktorları firma üçün bu faktorlardır:

a) bir əmtəənin tələbinə təsir etməyən;

b) müxtəlif məhsulların buraxılışında qeyd olunanlar;

j) sabit qiyməti olan;

d) firmanın müəyyən etdikləri ölçülərlə.

21. İstehsalın dəyişən faktorlarına misal olaraq göstərmək olar:

a) elektrik enerjisi;

b) xammal;

j) işçilərin əmək haqqı;

d) bütün qeyd olunan javablar.

22. İstehsalçının (firmanın) tarazlığı qanunla müəyyən edilir:

a) tələb və təklifin bərabərliyi;

b) istehsalın maksimumlaşdırılması;

j) istehsalın ölçülüb-biçilən həddi məhsuldar faktorlarının bərabərliyi;

d) istehsal faktorlar xərjlərinin minimumlaşdırılması.

23. Firma sahibliyini saxlayır, əgər:

a) qiyməti həddi məsrəflər səviyyəsində təyin edirsə;

b) bazarda liderin qoyduğu qiymət ardınca hərəkət edirsə;

j) qiyməti orta dəyişən məsrəflərin səviyyəsində təyin edirsə;

d) tələb əyrisindən irəli gələn qiyməti qoyursa.

24. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu:

a) mükəmməl rəqabət şəraitində firma uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi mənfəət almır (hə, yox);

b) mükəmməl rəqabət şəraitində firmanın məhsuluna olan əyrinin tələbi elastik deyil (hə, yox);

j) mükəmməl rəqabət şəraitində sənayenin məhsula olan tələbi horizontal vəziyyəti alır (hə, yox);

d) əgər istehsalçılar müxtəlifdirlərsə, qiymət fərqliliyi mümkün deyil (hə, yox);

e) əgər bazar qiyməti inhisarçıların orta məsrəflərindən yuxarıdırsa, o, istehsalı artıraraq çoxlu mənfəət əldə edə bilər (hə, yox).

II. Struktur – məntiqi sxemlər, qrafiklər, düsturlar.

Təkrar olaraq qeyd edək ki, ümumi gəlir aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$TR = P \times Q$$

Burada: TR – ümumi gəlir hər hansı bir il üçün; P – məhsulun hər vahidinə düşən qiymət; Q – buraxılan məhsulun miqdarı.

Son məhsuldan əldə edilən gəlirin miqdarını hesablamaq üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edirik:

$$MR = TR_n - TR_{n-1}$$

Burada: MR – son gəlirin miqdarı; TR_n - tətbiq olunan dövrün axırınjı ilindəki gəlirin miqdarı; TR_{n-1} - tədqiq olunan dövrün özündən (basis) əvvəlki ilin gəlirinin miqdarı.

III. M ə s ə l ə l ə r.

1. Nizamnaməyə əsasən kompaniyanın kapitalı – 1280 min dollar olub. Səhmlər arasında bölgüsü müəyyən edilən mənfəətin miqdarı 28 min dollar təşkil edir. 4 min səhm buraxılıb. Bankda mövjud olan tarifin faizi – 12%:

a) aksiyanın (səhmin) nominal dəyəri neçə olar?

b) dividendin gözlənilən ölçüsü neçə olar?

j) aksiyanın təqribi məzənnəsi neçə olar?

d) səhmin 85% satışından təsis edilən mənfəətin miqdarı neçə olar?

2. Əsas istehsal fondlarının dəyəri – 50 min manatdır. İşçilərin sayı – 300 nəfər. Xalis məhsulun həjmi – 600 min manatdır.

Hesablayın:

- əmək məhsuldarlığının səviyyəsi;
- fondverimi (Fo);
- fondtutumu (Fe).

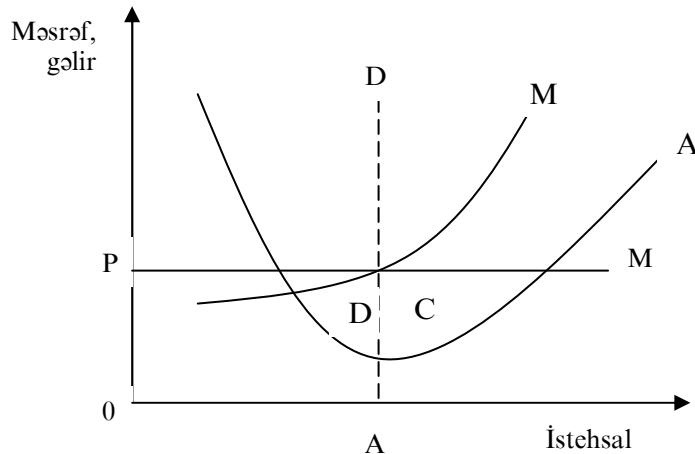
3. Məhsul vahidinin qiyməti 10 pul vahidinə bərabər olan vaxtda, mükəmməl rəqabət şəraitində əgər firma fəaliyyət göstərsə, əgər firma 5, 10, 20 məhsul vahidi satmış olursa, onun son gəlirinin miqdarı neçəyə bərabər olacaq?

4. Firma – «xalis» inhisarçıdır. Firma məhsulun qiyməti 50 pul vahidi olduğu halda onun satdığı məhsul 1 vahid olur. Əgər 50-ni 45-ə endirsək, onda satdığı məhsul 2 vahid olacaq. Beləliklə, buraxılan məhsulun qiymətini 5 pul vahidi azaldaraq, onun satışının 1 vahid artırıldığı halda firmanın son (MR) və ümumi gəliri (TR) neçə olacaq?

Jədvəl 16.

P	Q	TR	MR
50	1	?	?
45	2	?	?
və s. i. a.			

5. Şəkilə rəqabət sahəsində fəaliyyətdə olan firmanın məsrəflərinin əyrisi göstərilmişdir.

Şəkil 7a.

OP – jari bazar qiyməti.

a) firmada istehsalın səviyyəsinə uyğun gələn mənfəətin maksimum olduğunu qrafikdə göstərin;

b) istehsalın və mövjud qiymət səviyyəsində firmanın mənfəətinin həjmini göstərən sahəni qrafikdə təyin edin;

j) fərz edək ki, müəssisə tarazlıq şəraitindədir.

Bu neçə tarazlıq ola bilər: qısamüddətli, yaxud uzunmüddətli? Öz cavabınızı əsaslandırın.

Mövzu 9. Sahibkarlıq kapitalının formalaşdırılması

I Testlər.

1. Kapitalın təfsilatlarını aşağıdakı hansı (naturalist, monetar, yaxud «insanlıq kapital»), konsepsiyaya aid etmək olar:

a) bu əşyaların yığılmış ehtiyatıdır (A.Smit);

b) faiz gətirən puldur (Y.Fridmen);

j) istehsalın işini yaradan əşyalar (A.Marşall);

d) istehsalda iki qarışıqlıq amil fəaliyyət göstərir: istehsal vasitəsi və bilik, təjribə, bacarıq, insanların enerjisi (T.Şuls, J.Minser);

e) istehsalda əhəmiyyətli rol oynayanların hamısı (Dyui);

c) iri fabriklərin istehsal avadanlıqları, hazır məhsulların və yarımfabrikatların anbarları (P.Samuelsən).

2. Aşağıdakı adları çəkənlərin hansını K.Marks sabit kapitala aid etmişdir:

a) insanın işçi qüvvəsi;

b) əməyin predmeti;

j) əmək vasitəsi;

d) istehlak predmetlərini almağa avans olunan pul.

3. Marksın nəzəriyyəsinə əsasən, aşağıda adları çəkənlərdən hansı dəyişən kapitala aid olunur:

a) insanın işçi qüvvəsi;

b) əməyin predmeti;

j) istehlak predmeti;

- d) istehlak vasitəsi.
4. Kapitalın ilk yığıcı – bu elə prosesdir ki:
- a) əməyin sərbəstləşməsi və maddəli fəhlələrin yaranması;
  - b) torpağın sərbəstləşməsi;
  - j) istehsal vasitələrinin və pulların kapitala çevrilməsi;
  - d) bütün cavablar doğrudur.
5. Əgər fiziki kapital müvəqqəti istifadəyə verilsə, onda onun qiyməti neçə qəbul olunur?
- a) kapital aktivinin qiyməti (alış-satış qiyməti);
  - b) renta qiyməti (işlətmə);
  - j) bütün cavablar doğrudur.
6. Firmanın xüsusi və istiqraz vasitələrini ayırd edin:
- a) mənfəət hesabına yaranan əmanətlər;
  - b) aşınmalar üçün təyin olunan pullar;
  - j) bank və kommərsiya kreditləri;
  - d) səhmlərin və istiqrazların satışından daxil olan kapital.
7. Kapitalın fiziki və mənəvi aşınmalarını ayırd edin:
- a) oxşar, lakin daha uşuz maşınların yaranması sayəsində dəyərin itirilməsi;
  - b) daha məhsuldar maşınların meydana gəlməsi səbəbindən əmək vasitələrinin öz dəyərlərinin itirilməsi;
  - j) əmək vasitələrinin öz istehlak dəyərlərinin itirilməsi.
8. Kapital bazarının subyektlərinə aiddir:
- a) banklar və onların müştəriləri;
  - b) bircalar (topdan);
  - j) dövlət;
  - d) şirkətlər və xüsusi firmalar;
  - e) bütün cavablar doğrudur.
9. İstehsal vaxtı ilə tədavül vaxtını ayırd edin:
- a) hazır məhsulun nəql olunması;
  - b) məhsulun emalı və yığılması;
  - j) avadanlığın təmirinə görə işdə dayanmaları;
  - d) firmanın vasitələrinin istehsal ehtiyatları formasında qalması;
  - e) geşə vaxtı işdə olan fasilələr;
  - c) bazarda əmək vasitələrinin əldə edilməsi;

z) mebel fabriklərinin taxta materiallarının quruduğu kameralarda saxlanması.

10. Başlangıç kapital – bu xərjlənən elə kapitaldır ki:

- a) binaların, yaxud onların ijarə hüququnun alınmasına;
- b) maşınların, avadanlığın, cihazların alınmasına;
- j) xammalın, materialların alınmasına;
- d) binaların təmirinə, yaxud onların yenidən qurulmasına;
- e) müəssisənin qeydiyyatda düşməsinə, banklarda hesabların açılmasına;
- c) əmək haqqına;
- z) ijarə ödəmələrinə;
- i) reklamlara;
- k) binanın təmizlənməsinə, mühafizəsinə ödənişlər;
- l) banklarda sənədlərin alınmasına;
- m) kreditlərin ödənilməsinə;
- n) bütün göstərilən cavablar doğrudur.

11. Sahibkarın sərənjamında olan kapital vasitələrinin formalaşmasının daxili və xarici mənbələrini ayırd edin:

- a) aktivlərin satılması;
- b) aşınma fondu;
- j) kreditlərin alınması;
- d) firmanın mənfəəti;
- e) səhmlərin buraxılması;
- c) istiqraz və rəqələrinin buraxılması.

12. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu:

a) əsas kapitalın xidmət müddəti nə qədər yüksəkdirsə, bütün bərabər şərtlər daxilində amortizasiya norması bir o qədər aşağıdır (hə, yox);

b) investisiya layihəsinin effektivliyi ödənmə müddətinin göstərijiləri ilə asılılığı tərs mütənasibdir (hə, yox);

j) ümumi investisiya ilə amortizasiya məbləğinin arasındakı fərqi xalis investisiyadır (hə, yox);

d) amortizasiyanın norması kapital fondlarının faydalı xidmət müddətindən asılı deyil (hə, yox);

e) kapitalın dövriyyə vaxtı kapitalda olan dövriyyə kapitalının xüsusi çəkisi ilə düz mütənasibdir (hə, yox).

13. Əsas kapitalın istifadəsinin ekstensiv və intensiv yollarla artırılmasını ayırd edin:

- a) avadanlıqların yüklənməsinin növbəlik əmsalının artırılması;
- b) avadanlıqların təmirdə saxlanma müddətinin qısalması;
- j) dəzgahların iş sürətinin artırılması;
- d) avadanlığın yığılmasının tezləşdirilməsi;
- e) səmərəli texnologiyanın tətbiq edilməsi.

14. Sahibkarlıqda risk – bu:

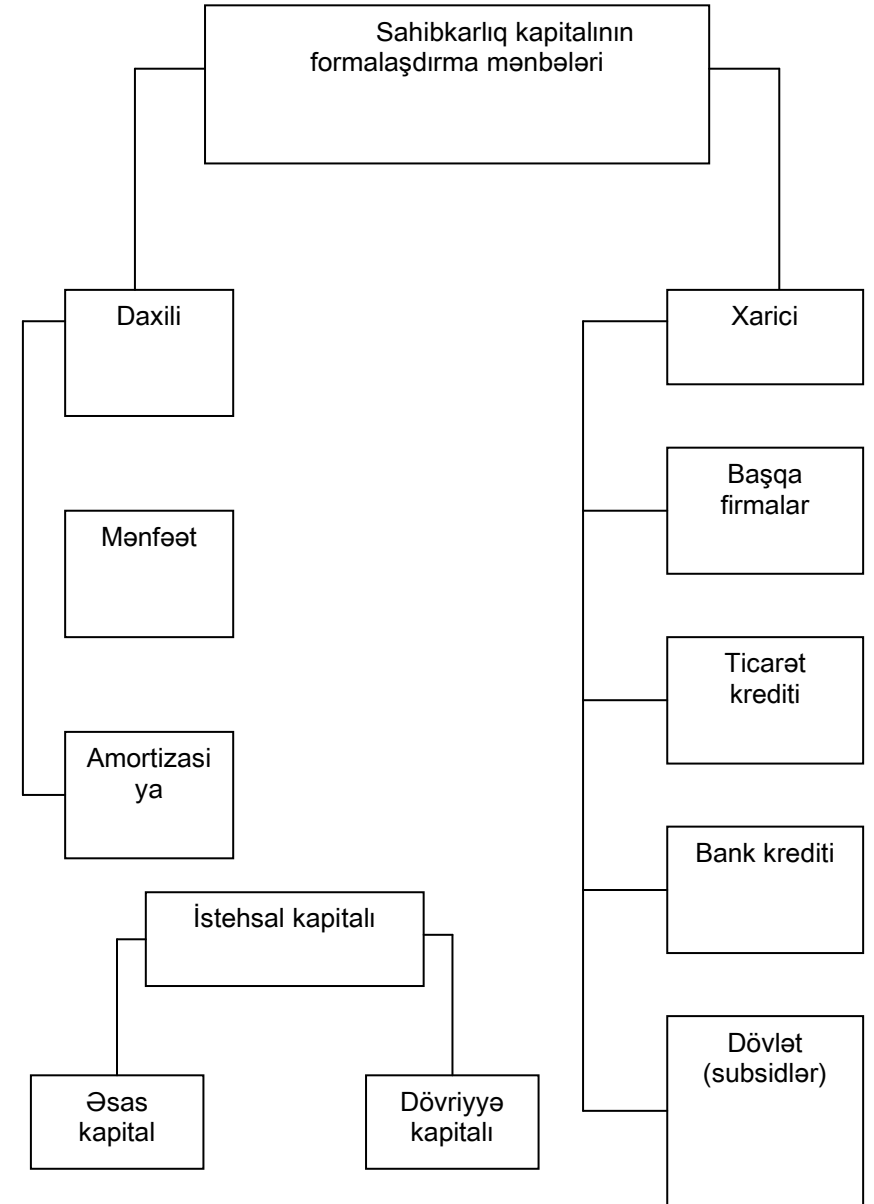
- a) proqnoza nisbətən gəlirin axıra kimi yığılmaması, yaxud itirilmə ehtimalı;
- b) kapitaldan effektiv istifadənin hərəkətveriji stimulu;
- j) partnyorların davranışlarının qeyri-müəyyənliyi;
- d) təbii amillərlə şərtləndirilən sahibkarın şəxsiyyəti və əlaqədar olan təsərrüfat fəaliyyətinin nəticəsi;
- e) informasiyanın çatışmamazlığı;
- c) bütün javablar doğrudur.

15. Əsas kapital anlayışına nə daxildir:

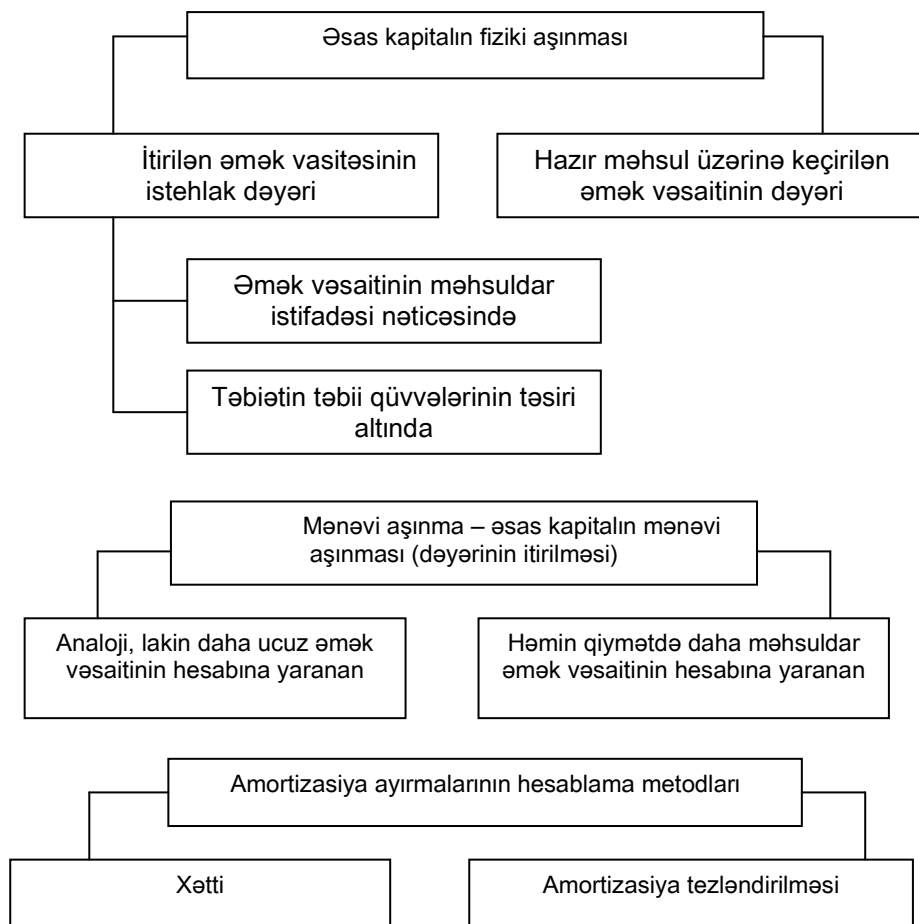
- a) dəzgahlar, maşınlar, avadanlıq;
- b) hazır məhsul;
- j) xammal, materiallar;
- d) binalar, qurğular;
- e) əmək haqqı;
- c) torpaq;
- z) qiymətli kağızlar.

II. Struktur – məntiqi sxemlər, qrafiklər, düsturlar.

Bu tapşırıqda sahibkarlıq kapitalının vəsaitlərinin mənbələrini ayırd etmək, onun fiziki və mənəvi aşınmaları, eləcə də kapitalın dövriyyəsi ilə əlaqədar məsələləri həll etməyi və amortizasiya ayırmalarının müxtəlif metodlarla hesablanması nəzərdə tutulur. Bu problemlərin ayırd edilməsində aşağıdakı sxemlərin və düsturların köməyi ola bilər.

İldə kapital dövriyyənin sayı =
il ərzində tətbiq edilən kapital
avans olunmuş kapital

Amortizasiya ayırmalarının xətti hesablama metodu.

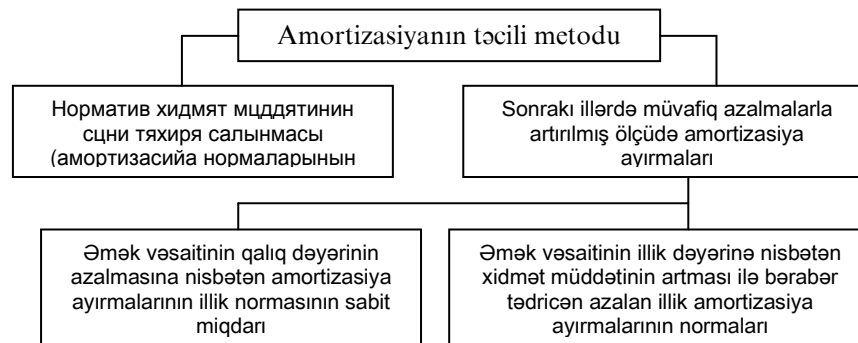
Amortizasiya ayırmalarının illik məbləği =
= $\frac{\text{əmək vəsaitinin dəyəri}}{\text{əmək vəsaitinin normativ xidmət müddəti}}$
T-ili ərzində amortizasiya aşınmalarının məbləği = Əsas ka-
pitalın dəyəri $\times N_{am} \times \frac{T}{100\%}$

Burada, N_{am} – illik amortizasiya ayırmalarının norması; T – amortizasiya məbləğini müəyyən edən illərin sayı.

$$N_{am} = \frac{\text{amortizasiya ayırmalarının illik məbləği}}{\text{əmək vəsaitlərinin dəyəri}} \times 100\%$$

Əsaslı təmirə və avadanlıqların demontaj xərclərini nəzərə alaraq illik amortizasiya ayırmalarının məbləği

$$= \frac{\text{Əsas kapitalın illik dəyəri} + \text{Əsaslı təmirə xərc} + \text{Demontaj xərcləri} + \text{Qalıq dəyəri}}{\text{Əmək vəsaitinin normativ xidmət müddəti}}$$

III. Məsələlər.

1. Jədvəldə № sayılı şirkətin 2000-ji ilin axırına vəsaitinin mənbələri göstərilmişdir (jari qiymətlərlə). Şirkətin vəsait mənbələrinin strukturunu təyin edin və bir nəticəyə gəlin.

Jədvəl 17.

Mənbələr	Miqdarı mln. dollar
Mənfəət	87,8
Amortizasiya	606,6
Qiymətli kağızlar (satsı)	48,6
Qısamüddətli istiqrazlar	106,2
Tijarət borju	37,2
Xarici kapital qoyuluşu	79,8
Mənfəətdən ödənilən vergi	2,0
Jəmi	968,2

2. İstehsal tsikli 6 ay davam edir. Onu təmin etmək üçün xammalın və materialların tədarükünə 30 pul vahidi, yanajaq və enerjisinə isə 10 pul vahidi avans buraxılır.

Əmək haqqı 2 pul vahidi olaraq ayda bir dəfə verilir. İl ərzində dövriyyə kapitalının miqdarı və onun dövrünün sayını hesablayın.

3. Əsas kapital 3 mln. pul vahidi təşkil edir. Onun dövriyyə sürəti – 6 ildir. Dövriyyə kapitalı 500 pul vahidi olaraq, ildə 13 dəfə dövr edir.

4. Maşınların dəyəri 2000 pul vahididir. Maşının bütün xidmət müddəti ərzində onun əsaslı təmirinə 900 pul vahidi xərjlənib. Qalıq dəyər 200 pul vahidi təşkil edir. Plan üzrə xidmət müddəti 16 il, demontac işlərinə xərjlər 360 pul vahididir. Maşının amortizasiya normasını hesablayın.

5. Dəzgahın dəyəri 3000 pul vahididir, normativ xidmət müddəti isə – 10 ildir.

Dəzgahın 5 il müddətinə yığılıb toplanan amortizasiya normalarının miqdarını hesablayın:

- amortizasiyanın düz xətt metodu ilə hesablanması;
- təjili amortizasiyada qalığın ikili azalan norması üzrə.

6. Sahibkar dəyəri 200 min f. st. olan 50 dəzgah alır, onların orta illik xidməti 10 ildir. 6 ildən sonra analoci dəzgahların dəyəri 25% aşağı düşür. Bir dəzgahın maddi və mənəvi aşınmalarının miqdarını, eləcə də onun 7-ji ilin başlanğıcına mənəvi aşınmanı nəzərə almaqla istifadəsinin qalıq dəyərini müəyyən edin.

7. Müəssisədə hər birinin dəyəri 10 mln. manat olan 200 dəzgah işlədilir. Onların xidmət müddəti 10 ildir. Tətbiq edilən və istehlak olunan kapitalın miqdarını hesablayın.

8. Avtomat xəttinin ilk dəyəri – 20 milyon manat.

Bütün xidmət müddəti ərzində əsaslı təmirə 5 milyon 800 min manat xərc olunub, demontac üzrə xərjlər 400 min manat, qalıq dəyərin miqdarı isə 200 min manatdır. Plan üzrə bu xəttin xidmət müddəti 10 ildir. Amortizasiyanın düzxətli metodu üzrə illik miqdarını hesablamalı.

9. Əsas kapitalın dəyəri 300 mln. manat. Onun orta dövriyyə sürəti – 6 ildir. İldə 13 dövr edir. Kapitalın bütünlükdə jəmi dövriyyə vaxtını və onun il ərzində dövriyyəsinin sayını hesablayın.

10. Müəssisənin əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri 40-dan 45 mln. manata qədər artıb, məhsulun istehsalı isə bu vaxt ərzində 42-dən 50 mln. manata çatıb. Fondverilmə və fondtutumunun göstərijiləri neçə dəyişilib?

11. Dövriyyə kapitalı 400 mln. dollar təşkil edir. Onlardan – 100 min dollar əmək haqqıdır. Xammalın, materialın, yanajağın alınmasına sərf olunan kapital il ərzində 10 dəfə, əmək haqqı vasitələrinə isə sərf olunan kapital – 16 dəfə dövr edir. Əgər kapitalın aşınması 10 il müddətinə davam etdiyi məlumdursa, əsas kapitalın dəyərini tapın, jəmi kapitalın bütünlükdə dövriyyədə davam etməsi isə 0,5 il təşkil edir.

12. Səhmlər jəmiyyətinin real kapitalı 3 mln. dollar təşkil edir. Mənfəət 900 min dollar təşkil edir. Yığım norması – 60%. Jəmiyyətin mənfəətindən 100 min dollar jəmiyyətin rəhbərliyinə mükafatın verilməsinə, 20 min dollar vergilərin ödənilməsinə gedir. Qalanları – dividendlərin ödənilməsinə. Əgər bütün səhmlər satılıb, ssudanın faiz norması 4%-ə bərabədirsə, təsisçi mənfəətini hesablamaq tələb olunur.

Mövzu 10. Məsrəflər nəzəriyyəsi. Mənfəətin iqtisadi təbiəti. Torpaq rentası torpaqdan gəlir kimi

I. Testlər və problemlər situasiyaları.

Düzgün cavabları seçin.

1. Kəmiyyətə bu anlayışlar neçədir: «jəmiyyətin məsrəfləri» /w/ və «müəssisələrin məsrəfləri» /K/:
  - a) $W > K$ izafi məhsulun dəyəri qədər.
  - b) $K = W$;
  - j) $K > W$ maddi xərjlər qədər;
  - d) $K < W$ avadanlıqların aşınmasının miqdarı qədər.
2. İstehsal məsrəfləri haqqında müddəalar doğrudurmu:
  - a) məhsulun istehsalına və realizə olunmasına çəkilən xərjlər;
  - b) sabit və dəyişən məsrəflər;
  - j) istehsala və reklama çəkilən xərjlər;
  - d) bütün cavablar doğrudur.
3. Sabit xərjlər – bu:
  - a) idarə işçilərinin əmək haqqında, mühafizəyə görə, avadanlığın amortizasiyasına sərf olunan itkilər, kredit faizinə görə;
  - b) fəhlələrin əmək haqqına, mühafizəyə, avadanlıqlara və xammalın dəyərində sərf olunan itkilər;
  - j) işçilərin əmək haqqına, avadanlığın aşınmasına, renta ödənişlərinə sərf olunan itkilər;
  - d) xammala, elektron enerjisinə, rentaya, kredit faizinə sərf olunan itkilər.
4. Dəyişən məsrəflər – bu:
  - a) istehsal həjminin dəyişilməsindən asılı olmayaraq sərf edilən xərjlər;
  - b) istehsal həjminin dəyişməsi ilə dəyişən xərjlər;
  - j) aşkar və məxfi xərjlər;
  - d) istehsalın alternativ məsrəfləri.
5. Qısamüddətli dövrdə firmanın dəyişən məsrəflərinin artmasına səbəb olan amillər:

- a) bank kreditlərinə tarif faizlərinin artırılması;
  - b) yerli kreditlərin artırılması;
  - j) xammala qiymətlərin artırılması;
  - d) firmanın avadanlıqlarının ijarə ödənişlərinin artırılması.
6. Qrafikdəki əyrini müqayisə edərək elə nətiyyəyə gəlmək olar ki:
    - a) istehsal məhsulunun həjmi artdıqca itkilər çoxalır;
    - b) istehsal məhsulunun həjmi artdıqca itkilərin artımı azalır;
    - j) istehsal məhsuluna sərf olunan itkilər həjmdən asılı deyil;
    - d) istehsal məhsuluna sərf olunan itkilər həjmlə düz mütənəsbdir.
  7. Qısamüddətli dövrdə istehsal faktorlarının qiymətləri artan vaxtı firmaya ilk növbədə lazımdır ki:
    - a) bu faktorlardan istifadə edərəkən sayını artırsın;
    - b) istifadə etdiyi faktorların sayını azaltsın;
    - j) əvvəlki faktorların sayını saxlasın;
    - d) onu başqa istehsal faktorları ilə əvəz etsin.
  8. Aşağıdakı müddələrdən hansı doğru hesab edilir:
    - a) mühasibat mənfəəti çıxılsın məxfi məsrəflər = iqtisadi mənfəət;
    - b) iqtisadi mənfəət çıxılsın mühasibat mənfəəti = aşkar məsrəflər;
    - j) iqtisadi mənfəət çıxılsın məxfi məsrəflər = mühasibat mənfəəti;
    - d) aşkar məsrəflər + məxfi məsrəflər = mühasibat məsrəfləri.
  9. Məxfi məsrəflər – bu:
    - a) mühasibat məsrəfləri;
    - b) iqtisadi məsrəflər;
    - j) imkandan kənara buraxılan məsrəflər;
    - d) firmanın mülkiyyəti olan resurslardan istifadə etmənin alternativ məsrəfləri.
  10. Mühasibat xərjləri – bu:
    - a) aşkar məsrəflər;

- b) istehsal məhsuluna pul formasında sərf olunan itkilər;
 j) istehsal məhsuluna və satışına pul formasında sərf olunan itkilər;
 d) resursların alınma qiymətləri üzrə dəyərləri;
 e) bütün javablar doğru deyil.
11. İqtisadi məsrəflər – bu:
 a) daha əlverişli resursların istifadəsi vaxtı məhsulun istehsalına çəkilən xərjlər;
 b) ən effektiv üsulla məhsulun istehsalına sərf olunan itkilər;
 j) sərf olunan resursların istifadəsində ən əlverişli məsrəflər.
12. Ümumi məsrəflər – bu:
 a) mühasibat məsrəfləri;
 b) iqtisadi məsrəflər;
 j) sabit məsrəflər
 d) dəyişən məsrəflər;
 e) sabit və dəyişən məsrəflər.
13. Orta məsrəflər – bu elə itkilərdir ki:
 a) məhsulun vahidinə düşən itki;
 b) sabit orta və orta dəyişən məsrəflərin jəmi;
 j) məhsulun vahidinə düşən dəyişən xərjlərin jəmi;
 d) məhsulun bir vahidinə düşən sabit xərjlər;
 e) məhsul vahidinə düşən ümumi xərjlər.
14. Orta sabit məsrəflər – bu:
 a) xammala, avadanlığa, əmək haqqına sərf olunan itkilər;
 b) məhsulun vahidinə sərf olunan mühasibat xərjləri;
 j) məhsulun hər bir vahidinə sərf olunan sabit xərjlər;
 d) məhsul vahidinə sərf olunan iqtisadi məsrəflər.
15. Orta dəyişən məsrəflər – bu:
 a) xammala, istehsal təyinatlı elektrik enerjisinə, məhsulun bir vahidinə, işçilərin əmək haqqına sərf olunan itkilər;
 b) məhsul vahidinə sərf olunan dəyişən məsrəflər;
 j) (ümumi məsrəflər çıxılın sabit məsrəflər): istehsalın həjmi;
 d) bütün javablar doğrudur.

16. Son məsrəflər – bu:
 a) hər bir əlavə məhsul vahidinin istehsalına sərf olunan məsrəflər;
 b) məhsulun hər bir vahidinə sərf olunan məsrəflər;
 j) istehsalın genişlənməsinin artmasını imkansız edən məhsulun istehsalına sərf olunan məsrəflər.
17. İstehsal artırılmasında son xərjlər:
 a) dəyişilmir;
 b) azalırlar;
 j) artırırlar;
 d) bütün javablar doğrudur.
18. Ümumi məhsul – bu:
 a) dəyişən məsrəflər 0-a bərabər olan istehsal həjmi;
 b) istehsal amillərinin hamısının istifadəsindən əmələ gələn istehsalın həjmi;
 j) istehsal amillərinin dəyişməyən vəziyyətində istehsalın artımı;
 d) bütün javablar doğrudur.
19. Son məhsul – bu ümumi istehsal həjminin artması nəticəsində:
 a) əlavə resurs vahidinin tətbiqi;
 b) əlavə əmək vahidinin tətbiqi;
 j) əmək məhsuldarlığının artması;
 d) bütün javablar doğrudur.
20. Son gəlir – bu:
 a) satışın hər bir vahidinə düşən ümumi gəlir;
 b) istehsal olunanın hər vahidinə düşən ümumi gəlir;
 j) satışın dəyişməsilə gəlirin dəyişməsi;
 d) bütün javablar doğrudur;
21. Ümumi gəlir – bu:
 a) satışdan alınan pul çıxılın mühasibat məsrəfləri;
 b) jəmi istehsal məhsulunun dəyərlə ifadəsi;
 j) jəmi məhsulun satışından alınan gəlir;
 d) satışdan daxil olan pul – iqtisadi məsrəflər;
22. Konsepsiyalar üzrə nümayəndələrin mənfəətə neçə qiymət verdiklərini qeyd edin:
 a) yenilikçilərin gəliri;

b) sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrində qeyri-müəyyənlik və risk üçün ödənişlər;

j) fəhlə əməyinin məhsulundan əmələ gələn gəlir;

d) istehsalın bütün amillərindən gələn gəlir;

e) muzzdlu fəhlənin əməyi ilə yaranan izafi dəyərin çevrilmiş forması;

c) xarici ticarət sayəsində ölkədə çıxarılan və ölkəyə gətirilən pulların fərqi.

23. Aşağıdakı adları çəkilənlərdən hansını son gəlir adlandırmaq olar:

a) bütün məhsulun satışından daxil olan pul;

b) məhsul vahidinin satışından ümumi gəlirin artımı;

j) hər bir satılan məhsulun vahidinə hesablanmış gəlir.

24. Təzələnməsi mümkün olmayan təbii resursların mülkiyyətçiləri differensial renta ala bilərlər, əgər:

a) resurslar tükənməzdir;

b) resursların keyfiyyəti müxtəlif sahələrdə müxtəlifdir;

j) resursların keyfiyyəti müxtəlif sahələrdə eynidir;

d) resursların təklifi mütləq elastikdir.

25. Torpaqla işləmədə vergi tətbiqində verginin ağırlığı:

a) tam olaraq torpaq satanın üzərinə düşür;

b) tam olaraq torpaq alanın üzərinə düşür;

j) torpaq satanla, alan arasında bərabər bölüşdürülür;

d) müəyyən bir şey demək olmaz.

26. İstehsalın amili kimi istehsalın başqa amillərdən torpağın fərqi:

a) torpağın məhdudluğu;

b) sərbəst təkrar istehsalı;

j) miqdarı müəyyən edilmiş ölçüdə, artmağa məruz qalmayan;

d) torpaq insan əməyinin məhsuludur.

27. Hansı iqtisadi konsepsiyada deyilir ki, bütün gəlirlərin, eyni zamanda torpaq rentasının mənbəyi izafi məhsuldur:

a) marksist;

b) neoklassik;

j) keynsçilik;

d) hamısı eyni dərəcədə bu konsepsiyanın tərəfdarıdır.

28. Hansı iqtisadi məktəbdə ilk dəfə kənd təsərrüfatında təkrar istehsal və gəlirin bölgüsü təhlil olunur:

a) merkantilizm;

b) fiziokratlar;

j) A.Smit və D.Rikardo;

d) marksizm;

e) keynsçilik;

c) marşinalizm.

29. Rentanın hansı növü torpağın təbii keyfiyyətində müxtəlifliklərlə əlaqədardır:

a) mütləq renta;

b) differensial renta I;

j) differensial renta II;

d) differensial renta I və II;

e) rentanın bütün növləri.

30. Differensial rentanın əmələ gəlməsinə səbəb nədir:

a) torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətçiliyin inhisarlığı;

b) torpağın yerləşdiyi yer və məhsulun keyfiyyətə müxtəlifliyi;

j) torpağın məhdudluğu;

d) torpağa bir təsərrüfat obyektini kimi inhisarlıq.

31. Mütləq torpaq rentasının mövjudluğuna səbəb nədir:

a) torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətçiliyin inhisarlığı;

b) bir təsərrüfat obyektini kimi torpağa inhisarlıq;

j) torpağın müxtəlif keyfiyyətdə olması;

d) torpağın məhdudluğu;

e) torpaq təklifinin qeyri-elastikliyi.

32. Differensial rentanın miqdarı nəyə bərabərdir:

a) istehsal məsrəfləri ilə qiymət fərqinə;

b) son məsrəflərlə qiymət arasındakı fərqə;

j) istehsalın ijtimai ilə fərdi məqsədlərin arasındakı fərqə;

d) ümumi və orta mənfəət arasındakı fərqə.

33. Differensial renta I kim mənimsəyir və nəyə görə:

a) torpaq mülkiyyətçisi;

b) ijarədar;

j) dövlət;

d) hökumətin yerli orqanları.

34. İqtisadi renta nə deməkdir:

- a) transfert gəlir;
- b) gəlirin alternativ dəyərə görə artıqlığı;
- j) ümumi gəlirlə və transfert gəlir arasındakı fərq.

35. Əgər torpağa tələbin əyrisi sağa hərəkət edərsə, iqtisadi rentanın miqdarı ilə nə baş verər:

- a) çoxalar;
- b) azalar;
- j) dəyişməz qalar;
- d) javab üçün verilənlər kifayət deyil.

36. Mütləq torpaq rentasının miqdarı neçə təyin olunur:

- a) bu ümumi gəlirlə və ümumi məsrəflər arasındakı fərkdir;
- b) bu ümumi mənfəət ilə və dəyişən məsrəflər arasındakı fərkdir;
- j) bu ümumi gəlirlə və istehsalın ijtimai qiyməti arasındakı fərkdir.

37. Renta ilə ijarə arasındakı fərq nədən ibarətdir:

- a) fərq yoxdur;
- b) bu differensial və mütləq rentanın jəmidir;
- j) bu həmin sahəyə qoyulmuş kapitalın istifadəsi üçün ödənişdir;
- d) ijarə ödənişi rentadan başqa tikinti və qurğular şəklində kapitalın istifadəsi üçün ümumi məbləği özünə aid edir.

38. Torpağın qiyməti hansı amillərdən asılıdır:

- a) rentanın ölçüsündən;
- b) ssuda /ianə/ faizinin tarifiindən;
- j) torpağa olan tələbdən;
- d) torpağın mövjud təklifiindən;
- e) bütün adları çəkilən amillərdən.

II. Struktur – məntiq sxemləri, qrafiklər, düsturlar

Bu tapşırıqda olan məsələlərin həllini bajarmaq üçün aşağıdakı mövzuları bilmək tələb olunur:

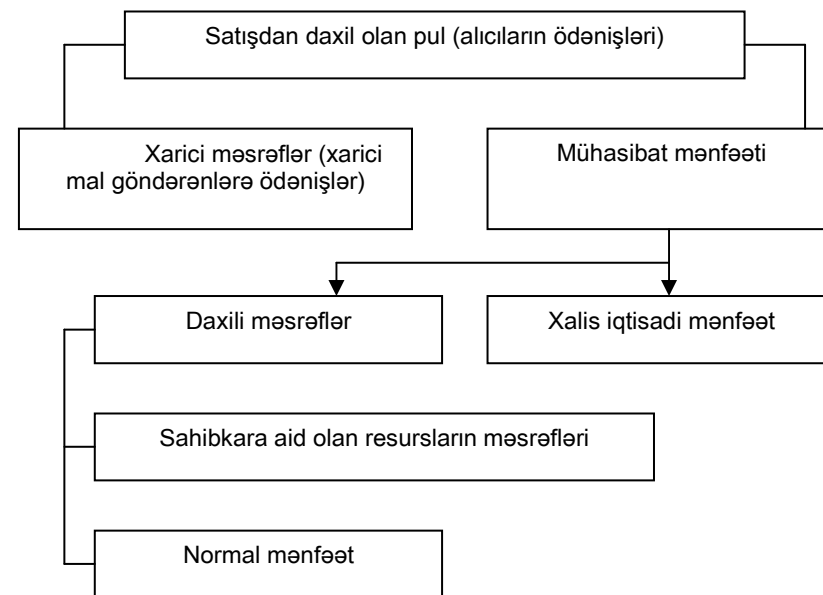
- a) mənfəətin mahiyyəti və onun əmələ gəlməsi;
- b) torpaq rentasının mahiyyəti və onun növləri;
- j) ssuda faizinin dinamikası.

Aşağıdakı düstur və sxemlər bu məsələlərin həllinə kömək edər.

$$\begin{aligned} \text{Bankın ümumi mənfəəti} &= \text{Alınan borcların cəmi, faizlə} - \text{Əmanətçilərin ədədi faizlərin cəmi} \\ \text{Bank mənfəətinin norması /BM/} &= \frac{\text{Bankın ümumi mənfəəti} - \text{Bank işinin aparılması üçün xərclər}}{\text{Bankın xüsusi kapitalı}} \cdot 100\% \end{aligned}$$

Marksist nəzəriyyəyə əsasən differensial renta – ən yaxşı və orta bəhrəyə görə yerləşdiyi yerdən asılı olaraq torpaq sahəsindən alınan məhsulun ijtimai və fərqi istehsal qiymətlərinin arasındakı fərkdir.

Sahibkara satışdan daxil olan pulun (gəlirin) strukturu

$$\text{İstehsal məhsulunun hər vahidinə düşən qiymət} = \frac{\text{İstehsal} + \text{Orta mənfəət}}{\text{Məhsulun miqdarı}}$$

$$\text{Torpağın qiyməti} = \frac{\text{Renta}}{\text{bank faizinin norması}} \cdot 100\%$$

III. Məsələlər.

1. Müəssisənin ümumi məsrəflərinin (TJ) istehsalın həjmindən (Q) asılılığı aşağıdakı jədvəldə göstərilmişdir.

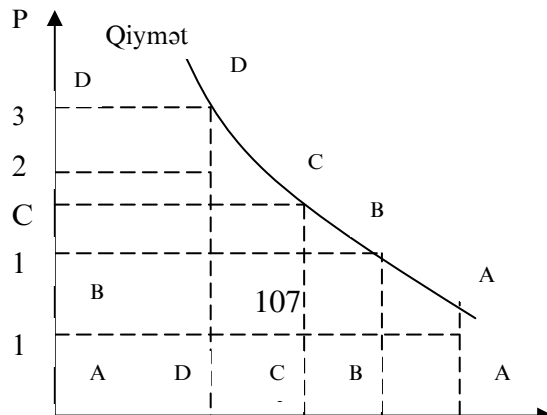
Jədvəl 18.

Q	0	10	20	30	40	50
TJ	0	75	95	140	200	280

Uzunmüddətli dövrdə müəssisə məhsulun hansı həjmində əmtəə istehsalını dayandıracaqdır.

2. İstehsalın ümumi məsrəfləri 20 vahid, məhsulu 150 dollara bərabərdir, 21-ji vahidi isə məhsulun 160 dollara bərabər olduğu qeyd edilir. Məhsulun 21-ji vahidinin son məsrəflərini tapın.

3. Qrafikdə birbaşa iqtisadi mənası olan dörd dördbujaqlı verilmişdir. Bu dördbujaqlıların işarə olunması aşağıda göstərilir:

1. – O D D₁ D₂ ;

2. – O J J₁ J₂ ;

3. O B B₁ B₂ ;

4. – O A A₁ A₂

Verilən dördbujaqlılardan hansı firmanın satışından daxil olan ən çox pulun miqdarını göstərin.

4. Aşağıdakı verilən jədvəli hesablayıb doldurun. Firma üçün optimal istehsal həjmini təyin edin.

Jədvəl 19.

0	TJ	FJ	YJ	AJ	ARJ	AYJ	MJ
0	50						
1	90						
2	120						
3	250						
4	200						
5	270						

5. Müəssisənin məjmu gəliri 600 min pul vahidi təşkil edir. Müəssisə öz işçilərinə 300 min pul vahidi əmək haqqı verir. Bundan başqa, xammal və materiallara xərjlər 100 min pul vahidi təşkil edir. Müəssisənin məxfi xərjləri 150 min pul vahidi hesab olunur. Müəssisənin mühasibat və xalis iqtisadi mənfəətini hesablayın.

6. Müəssisə fəaliyyətə başlayandan 1 il sonra mühasibat mənfəəti 300 min pul vahidi, xalis iqtisadi mənfəət – 100 min pul vahidi təşkil etmişdir. Müəssisənin məjmu gəliri – 800 min

pul vahidi məlum olduğu halda, aşkar və məxfi məsrəfləri hesablayın.

7. Bankın xüsusi kapitalı 200 min pul vahidi, kənardan jəlb edilmiş kapital – 1500 min pul vahidi, ssudaya verilən kapital 1600 min pul vahididir. Əmanətçilərə verilən bank faizinin norması ildə – 4%-dir. Bank işinin aparılması qulluqçulara əmək haqqının verilməsi, bank avadanlıqlarının və başqa vəsaitlərin aşınması üzrə xərjlər 4 min pul vahidi təşkil etmişdir. Bank mənfəətinin normasını hesablayın.

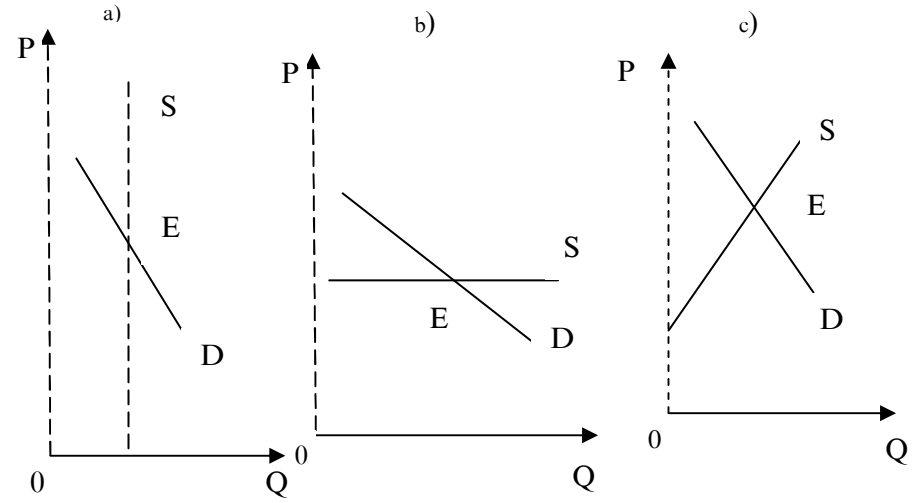
8. Torpağın üç böyük bərabər sahələrinin hər birinə 200 min pul vahidi qoyulur. Orta mənfəət norması – 8 j. təşkil etmişdir. I - sahədə məhsul – 4 sent, II sahədə – 5 j, III sahədə – 8 j. təşkil etmişdir. Differensial rentanın ölçüsünü hesablayın.

9. Əgər torpaq sahibi hər il 50 min pul vahidi torpaq rentası alırsa, bank isə əmanətçilərə ildə 10% ödəyir, onda torpaq sahəsinin qiyməti neçə olacaq?

10. Torpaq sahibi ijarəyə verdiyi torpaq sahəsindən ildə 6 min pul vahidi ijarə haqqı alır. Sahədə dəyəri 40 min pul vahidi və 20 il xidmət müddəti olan kənd təsərrüfatı tikintiləri və qurğuları vardır. Bank faizinin norması ildə 5%-dir. Torpaq rentasının miqdarını hesablayın.

11. 8 saatlıq iş günü ərzində işəməzd şəraitində fəhlə 16 məmul hazırlayır. Ədədi ödəniş hesabı hər məmul üçün 20 pul vahidi verilir. Sonra məhsuldarlıq norması 20 məmul müəyyən edilir, ödəniş isə məhsuldarlıq yerinə yetirilən vaxtı hər məmula 20 pul vahidi, məhsuldarlıq yerinə yetirilməzsə, hər məmul üçün 18 pul vahidi ödənilir. Əgər fəhlə yeni normanı 95% yerinə yetirərsə, hesablayın görək məhsul buraxılışı və gündəlik əmək haqqı neçə dəyişərlər?

12. Üç qrafikin hər birinə görə iqtisadi rentanı müəyyən edin:

Şəkil 9.

Şəkil 10.

Şəkil 11.

13. Torpağa tələb $Q = 100 - 2R$ tənliyi ilə təsvir olunur, burada Q- yararlı torpaq sahəsi (ha); R – ijarə ödənişi (mln. manat). Əgər $Q = 90$ ha, illik bank faizinin tarifi isə $=120\%$ olarsa, I ha torpağın qiymətini hesablayın.

14. Fermer – ijarəçi torpağa qoyulan kapitalın 50 min dollardan 20% mənfəət götürür. İzafi məhsulun miqdarı onun reallaşdırılmasından sonra 30 min dollar təşkil edir. Torpaq mülkiyyətçisinin aldığı rentanın miqdarını tapın.

15. Məhsuldarlığı müxtəlif olan torpağın bir hektarından çovdar üçün iki təsərrüfat ayrılmışdır. Əgər 1 sent üçün qiyməti birinci təsərrüfatın fərdi dəyəri səviyyəsində təyin edilmişdirsə, 50000 manat, onda hər iki təsərrüfatda differensial renta neçə olacaq? İkinci təsərrüfatda 1 sentin fərdi dəyəri – 30000 manatdır.

16. Torpaq sahəsinə 100 min dollar kapital qoyulub, məsrəflərin ödəmə müddəti 20 ildir. Bu sahədən renta 25 min dollar təşkil edir. Əgər ssuda norması ildə 5% miqdarında təyin edilmişdirsə, ijarə ödənişinin məbləğini təyin edin.

17. Hər birinə 1000 dollardan xərc edilən iki eyni torpaq sahəsi verilmişdir. Məhsuldarlıq 20 və 30 sent buğda təşkil etmişdir. Əgər mütləq torpaq rentası hər bir sahə üçün 500 dollara bərabədirsə, hər bir sahənin qiymətini təyin edin, bu şərtlə ki, orta mənfəət norması – 20%, ssuda faizinin norması isə – 10-dur.

Mövzu 11. Makroiqtisadiyyat və onun problemləri

I. Testlər.

Doğru cavabları seçin.

1. Ümumi daxili məhsul (ÜDM) ümumi milli məhsuldan onunla fərqlənir ki:

a) ümumi daxili məhsulun ümumi milli məhsuldan fərqi sözü gedən ölkənin rezidentlərinin (rezident – diplomatik səfirdən bir rütbə aşağı diplomatik nümayəndə) əldə etdikləri gəlirlərin və həmin ölkənin ərazilərində xarici rezidentlərin aldığı gəlirlərin arasındakı saldo miqdarına görədir;

b) ümumi milli məhsul həmin ölkənin ərazisində yerləşən milli rezidentlərin son məqamda istehsal etdikləri anjaq əmtəə və xidmətləri özündə əks etdirir;

j) bütün əmtəə və xidmətlərin realizə olunmasının jəmini göstərən ümumi milli məhsuldan fərqli olaraq, ÜDM istehsal olunan bütün əmtəə və xidmətlərin jəmini göstərir;

d) ÜMM ÜDM-dan ölkə hüdudlarından kənar olan fiziki və hüquqi şəxslərin əldə etdikləri gəlirlərin arasındakı saldoya görə fərqlənir.

2. İjtimai məhsul nominal mənada aşağıdakı göstərijilərlə ölçülür:

- a) dünya qiymətləri ilə;
- b) ixraj olunan qiymətlə;
- j) jari bazar qiymətləri ilə;
- d) ilk (dəyişməz) qiymət ilə.

3. Milli gəlirin miqdarını təyin etmək üçün nə etmək:

a) ümumi milli məhsulun miqdarından dolayı vergilərin jəmini çıxmaq;

b) ÜDM-un miqdarını istifadə edilən əsas fondların aşınan miqdarı qədər azaltmaq;

j) ÜDM-un miqdarından həmin dövrdə amortizasiya ayırmalarının məbləğini, dolayı vergilərin məbləğini və dövlət subsidiya həjmini çıxmaq;

d) ÜDM-un məbləğinə dövlət sosial transfert ödəmələrini əlavə etmək.

4. Xərjlər axını üzrə hesablanan ÜMM-un mütənasibliyi – bu:

a) gəlirlər üzrə ümumi milli məhsul, xərjlər üzrə ÜMM-a bərabərdir;

b) iqtisadi artım şəraitində gəlirlər üzrə ÜMM, xərjlər üzrə ÜMM-dan böyükdür;

j) gəlirlər üzrə ÜMM və xərjlər üzrə ÜMM-un arasındakı mütənasiblik baxılan dövrdə inflyasiyanın tempindən asılıdır.

5. Ev təsərrüfatlarının şəxsi istehlak xərjləri – bu:

a) ev təsərrüfatlarının xərjləri uzunmüddətli əmtəə və xidmətlərin alınmasına sərf olunur;

b) ev təsərrüfatlarının xərjləri uzun və qısamüddətli əmtəə və xidmətlərin alınmasına sərf olunur;

j) transfert ödəmələrinə və vergilərə sərf olunur;

d) ev təsərrüfatlarının xərjləri əmtəə və xidmətlərin alınmasına və şəxsi vergilərə gedir.

6. Şəxsi gəlirlərin mənbəyi göstərilənlərdən hansıdır:

a) mülkiyyətdən əldə olunan gəlir;

b) mənzilin ijarəyə verilməsindən alınan gəlir;

j) transfert ödəmələrdən əldə olunan gəlir;

d) əmək haqqı, mülkiyyətdən əldə olunan gəlir, renta ödəmələri, transfert ödəmələri.

7. Milli sərvət – bu:

a) təbii resurslar və mədəni dəyərlər;

b) təbii resurslar və insan resursları;

j) istehsal vasitələri, yığılıb qalmış mülklər, təbii resurslar, maddi və mədəni dəyərlilər;

d) yaradılmış və toplanmış mədəni dəyərlər.

8. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu (hə, yox):

a) orta və xırda fermer təsərrüfatlarının mövjudluğu jəmiyyətin narahatlığına səbəb olur, ona görə ki, kənd təsərrüfatının inhisarlaşması baş verə bilər, bu isə ərzaq məhsullarının bahalaşmasına, çeşidlərin daralmasına, keyfiyyətin aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər (hə, yox);

b) ABŞ-ın aqr-sənaye kompleksinin təşkili formasının strukturunda fərdi ailə firmalarının payına 77% düşür. Bu o deməkdir ki, onlar kənd təsərrüfatı məhsullarının əksər hissəsini istehsal edəcəklər (hə, yox);

j) istehsalçı (fermer) istehsal etdiyi öz məhsulunu bilavasitə istehlaka tam hazır edə bilərmi (hə, yox);

9. Aşağıdakı fərziyyələrdən hansı doğrudur?

Hərbi sənaye kompleksi (HSK) müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində hansı rolu yerinə yetirir:

a) büdcədə qıtlıq yaradır;

b) yüksək keyfiyyətli istehlak əmtələri yaradır;

j) əhali güzəranının aşağı düşməsinə səbəb olur;

d) artıq yığılıb qalan kapitalın bir hissəsini mənimsəyir.

10. İxtira, yenilik və texniki işləmələr Hərbi Sənaye Kompleksində (HSK) ilk olaraq ona görə tətbiq olunur ki:

a) silahı təkmilləşdirməklə çalışırlar ki, ölkədə özlərinin məziniyyətini təmin etsin;

b) ölkədə təhlükəsizlik daim silahın təkmilləşməsinə tələb edir;

j) ijtimai məhsulun yaradılmasının dövlət maliyyələşdirilməsi ən bahalı texnologiyadan istifadə etməyə imkan verir;

d) burada firmalar arasında ən güclü mübarizəli rəqabət gedir.

11. HSK hansı faydalı məhsulu yaradır:

a) qabaqcıl texnologiyayı;

b) vətəndaşlar üçün şəxsi silah;

j) əlavə işçi yerləri;

d) milli mühafizəni.

12. İqtisadiyyatda HSK-də kəskin (sürətlə) ixtisarlar yaxşı nəticəyə gətirib çıxarmır, belə ki:

a) ölkə bahalı silah bazarında öz yerini itirir;

b) insanlar arasında çoxlu işsizlik əmələ gəlir;

j) dövlət xarici və daxili bazarda tarazılığı pozur;

d) firmanın çoxu sifarişlərdə sabitliyi əldən verir.

13. HSK-də fəhlə və qulluqçuların əmək haqqı digər analoci müəssisələrə nisbətən xeyli yuxarıdır, belə ki:

a) HSK təmin olunmuş dövlət sifarişi ilə işləyir ki, bu da əmək haqqının sabitliyini təmin edir;

b) belə ödəniş bir sıra vətəndaşların sərbəstliyinin itirilməsidir;

j) HSK-də qabaqcıl texnologiya olur və buna görə də yüksək kvalifikasiyalı kadrlar tələb olunduğundan yüksək də əmək haqqı verilir;

d) əmək haqqının yüksək olması işçi qüvvəsinin başqa rəqabətli müəssisəyə axmasının qarşısını alır.

14. Konversiyayı növlərinə görə ayırd və adların çəkin:

a) hərbi məhsulun (eksport) ixraj olması;

b) mülki təyinatlı məhsulun buraxılmaması üçün mühafizə zavodlarının profilinin dəyişməsi;

j) dünya bazarında analoqu olmayan məlumatların buraxılması üçün mühafizə sənaye müəssisələrinin profilinin dəyişməsi;

d) hərbi məhsulun fiziki ləğv edilməsi.

II. Struktur – məntiqi sxemlər.

Kənd təsərrüfatında məhsuldar qüvvələrin inkişafı aşağıda göstərilənlərlə səjiyyənlənir:

1) maşın mərhələsinə keçməklə;

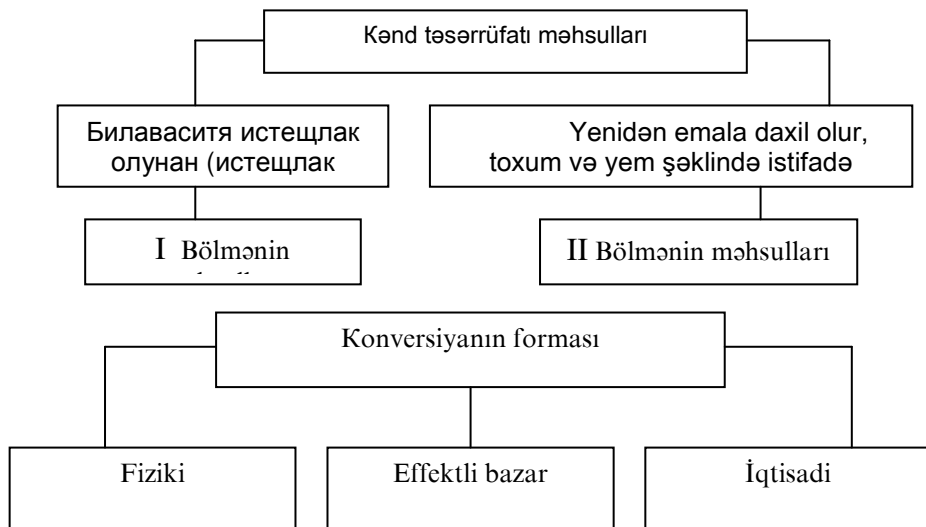
2) kənd təsərrüfatının sənaye ilə inteqrasiyası nəticəsində aqrar sənaye kompleksi yaranır.

ASK-nin təşkili – təsərrüfat strukturu

I sfera – kənd təsərrüfatı üçün istehsal vasitələri və xidmətlər sahəsi;

II sfera – şəxsi həyatı təsərrüfatı, meşə təsərrüfatını əhatə etməklə kənd təsərrüfatı istehsal sahəsi;

III sfera – kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarüku, yenidən emalı, ticarəti və ijtimai iaşəni əhatə etməklə onları istehlakçıya çatdırmaqla məşğul olan sahələr.

III. Məsələlər.

1. Hesabat ilində ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf nəticələri aşağıdakı mikroiqtisadi göstərijilərlə ifadə olunmuşdur (şərti pul vahidi ilə):

- ümumi milli məhsul - 100;
  - əsas kapitalın aşınması - 10;
  - ev təsərrüfatının əmtəə və xidmətlərin alınmasına xərjlər - 50;
  - əmtəə və xidmətlərin dövlət tərəfindən satın alınması - 15;
  - xalis ixraj - (- 4);
  - dolayı vergilər - 5;
  - nəqliyyat ödənişləri - 2,5
- Xalis məhsulun miqdarını təyin edin.

2. Ölkənin iqtisadi parlamentləri hesabat ilində aşağıdakı mikroiqtisadi sistem göstərijilərinə çatmışdır (şərti pul vahidi ilə):

- əhalinin əmtəə və xidmətlərin istehlakına xərjləri - 490;
- aşınma ayırmaları - 54;
- ijarə ödənişləri - 28;
- sosial-sığorta üzvlük haqqı - 40;
- nəqliyyat ödənişləri - 24;
- mülkiyyətdən gəlir - 35;
- faiz - 26;
- dividendlər - 28;
- muzdlu əməklə çalışanların əmək haqqı - 473;
- xalis ixraj - 6,0
- şirkətlərin bölünməyən mənfəəti - 42;
- dolayı vergilər - 52;
- şirkətin mənfəətindən vergi - 28;
- şirkətin mənfəəti - 108
- dövlətin əmtəə və xidmətlərin satın alması - 144;
- əhalinin əmanətləri - 32;
- daxili xalis investisiyalar - 66.

Ümumi milli məhsulun (UMM), xalis milli məhsulun (XMM), milli gəlirin (MG) miqdarını hesablayın.

2. Aşağıdakı jədvəldə verilənlərə əsasən əlavə dəyər miqdarını təyin edin və müvafiq olaraq sətirləri doldurun.

Jədvəl 20.

İstehsalın mərhələləri	Məhsulun satışından daxil olan pul	Əlavə dəyər
1. Qoyunçuluq təsərrüfatı	50	
2. Yun emal təsərrüfatı	100	
3. Yun geyimləri tikən fabrik	200	
4. Geyimlərin topdan satış müəssisəsi	250	
5. Geyimlərin pərakəndə satış müəssisəsi	300	
Satışın ümumi dəyəri	900	

4. Aşağıda verilən struktur üzrə çörəyin pərakəndə satışın analizini verin:

1. Kənd təsərrüfatı istehsalı -----	18%
2. Çörək qəbul edən müəssisə nəql etmək hesabı ilə -	10%
3. Un üyütmə istehsalı -----	26%
4. Çörək kombinatı -----	19%
5. Vergilər -----	7%
6. Tijarət -----	20%
Yekunu -----	100%

5. İri sənayeli inkişaf etmiş ölkənin kənd təsərrüfatında (ABŞ-da xalq təsərrüfatında bütün məşğulluğun tərkibində – 2%-ə yaxın, Fransada ölkənin müstəqil əhalisinin tərkibində – 6,4%, İngiltərədə – 2,8%) məşğulluğun payının azaldılması əsasında elə bir nəticəyə gəlmək olarmı ki, o, xalq təsərrüfatının ən az əhəmiyyətli sahəsinə çevrilir.

6. Ümumi məhsulun həcmindən 375 mln. pul vahidinin 25%-i kənd təsərrüfatında bilavasitə istehlaka, 45%-i sənaye emalına, 20%-i təsərrüfatın özündə toxum və yemin istifadəsinə, 10%-i yığıma gedir. I və II bölmələrin məhsullarının həjmlərini hesablayın.

7. Aşağıda göstərijilər verilir.

Jədvəl 21.

№	Hesab	mlrd. pul vahidi
1.	Kredit üçün faiz	15
2.	Ümumi xüsusi investisiyalar	55
3.	Əmək haqqı	218
4.	Şirkətin mənfəəti	113
5.	Xüsusi sahibkarlar tərəfindən verilən dolayı vergilər, vergidən kənar öhdəliklər və transfert ödənişlər	22
6.	İjarə edilən mülkün sahiblərinə ödənilən rentalar	20
7.	Şirkətin mənfəətindən olan vergilər	50
8.	Əmtəə və xidmətlərin xalis ixraji	9
9.	Dövlətin əmtəə və xidmətlərin satın alınması	90
10.	Xalis xüsusi investisiyalar	45
11.	Mülkiyyətdən gələn gəlir	21
12.	Dövlət müəssisələri tərəfindən xalis subsidiyalar	2
13.	Əhaliyə transfert ödənişlər	23
14.	İstehlak xərjləri	260

Hesablamaq lazımdır:

1. Gəlirlərin axını üzrə ümumi milli məhsulun həjmi;
  2. Xərjlərin axını üzrə ÜMM-un həjmi;
  3. Xalis milli məhsulun həjmi;
  4. Milli gəlirin həjmi.
  8. ÜMM (ümumi milli məhsul) = 15000 mlrd. pul vahidi.
- İstehlak xərjləri = 1320 mlrd. pul vahidi. Dövlət xərjləri = 1000 mlrd. pul vahidi. Xalis ixraj = 100 mlrd. pul vahidi. İxraj = 450 mlrd. pul vahidi. Aşınmanın məbləği = 200 mlrd. pul vahidi.

Ümumi xüsusi investisiyaların, idxalın həjmini, xalis milli məhsulun miqdarını təyin edin.

Mövzu 12. Yığım, istehlak, əmanətlər. İqtisadi artım. Məjmu tələb və məjmu təklif

I. Testlər.

Doğru cavabları seçin.

1. İstehlakın həjmi və əmanətlərin həjminin ümumi məbləği bərabərdir:

- a) gəlirlərin həjminə;
- b) iqtisadi artım şəraitində gəlirdən böyükdür;
- j) həmişə gəlirdən azdır;
- d) bütün cavablar doğrudur.

2. İstehsala orta meyllik – bu:

- a) əmanətlərin miqdarına nisbətən istehlakın artımı;
- b) gəlirin artımına nisbətən istehlakın artımı;
- j) bütün gəlirlərə nisbətən istehlaka gedən vəsaitin payı;
- d) gəlirə nisbətən istehlakın artımı.

3. Qənaətə son meyllik:

- a) həmişə vahiddən böyükdür;
- b) həmişə sıfırdan böyükdür;
- j) vahidə bərabərdir;
- d) bütün cavablar doğrudur.

4. İstehlaka son meyllik:

- a) əmanətlərin artımına nisbətən istehlakın artımı;
- b) istehlakla gəlir arasında mütənasiblik;
- j) gəlir artımının hər vahidinə düşən istehlak həjminin artımı;

d) bütün cavablar doğrudur.

5. Multiplikatorun effektivliyi nəyi göstərir:

- a) investisiyanın artımı vaxtı gəlirin dəyişməsi;
- b) investisiyanın azalması vaxtı gəlirin dəyişməsi;
- j) investisiyanın dəyişməz ölçüsündə gəlirin dəyişməsi;
- d) investisiyanın dəyişməsində gəlirin dəyişməsi;

6. İqtisadi artım şəraitində istehlakla əmanətlər arasında nisbət:

- a) dəyişməyir;
- b) vahidə bərabərdir;
- j) vahiddən böyükdür;
- d) bütün cavablar doğru deyil.

7. Makroiqtisadiyyatda məjmu tələb – bu:

- a) dövlət xərjləri və müəssisənin investisiyaya olan tələbi;
- b) ev təsərrüfatının tələbi və xalis ixraj;
- j) iqtisadiyyatın bütün makroiqtisadi subyektlərinin tələbi;

d) ev təsərrüfatlarının tələbi və müəssisənin tələbi və müəssisənin investisiyaya olan tələbi.

8. İş aktivliyi iqtisadiyyatın zəifləməsi şəraitində:

a) investisiya və əmanətlər arasındakı nisbət 1-ə bərabərdir;

- b) əmanətlərin həjmi investisiyanın həjminə bərabərdir;
- j) investisiyanın istehlakı azdır;
- d) bütün cavablar doğrudur.

9. Əmanətlər – bu:

a) ev təsərrüfatlarının bütün topladıqları mülk və əhalinin qənaətləri;

- b) bütün bazar subyektlərinin real daxıl (kassa) qalıqları;
- j) qiymətli kağızlarla qoyulmuş gəlirin bir hissəsi;
- d) həmin dövrdə ev təsərrüfatları gəlirlərinin xərjlənməyən hissəsi.

10. İstehlak – bu:

a) Jari dövrdə ev təsərrüfatlarının gəlirlərinin əmtəə və xidmətlərin alınmasına xərjlənən hissəsi;

b) gələcəkdə gəlirdən alınan əmtəə və xidmətlərin bir hissəsi;

- j) bank hesabında gəlirdən toplanıb qalan qalıq;
- d) bütün cavablar doğrudur.

11. İntestisiya – bu:

a) jəri dövrdə gəlirin xərjlənməyən hissəsi;

b) istehsalın və qeyri-istehsalın bütün növlərinə qoyulan xərjlər;

- j) daşınmaz əmlakın əldə edilməsinə sərf edilən xərjlər;
d) uzunmüddətli istifadə olunan əmtəələrin, eləjə də qızıl və valyutanın alınması.
12. Düzgün cavabları seçin.
İqtisadi artım nejə ölçülür:
a) müəyyən vaxt dövrü ərzində milli istehsal həjminin real artması;
b) müəyyən vaxt dövrü ərzində əhalinin adambaşına düşən istehsal həjminin real artması;
j) a) və b) – cavabları doğrudur;
d) bütün cavablar doğru deyil.
13. İqtisadi resurslar – bu:
a) təbii resurslar;
b) maliyyə resursları;
j) istehsal prosesi üçün nə istifadə edilə bilərsə, yaxud istifadə edilənlər;
d) bütün cavablar doğru deyil.
14. İqtisadi artım amillərinə aiddir:
a) təbii resursların kəmiyyəti və keyfiyyəti;
b) əmək resursların kəmiyyəti və keyfiyyəti;
j) istehsalda tətbiq olunan texnologiyalar;
d) bütün cavablar doğru deyil.
15. İstehsal vasitələrinə aiddir:
a) kapitalın tətbiq olunan bir hissəsi;
b) istehsalda işlədilən kapitalın hissəsi;
j) əmək resursları və kapital;
d) əmək vasitəsi və əmək predmeti.
16. İqtisadi resurslar istehsal amillərindən nə ilə fərqlənir:
a) istehsal amillərinə əmək resursları daxil deyil;
b) iqtisadi resurslar istehsal amilləri ilə eynidir;
j) istehsal amilləri – bu istehsala jəlb olunan, istifadə olan iqtisadi resurslardır;
d) bütün cavablar doğru deyil.
17. İqtisadi artımın ekstensiv amillərinə aiddir:
a) əmək məhsuldarlığının artırılması;
b) istehsal təşkilinin yaxşılaşdırılması;
j) istehsalda məşgulluq sayının artırılması;

- d) bütün cavablar doğru deyil.
18. İqtisadi artımın intensiv amillərinə aiddir:
a) istehsal güjünün keyfiyyətli təkmilləşdirilməsi, məhsulun hər vahidinə düşən istehsal vaxtının azaldılması;
b) iş vahidinin çoxaldılması;
j) istehsalda ETT nailiyyətlərinin istifadəsi;
d) bütün cavablar doğru deyil.
19. İqtisadi effektivliyin miqdarını ölçən göstərijiyə aiddir:
a) ümumi xərjlərin istehsalın nətiyəsine nisbəti;
b) ijtimai istehsalda xərjlərlə nətiyələr arasındakı fərqlərin miqdarı;
j) istehsalın nətiyə dəyərinin istehsal xərjlərinin dəyərinə nisbəti;
d) bütün cavablar doğru deyil.
20. Əmək məhsuldarlığı ölçülə bilər:
a) istehsalda məşğul olan adambaşına düşən məhsulun dəyəri ilə;
b) istehsal olunan məhsulun hər bir vahidinə düşən iş vaxtı ilə;
j) istehsal olunan məhsulun hər bir vahidinə düşən əmək haqqı fondu ilə;
d) bütün cavablar doğrudur.
21. İstehsalın effektiv göstərijilərinə aiddir:
a) məhsulun material tutumu;
b) istehsalın enerji tutumu;
j) fondverimi;
d) bütün cavablar doğru deyil.
22. Fondverim göstərijisi aşağıdakı nisbətlə hesablanır:
a) istehsal olunan məhsulun həjmi məşğul olanların sayına nisbətine;
b) istehsal olunmuş məhsulun dəyərinin istehsal fondlarının dəyərinə nisbəti;
j) əsas istehsal fondlarının dəyərinin əmək haqqı fondlarının dəyərinə nisbəti;
d) istehsal olunmuş məhsul dəyərinin, xammal və material dəyərinin hər vahidinə düşən nisbətine.

23. Məhsulun material tutumunun göstərijisi elə hesablanır ki:

a) istehsal olunmuş məhsulun xammal və material dəyərinin hər vahidinə;

b) istehsal olunmuş məhsulun dəyərinin dövriyyə kapitalı dəyərinin hər vahidinə;

j) xammal və materialın istehsal olunan məhsulun hər vahidinə;

d) bütün cavablar doğrudur.

24. Aşağıdakı göstərilən nisbətlərdən hansı daxili xüsusi investisiyanın iqtisadi artımına sübutdur:

a) ümumi investisiyalar xalis investisiyalardan azdır;

b) ümumi investisiyalar xalis investisiyalardan böyükdür;

j) ümumi investisiyalar xalis investisiyalara bərabərdir;

d) bütün cavablar doğru deyil.

25. İqtisadi artım şəraitində xalis investisiyalar ola bilər:

a) mənfə;

b) müsbət;

j) sıfır bərabərdir;

d) sabit olaraq qalır.

26. İqtisadi artım şəraitində işsizlik:

a) azalır;

b) artır;

j) dəyişilmir;

d) bütün cavablar doğru deyil.

27. Staqnasiya vəziyyətində iqtisadi artım:

a) olmur;

b) jüzi;

j) a), b) doğrudur;

d) bütün cavablar doğru deyil.

28. Əgər real ümumi milli məhsulun həjmi 3% artıb, əhalinin sayı isə 1% artırsa, onda:

a) adambaşına real ümumi məhsul azalacaq;

b) adambaşına real ümumi məhsul çoxalacaq;

j) adambaşına nominal ümumi məhsul dəyişməyəcək;

d) adambaşına real ümumi məhsul dəyişməyəcək.

29. İqtisadi artıma təsir edən təklifin amilləri və tələbin amillərini ayırd edin:

a) əmək haqqı;

b) təbii resursların (ehtiyatların) kəmiyyəti və keyfiyyəti;

j) əsas kapitalın olması;

d) vergilərin səviyyəsi;

e) əmək qabiliyyətli insanların kəmiyyəti və keyfiyyəti;

c) əhalinin qənaətçiliyə (əmanətə) meyliyi.

30. Müxtəlif ölkələrin əhali güzaranının səviyyəsini müqayisə edərkən, onda ən çox hansı göstərijilərə əhəmiyyət verilir:

a) istehsalda məşğulluğun sayına;

b) orta əmək haqqının miqdarına;

j) əhalinin adambaşına düşən ümumi milli məhsula;

d) ümumi milli məhsulun mütləq kəmiyyətinə.

31. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu? Hansı jəhətə görə məjmu tələb arta bilər:

a) vergilərin səviyyəsində görə;

b) transfert xərjlərə görə;

j) dövlət büdcəsinin qıtlığına görə.

32. Məjmu tələb aşağıda göstərilənlərlə düz mütənasib olaraq qalır:

a) faiz tarifiinin effektivliyi ilə;

b) daxil qalıqlarının effektivliyi ilə;

j) idxal əmtəələrin effektivliyi ilə;

d) bütün cavablar doğru deyil.

33. Jəmiyyətin məjmu tələbinin artıb, yaxud azaldan amillərini ayırd edin:

a) əmək haqqının artması;

b) vergilərin çoxaldılması;

j) əhalinin qənaətə meyliyinin artması;

d) dövriyyədə olan pulların artması;

e) pul kütləsinin dövriyyə sürətinin azalması;

c) məjmu qiymətlərin artımı;

z) əhalinin istehlaka meyliyinin artması.

34. Məjmu təklifin artımına təsir edən göstərijiləri ayırd edin:

- a) hər bir məhsula olan qiymətin artımı;
- b) resurslara olan qiymətin artması;
- j) əmək məhsuldarlığının artması;
- d) vergilərin artması;
- e) istehsal məsrəflərinin azaldılması.

35. Əgər məjmu tələb məjmu təklifdən artıqdırsa ($A_D > A_S$), onda tarazlığa nail olmaq üçün:

- a) istehsalın həjmini dəyişmək;
- b) qiymətləri artırmaq;
- j) məhsul hasilatını genişləndirmək.

36. Əgər məjmu tələb məjmu təklifdən azdırsa ($A_D < A_S$) və sahibkarlar da qiyməti azaldırsa, onda milli gəlir:

- a) artacaq;
- b) azalacaq;
- j) dəyişməyəcək.

37. MRS (istehlaka son meyllik) və MPS (qənaətə son meyllik) jəmi nəyə bərabər olmalıdır:

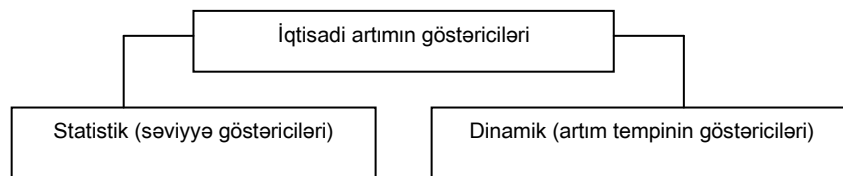
- a) vahidə bərabər;
- b) vahiddən böyükdür;
- j) vahiddən kiçikdir.

38. Ümumi investisiyalar – bu:

- a) köhnə avadanlıqların əvəz edilməsinə sərf edilən xərjlər;
- b) istehsalın genişlənməsinə qoyulan maya dəyəri,
- j) a+b.

II. Struktur – məntiqi, sxemlər, qrafiklər, düsturlar.

Bu bölmədə iqtisadi artımın dinamikasını aydınlaşdıran düstur və sxemlərdən söhbət açılacaq. Bunlar sonrakı, yəni bu tapşırığın III bölməsində olan məsələlərin həllində lazım olacaq.

$$\text{İqtisadi artım tempi} = \frac{\text{ÜMM}_1}{\text{ÜMM}_0} \cdot 100\%$$

Burada, ÜMM_1 - hesabat (jari) ilin real ÜMM;

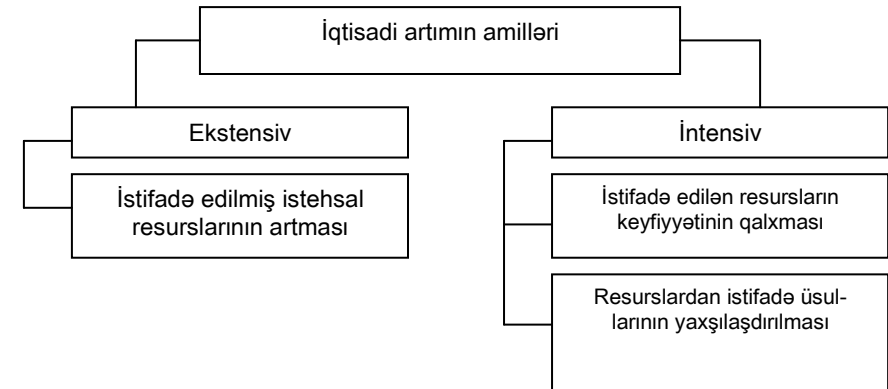
ÜMM_0 - özündən əvvəlki (baza) ilin real ÜMM.

$$\text{İqtisadi artım tempi} = \frac{\text{ÜMM}_1 - \text{ÜMM}_0}{\text{ÜMM}_0} \cdot 100\% =$$

$$\frac{\Delta \text{ÜMM}_1 - \text{ÜMM}_0}{\text{ÜMM}_0} \cdot 100\%$$

Burada, $\Delta \text{ÜMM}$ – real ÜMM-un jari ildə özündən əvvəlki ilə nisbətən çoxalması.

$$\text{İqtisadi səviyyənin inkişafı} = \frac{\text{real ÜMM}}{\text{əhalinin sayı}}$$

Daha sonra bu tapşırığın III bölməsində məsələlər verilir ki, onların həllinin öhdəsindən gəlmək üçün «Məjmu tələb», «Məjmu təklif» kateqoriyalarını və onlara təsir edən amilləri bilmək zəruridir. Bununla əlaqədar məjmu tələb aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$A_D = J + \dot{I} + G + X$$

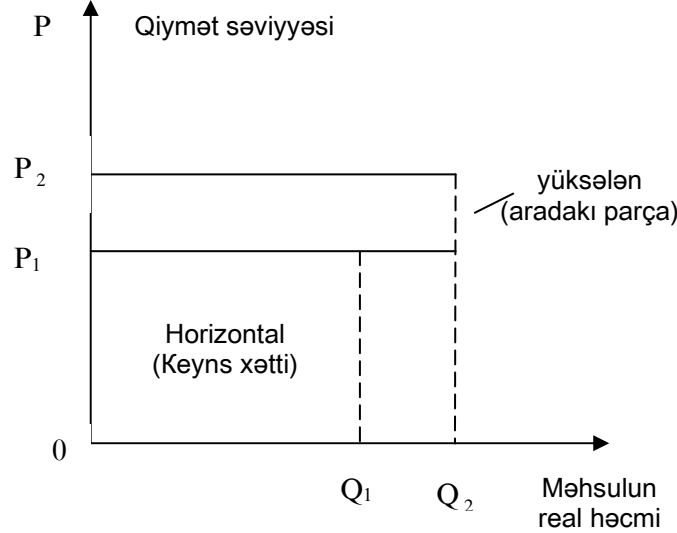
Burada, A_D - istehlakçıların, dövlətin və müəssisələrin müxtəlif qiymətlərlə almağa hazır olduğu məjmu tələb;

J – ev təsərrüfatlarının məjmu tələbi;
 İ – sahibkarlar tərəfindən əsas avadanlıqlara olan tələbi;
 G – dövlət tərəfindən əmtəə və xidmətlərə olan tələbi;
 X – xalis ixraj-xarici ölkənin yerli mallara olan tələbi ilə yerli ölkənin xarici mallara olan tələbi arasındakı fərq.

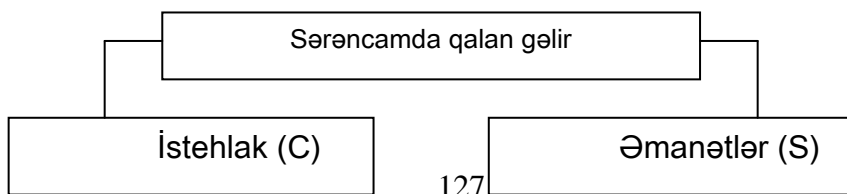
$A_s = \text{ÜMM}$, yaxud $A_s = MG$,
 Burada, A_s – məjmu təklif, yəni sahibkarların müxtəlif qiymətlər səviyyəsində bazara təqdim etdikləri ümumi əmtələrin miqdarı;

ÜMM – ümumi milli məhsulun real həjmi;
 MG – milli gəlirin real həjmi.

Məjmu təklifin qrafikini nəzərdən keçirək.

Şəkil 12. Məjmu təklifin qrafiki

Makroiqtisadi problemləri həll etməklə bərabər sərəncamda qalan gəlirin nə qədəri istehlaka, nə qədəri isə qənaətə (əmanətə) getdiklərini bilmək lazımdır.

İstehlakın hər hansı bir dəyişikliyinə eyni ilə gəlir miqdarının dəyişikliyinə gətirib çıxarılmasına istehlakın son meylliyi deyilir.

$$MPC = \frac{\text{İstehlakın dəyişikliyi}}{\text{Gəlirin dəyişikliyi}}$$

Qənaətdə baş verən hər hansı bir dəyişikliyin eyni ilə gəlirdə olan dəyişiklik nisbətində əmanətlərə son meyllik deyilir.

$$MPS = \frac{\text{Qənaətdəki dəyişiklik}}{\text{Gəlirdəki dəyişiklik}}$$

Belə ki, $MPJ + MPS = I$.

İnvestisiya xərjlərinin multiplikatorunun miqdarı istehlaka son meyllikdən asılıdır. Keynşçilik nəzəriyyəsinə əsasən mövjud olan multiplikasiya effekti göstərir ki, ilkin investisiyaların artırılması ÜMM-un daha çox ölçüdə artmasına səbəb olmalıdır.

$$\text{İnvestisiya xərjlərinin multiplikatoru (MP)} = \frac{I}{I - MPC} = \frac{I}{MPS}$$

ÜMM k1 real dəyişiklik = MP x İnvestisiya xərjlərində olan ilk dəyişiklik

$$\text{Yaxud } \Delta \text{ÜMM} = MP \times \Delta I$$

Burada, ΔI – investisiya xərjlərinin dəyişikliyi.

III bölmədə verilən məsələlərin biri ilk başlanğıj muxtar investisiyaların hesablanması tələb edir. Keynşçilik modeli baxımından «muxtariyyət» termini gəlirin səviyyəsindən asılı olmayaraq xərjlərin ixtiyari kateqoriyasına tətbiq edilə bilər.

$$\text{Ümumi investisiya} = \text{Aşınan avadanlıqların əvəz olunmasına və sərəncamda qalan gəlirə} + \text{İstehsalın genişlənməsinə gedən investisiyaların çoxalması (xalis investisiyalar)}$$

III. Məsələlər.

1. İstehlakın funksiyası $J = 10 + 0,25Y$ tənliyi ilə veriləni şərti bilərək, milli istehsalın tarazlıq həjmini hesablayın; dövlət xərjlərinin səviyyəsi = 65 vahid təşkil edir; investisiya funksiyasının tənliyi: $I = 2 + 0,2Y$, xalis ixraj $X_p = 0$ olduğu verilir.

2. Sərənjamda olan gəlir 5 vahiddir, belə olan halda jəri istehlaka 4 vahid düşür. 8 vahid gəlir olan vaxtı istehlakın miqdarı 6 vahid təşkil edir. Belə vəziyyət üçün istehlaka son meylliyin və qənaətçilik meylliyinin miqdarını hesablayın.

3. Keçən ildə real ümumi milli məhsul 1880 mlrd. pul vahidi və jəri ildə 1890 mlrd. pul vahidi təşkil etmişdir. Aşağıda verilənləri hesablayın:

a) artım tempini;

b) jəri ildə keçmiş ilə nisbətən faizlə ÜMM-un çoxalma tempini.

4. ÜMM 300 min pul vahidi təşkil edir və keçən ilə nisbətən 15 pul vahidi qədər artmışdır. ÜMM-un artım tempini hesablayın.

5. XX əsrin 60-80 illəri dövründə Asiya ölkələrinin real ÜMM-nun orta illik artım tempi 8-9 faizə çatmışdır, nəticədə əhalinin adambaşına düşən real ÜMM 5 dəfə artmışdır.

Nə üçün iqtisadi artım makroiqtisadiyyatda dövlət siyasətinin məqsədlərindən biri hesab olunur. İqtisadi artımın hansı göstərijiləri daha adekvat şəkildə bu prosesi əks etdirir?

6. 22 sayılı jədvəldə 3 il ərzində əməyin kəmiyyəti və onun məhsuldarlığı haqqında rəqəmlər verilmişdir:

Jədvəl 22.

İl	Əməyin miqdarı (saatla)	Əməyin məhsuldarlığı (saatda pul vahidi)	ÜMM-un real həjmi (pul vahidi)
1	1000	100	100000
2	1000	105	105000
3	1100	105	115500

Hesablayın:

a) hər ilə düşən real ÜMM-un həjmi;

b) əmək məhsuldarlığı birinci ildə ikinci ilə nisbətən neçə faiz artmışdır; bunun sayəsində real ümumi milli məhsulun həjmi neçə faiz (əməyin kəmiyyəti dəyişməz qalır) artmışdır;

j) əməyin kəmiyyəti 3-jü ildə 2-ji ilə nisbətən neçə faiz artmışdır; bunun sayəsində (əmək məhsuldarlığı dəyişməz qalır) real ümumi milli məhsulun həjmi neçə faiz artmışdır?

Əməyin kəmiyyəti və əmək məhsuldarlığı iqtisadi artımın hansı amillərinə aid olunurlar?

7. Məjmu təklif aşağıdakı göstərilənlərlə səjiyyətləndirilirlər:

Jədvəl 23.

Qiymətin səviyyəsi	250	225	200	175	150	125	125	125
İstehsal olunmuş ümumi milli məhsul real ifadədə	2000	2000	1900	1700	1400	1000	500	0

Məjmu tələb üç variantda verilir:

Jədvəl 24.

Qiymətin səviyyəsi	250	225	200	175	150	125	100	
ÜMM (xərjlər üzrə hesablanmış) real həjmi	I	1400	1500	1600	1700	1800	1900	2000
	II	1900	2000	2100	2200	2300	2400	2500
	III	400	500	600	700	800	900	1000

Hər üç variantda uyğun gələn məjmu təklif və məjmu tələbin qrafiklərini qurun. Hər üç variant üçün ÜMM-un tarazlıq həjmini və qiymət səviyyəsinin tarazılığını təyin edin. Onları səjiyyətləndirin.

8. Ev təsərrüfatlarının gəliri bütün vergiləri ödəyəndən sonra jəri ildə 220 min pul vahidi, keçən ilə nisbətən 20 min pul vahidi çox olmuşdur. Yəni keçən ildə gəlir 220 min pul vahidi təşkil etmişdir, bu vaxt ərzində istehlak 15 min pul vahidi miqdarında artmışdır. Qənaətə son meylliyi və istehlaka son meylliyi hesablayın.

9. İnvestisiya xərlərinin 6 mlrd. pul vahidi artması real ÜMM-un 466-dan 490 mlrd. pul vahidinə çatmasına səbəb olub.

İnvestisiya xərlərinin 6 mlrd. pul vahidi artması real ÜMM-un 466-dan 490 mlrd. pul vahidinə çatmasına səbəb olub. İnvestisiya xərləri multiplikatorunun miqdarını hesablayın.

10. İlk investisiyanın qoyulması nəticəsində ümumi milli məhsulun həjmi 10 mlrd. pul vahidi çoxalmışdır.

Qənaətə son meyllik 0,2-yə bərabər olduğunu bilərək ilk investisiya qoyuluşunun miqdarını hesablayın.

11. Sahibkarın investisiyaları 50 pul vahidi, dövlət xərləri – 200, xalis ixraj – 70, muxtar istehlak – 100, qənaətə son meyllik 0,5-ə bərabər şərtlər daxilində ÜMM-un tarazlıq səviyyəsini təyin edin.

12. «A» firması il ərzində istehsal olunan məhsulun hər pul vahidinə 3 mln. pul vahidini avadanlıqlara xərləməyi məqsəduyğun hesab edir. Hər il aşınan (yeyilib sıradan çıxan) avadanlıqların dəyəri 1 mln. pul vahidinə bərabərdir. Bütün avadanlıqların faktiki dəyəri 2000-ji ildə 150 mln. pul vahidi təşkil etmişdir. Aşağıdakı verilənlərə əsasən (mln. pul vahidi):

Jədvəl 25.

İl	2000	2001	2002	2003	2004
İstehsalın illik həjmi	50	60	70	80	90

a) avadanlıqların illik dəyərini və investisiyaların həjmini hesablayın (xalis və ümumi); jədvəl şəklində javabları tərtib edin;

b) investisiyaların səviyyəsini və avadanlıqların gözlənilən ən yüksək dəyərli olduğu ili təyin edin; demək olarmı ki, bu ildə istehsalın həjmi ən böyük müşahidə olunacaq?

Mövzu 13. İqtisadi inkişafın tsikliyi (dövrü)

I. Testlər.

Doğru javabları seçin.

- İqtisadi inkişafda tsikllik o vaxtı meydana gəlir ki:
  - iqtisadi konyunkturanın tərəddüdünün dövrü xarakter alması vaxtı;
  - iş fəallığının dövrü olaraq zəifləməsi vaxtı;
  - iş fəallığının dövrü olaraq qalxması zamanı;
  - bütün javablar doğru deyil.
- Sənayenin tsikllik fazalarını belə qəbul etmək olar:
  - ən yüksəkliyə (bum) qalxma, janlanma və iqtisadiyyatın artması vaxtı;
  - depressiya, enmə, iş fəaliyyətinin aşağı düşməsi vaxtı;
  - janlanma, qalxma, depressiya, böhran olan vaxtı;
  - bütün javablar doğru deyil.
- Tsikllik inkişafın ekzagen xarici səbəblərinə aid deyil:
  - iqlim – təbiət hadisələri;
  - investisiya tələbinin tərəddüdlüyü;
  - siyasi hadisələr və proseslər;
  - bütün javablar doğru deyil.
- İstehsalın böhran dövründə nə baş verə bilər:
  - işsizliyin artması;
  - işsizliyin azalması;
  - məşğulluq dəyişməz qalır;
  - bütün javablar doğru deyil.
- İqtisadiyyatın janlanması vaxtı nə baş verir:
  - istehsalın real həjmi artır;
  - istehsalın nominal həjmi artır;
  - istehsalın nominal həjmi dəyişməz qalır;
  - istehsalın real həjmi azalır, nominal isə çoxalır.
- İqtisadiyyatın antitsikllik nizamlanması nəyə istiqamətləndirilir:
  - iqtisadiyyatın böhranda zəifləməsinin azalmasına;
  - iqtisadi artımın təzələnməsinə;
  - iqtisadi inkişafın sabitləşməsinə;
  - bütün javablar doğru deyil.

7. Xalq təsərrüfatında iqtisadi zəifləmələr vaxtı məjmu tələb:

- a) çoxalır;
- b) azalır;
- j) dəyişməz qalır;
- d) həm artıb, həm də azala bilər.

8. İqtisadi inkişafın tsikliyi əsasən xarakterikdir:

- a) bazar iqtisadiyyatı üçün;
- b) ənənəvi iqtisadiyyat üçün;
- j) inzibati-amirlik iqtisadiyyatı üçün;
- d) bütün cavablar doğru deyil.

9. İqtisadi tsiklin daxili və xarici amillərini ayırd edin:

- a) əhali sayının dəyişməsi;
- b) istehlak;
- j) müharibə;
- d) elmi-texniki inqilab;
- e) investisiyalaşdırma;
- z) ixtiralar;
- c) siyasi və sosial hadisələr;
- i) hökumətin fəaliyyəti.

10. Düzgün cavabları seçin:

- a) orta tsikllər (sənaye) avadanlıqlara və qurğulara tələbin dəyişməsi ilə əlaqədardır (hə, yox);
- b) uzunmüddətli tsikllər köhnəlmiş texniki sistemdən faydalanmaqdan asılıdır (hə, yox);
- j) qısa müddətli tsikllər istehsalın profilinin dəyişməsini nəzərdə tutur (hə, yox);
- d) müasir qərbi iqtisadi nəzəriyyə K.Marks tərəfindən verilən tsiklin fazalarının təsnifatını təkzib edir (hə, yox).

11. Düzgün cavabları seçin:

- a) eniş fazasında pul kütləsinin aqreqləri artır (hə, yox);
- b) yoxuş fazasında istehlak güjünün yüklənməsi artır (hə, yox);
- j) səhmlərə qiymətlərin dəyişilməsi istehsalda enişə səbəb ola bilər (hə, yox);
- d) işsizlik iqtisadi fəallığın dəyişilməsi ilə üst-üstə düşür (hə, yox).

12. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu (hə, yox):

- a) uçot tariflərinin artırılması (hə, yox);
- b) açıq bazarda dövlət qiymətli kağızlarının alınması (hə, yox);
- j) vergi tariflərinin artırılması (hə, yox);
- d) əmək haqqının aşağı düşməsi (hə, yox);
- e) investisiya proqramının həyata keçirilməsinin tezləndirilməsi (hə, yox).

13. İqtisadiyyatın (bunu) ən yüksək inkişafı vaxtı dövlət nə edir:

- a) açıq bazarda dövlət qiymətli kağızlar satır (hə, yox);
- b) uçot tarifini aşağı salır (hə, yox);
- j) dövlət büdcəsini azaldır (hə, yox);
- d) əmək haqqını aşağı salır (hə, yox);
- e) dövlət tikintini dayandırır (hə, yox).

14. Böhrandan çıxmaq yolları haqqında nəzəriyyələri ayırd edin və müəlliflərin adlarını çəkin:

- a) əsas kapitalın külli surətdə yeniləşməsi;
- b) milli iqtisadiyyatda pul axınının yenidən baxılması;
- j) investisiya vasitəsilə iş aktivliyinin həvəsləndirilməsi;
- d) istehlak əmtələri bazarının həvəsləndirilməsi;
- e) sahibkarların nikbinliyi;
- c) dövlətin rəhbərliyi ilə məjmu tələbin həvəsləndirilməsi.

15. Doğru cavabları seçin.

Akselerasiya prinsipinin mənası o deməkdir ki:

- a) istehlak mallarına tələbin jüzi dəyişilməsi istehsal təyinatlı malların tələbini analoci olaraq dəyişdirir;
- b) istehlak mallarına olan tələbin jüzi dəyişilməsi onun istehsal mallarının dəyişilməsinə gətirib çıxarır;
- j) istehlak mallarına tələb artdıqca istehsal mallarına tələb aşağı düşür.

16. İqtisadiyyatda əmtəə qıtlığı aradan qaldırıla bilər, əgər:

- a) əmtəə kütləsinin əsas hissəsinə qiymət liberallaşdırılması aparılırsa (hə, yox);
- b) yerli əmtəələrin ixratı azaldılırsa (hə, yox);
- j) əhalidə olan artıq pulları azaltmaq (hə, yox);

- d) işçi qüvvəsinin ixrajını gücləndirmək (hə, yox);
e) aksizləri azaltmaq.

II. Struktur – məntiqi sxemlər, qrafiklər, düsturlar.

Tsikl (dövr) – bu iqtisadiyyatın təbii üsulla inkişafını, iqtisadiyyatın dinamikasında qeyri-bərabərliyi əks etdirən ümumi hərəkət formasını göstərir.

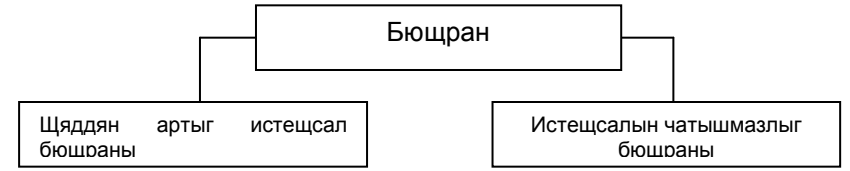
Müasir ədəbiyyatda sənaye fazalarının tsiklləri üçün İ.Mitçell terminlərini işlədirlər.

Sənaye tsiklləri (dövrü) – bir pikdən o biri pikə qədər bütün fazaları əhatə edən dövr hesab olunur.

Retsesiya – altı aydan bir ilə qədər davam edən milli istehsal həjminin enişi hesab olunur.

Depressiya – bir ildən artıq davam edən milli istehsal həjminin enişi adlandırılır.

Marksist ədəbiyyatında retsesiya və depressiya dövrü böhran adlanır.

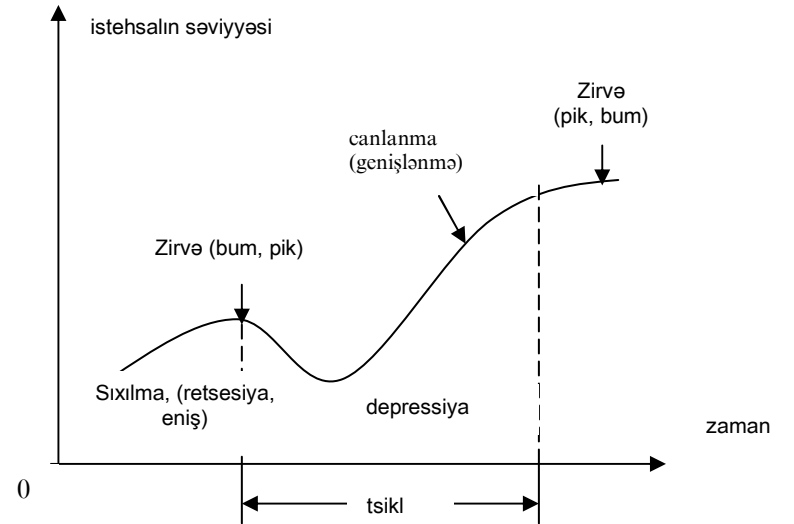

Sənaye tsikli və onun fazaları.

Tsiklin əsas fazaları – istehsalın enişi və yoxuşu.

Tsiklin əsas xarakterik jəhətləri	
Eniş	Yoxuş
ehtiyatların çoxalması	ehtiyatın olmaması
istehsal investisiyalarının artması	istehsal investisiyalarının azalması
əməyə tələbin artması	əməyə tələbin azalması
mənfəətin yoxuşu	mənfəətin ani enişi
kreditə tələbin genişlənməsi	kreditə tələbin zəifləməsi
istehsalın artması	istehsal həjminin azalması

Sənaye tsikli və onun fazaları

Mövzu 14. Şəkil 12. 1 və məşğulluq

I. Testlər və situasiyalar.

Doğru cavabları seçin.

1. Nə üçün əmtəə bazarlarına satışı – müştəriləri və alıcıları buraxılmırlar:

- a) əmtəə satıcıları olduqca çoxdur və onlar ticarətə mənəçilik edirlər;
- b) əmək – bu standart əmtəə deyil;
- j) əmək bircasında münasibətlər xüsusi etibarlıq tələb edir;
- d) bu bazar təşkilatının ənənələridir.

2. Nə üçün şirkətlərin rəhbərləri öz işçilərinin əmək haqqının artırılmasına, hətta həmkarlar ittifaqının tələbləri olsa belə həvəs etmirlər, lakin işsizlərə, yetimlərə könüllü surətdə kömək edirlər:

- a) onlar jəmiyyətdə xoş rəy yaradırlar;
- b) onlar inanırlar ki, işçilərə heç nə olan deyil, yetimlərə isə rəhm etmək lazımdır;
- j) onlar hesab edirlər ki, belə əlverişlidir;
- d) onlarda bir qayda olaraq ajgözlük çox, rəhmdillik isə nadir hallarda yada düşür.

3. Bütün inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində işçilər xeyli məbləğdə vəsait alırlar, jəmiyyət bu xərji edir, ona görə ki:

- a) varlı ölkədə insanların ajlıqdan ölməyinə yol vermək olmaz;
- b) daimi işsizlər ordusunun olması müasir normal istehsal üçün zəruridir;
- j) jəmiyyət əhalinin müxtəlif qruplarının gəlirlərində iri fərq olmasına yol verə bilməz;
- d) fəhlə sinfi daimi öz hüquqları üçün mübarizə aparırlar.

4. Bazar iqtisadiyyatında yüksək əmək haqqı əsasən asılıdır:

- a) əmək haqqı minimumunun qanunlaşdırılmasından;
- b) hökumətin fəaliyyətindən;
- j) əmək məhsuldarlığının yüksək olmasından;
- d) müəssisə rəhbərlərinin sosial məsuliyyətindən.

5. Qərbin ölçüsünə görə işsizliyin təbii səviyyəsi neçə olmalıdır:

- a) 4%;
- b) 5%;
- j) 6%;
- d) 7%.

6. Aşağıdakı göstərijilərdən hansı əmək bircasının fəaliyyətini xarakterizə edir:

- a) işsizlərin qeydiyyatını;
- b) boş yerlərin qeydiyyatı;
- j) investisiyanın genişləndirilməsi vasitəsilə iş yerlərinin yaradılması;
- d) peşəkarlıq səmtini bilən və iş axtaranların işə düzəldilməsi;
- e) işsizliyə görə yardımın ödənilməsi.

7. Dünya ticarətinin inkişafı ilə müşayiət olunan ixtisaslaşdırma və beynəlxalq əmək bölgüsü:

- a) bütün dünyada işsizlik ehtimalını çoxaldır;
- b) dünyada əmtəə və xidmətlərin istehsalı çoxalır;
- j) kasıb ölkələrdə həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarır;
- d) kasıb ölkələrdə həyat səviyyəsindəki fərqi aradan götürür.

8. Aşağıda adları çəkilən tələbatlardan hansı insan üçün daha yüksək səviyyəli tələbatdır:

- a) ərzağa olan tələbat;
- b) xüsusi fərdiliyin inkişafı;
- j) özünü göstərmək tələbatı;
- d) təhlükəsizlik tələbatı.

9. İş fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün günəməzd əmək haqqı formasının əksinə hansını qeyd etmək olar:

- a) akkord əmək haqqı;
- b) işəməzd əmək haqqı;
- j) mənfəətdən faiz ilə;
- d) dividend üsulu ilə.

10. Aztəminatlı sosial ailələrin saxlanmasına dövlət xərjləri artdıqca jəmiyyətdə kasıblıq səviyyəsi:

- a) fasiləsiz olaraq azalır;
- b) əvvəl azalır, sonra artır;

- j) əvvəl artır, sonra azalır;
- d) praktiki olaraq dəyişmir.

11. Qısa müddət ərzində istehsalda məhsul hasilatını ani olaraq çoxaltmaq tələb olunur. Bu halda işçilərin əmək haqqını ödəmək üçün hansı forma məqsədəuyğundur:

- a) əmək haqqının günəməzd üsulu ilə;
- b) əmək haqqının işəməzd üsulu ilə;
- j) mənfəətdən faiz ilə;
- d) realizə olunmuş məhsul məbləğinin faizi ilə.

12. Əmək bazarında müəssisə inhisarçısıdır. Həməən müəssisədə işləyənlərin sayı eyni inhisarçı olmayan müəssisəyə nisbətən:

- a) azdır;
- b) çoxdur;
- j) eyni sayda olajaq;
- d) müəssisənin buraxdığı məhsulun həjmindən asılı olajaq.

13. Əgər real ÜMM-un həjmi 5% artarsa, əhalinin sayı isə 3% artarsa, onda:

- a) əhalinin adambaşına düşən real ÜMM çoxalır;
- b) əhalinin adambaşına düşən real ÜMM azalajaq;
- j) nominal ÜMM azalajaq, real ÜMM isə artajaq.

14. Klassik nəzəriyyəyə əsasən, minimal əmək haqqının artırılması nə ilə nətiyələnir:

- a) əhalinin gəlirlərinin çoxalmasına;
- b) işsizliyin artmasına;
- j) məşğulluq səviyyəsinin artmasına;
- d) əməyə olan tələbin aşağı düşməsinə.

15. Qeyri-mükəmməl rəqabət bazarında aşağıdakı amillərin təsiri var:

- a) işçilərin ixtisası;
- b) həmkarlar ittifaqı;
- j) inhisarlar;
- d) əməyin qiyməti.

16. Keynsçilik nəzəriyyəsi belə iddia edir ki:

- a) əhali sayını nizamlamaq üçün «təbii» metod zəruridir;

b) bazar özü nizamlanan sistemdir, orada ijbəri işsizliyə yer yoxdur;

- j) azad rəqabət bazarı özü nizamlanan deyil;
- d) bazar tarazlığı tam məşğulluğa zamin deyil;
- e) işsizlik-daxilidir, kapitalizmə xas olan haldır.

17. Klassik nəzəriyyəyə görə işsizlik aşağıdakı kimi ola bilər:

- a) anjaq friksion işsizlik;
- b) anjaq struktur işsizlik;
- j) anjaq tsiklik (dövrü) işsizlik;
- d) anjaq könüllü işsizlik.

18. Aşağıdakı göstərilənlərdən hansını işsizliyin aqibətinə aid etmək olar:

- a) ÜMM-un artmasını;
- b) real ÜMM-un artmasını;
- j) real ÜMM-un potensial mümkün səviyyəsindən azalmasını;
- d) jəmiyyətin sosial differensiallaşmasını;
- e) əməyin effektivliyinin azalmasını;
- c) jəmiyyətdə sosial gərginliyin artmasını;
- z) həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinə.

19. Əməyin tələbinə və təklifinə təsir edən amilləri ayırd edin:

- a) ölkədə əmək qabiliyyətli əhalinin sayı;
- b) məşğulluq artan vaxtı bir işçiyə düşən məhsuldarlığın artması;
- j) iş gününün müddəti;
- d) əhalinin peşəkarlıq hazırlığı və ixtisas səviyyəsi.

20. Aşağıdakı müddəaların düzgün olduğunu qeyd edin:

a) əməyin qiyməti hazır məhsulun qiymətindən asılı deyil (hə, yox);

b) firmanın məsrəflərində əməyə sərf olunan xərjlərin payı nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər bu resursa qiymət üzrə tələbin elastikliyi aşağıdır (hə, yox);

j) firmanın əməyə son xərjləri onun bu resurslar bazasında vəziyyətindən asılı deyil (hə, yox);

d) hazır məhsula tələb nə qədər elastikdirsə, bu məhsulun istehsalı üçün istifadə olunan əməyə tələb bir o qədər elastikdir (hə, yox);

e) klassik nəzəriyyəyə əsasən dövlət tərəfindən minimal əmək haqqının artırılması işsizliyə gətirib çıxarır (hə, yox).

21. Əgər firmanın məsrəflərində əməyə olan xərjlərin payı artırsa, onda əməyə olan elastiklik tələbi:

- a) artır;
- b) azalır;
- j) dəyişməz qalır;
- d) variantlardan biri ola bilər.

22. İşlərini itirən toxujular (yüngül sənayenin müvəqqəti tənəzzülə uğraması ilə əlaqədar) özlərinə ixtisasına görə iş tapa bilmirlər.

Oxşar işsizlik hansı növə aiddir:

- a) friksion;
- b) tsiklik (dövrü);
- j) struktur;
- d) mövsümi.

23. Ölkədə mövjud olan, yəni iqtisadiyyatın enişi ilə yaranmış işsizlik neçə adlanır:

- a) struktur;
- b) durğunluq;
- j) tsiklik;
- d) gizli;
- e) friksion.

24. Azərbaycan Respublikasının «Əhalinin məşğulluğu haqqında» Qanununa görə işsiz o şəxslər hesab olunurlar ki:

a) işləri və əmək haqqı olmayanlar;
b) işi olmayanlar və onu tapmağı arzu edənlər;
j) münasib iş axtaran, məşğulluq idarələrində qeydiyyatda olan şəxs;

d) münasib iş axtarmaq məqsədilə və işə başlamağa hazır olan, işi və əmək haqqı olmayan məşğulluq idarələrində qeydiyyatda olan əmək qabiliyyətli şəxslər.

25. Situasiyanı təhlil edin.

Axırıncı onillikdə (70-80-ji illər) ABŞ-da ümumi məşğulluğun sayı artdığı bir dövrdə ən çox məşğulluq xidmət sferalarında artmışdır, nəticədə xidmət sferasında onun payı ümumi məşğulluqda 58%-dən 63%-ə qalxmışdır, eyni vaxtda istehsal sferasında bu göstərici, yəni məşğulluğun payı 33%-dən 29%-ə enmişdir.

Analoci proses sovet iqtisadiyyatında da baş vermişdir: ümumi məşğulluğun sayında qeyri-istehsal sferasının payı 22,8%-dən 27,6%-ə çoxalmışdır (Bax. İqtisadiyyatın sualları, - 1996, №3, səh.10).

Dünya ijtimaiyyətinin yeni texnologiyaya keçməsi nöqtəyi-nəzərindən əmək məhsuldarlığının bu prosesdə oynadığı rol haqqında öz mülahizələrinizi verin.

II. Struktur – məntiqi sxemlər, düsturlar, qrafiklər.

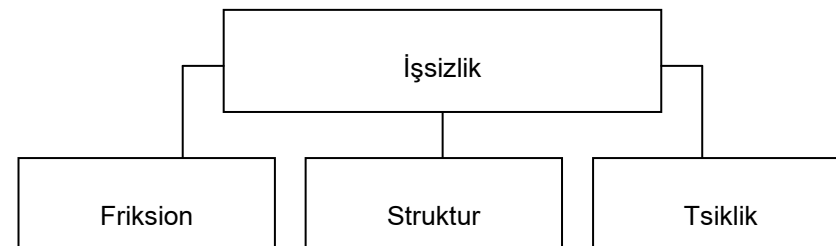
Bu tapşırığın III bölməsində məsələləri həll etmək üçün əmək bazarında başqa bazarlarda olduğu kimi, əməyə tələb və təklifin formalaşmasını bilmək tələb olunur. Buna misal olaraq, firma əmək bazarında aşağıdakı sualları həll etməlidir:

a) nə qədər işçi qəbul etmək lazımdır (L);

b) firma əmək haqqının tarifini (W - əməyə olan qiymət) təyin etməlidir.

Əmək haqqının tarifi (pul vahidi) = Əlavə əməyin istifadəsindən alınan son mədaxil (pul vahidi)

Bir qayda olaraq əmək bazarında tələb və təklif disbalansı mövjuddur, bunun da nəticəsində işsizlik meydana çıxır.

$$\text{İşsizlik səviyyəsi (faktiki)} = \frac{\text{İşsizliyin sayı}}{\text{İşçi qüvvəsinin sayı}} \cdot 100\%$$

Dünya praktikasında işsizlikdən iqtisadi itkilərin hesablanması üçün Oyken qanunu istifadə olunur.

Faktiki işsizliyin səviyyəsi onun təbii səviyyəsindən 1 faiz artmış olarsa, bu o deməkdir ki, faktiki ümumi milli məhsul potensial ÜMM-dən 2,5 faiz geridə qalır.

2,5 faiz – Oyken əmsalı adlanır.

$$\text{İşsizlikdən baş verən itkilər} = \text{ÜMM}_p - \text{ÜMM}_f$$

Burada ÜMM_p – potensial ümumi milli məhsul;
 ÜMM_f – faktiki ümumi milli məhsul.

$$\text{ÜMM}_{\text{potensial}} = \frac{\text{ÜMM}_i + \text{ÜMM}_f (\text{faktiki işsizliyin səviyyəsi} - \text{İşsizliyin təbii səviyyəsi}) \cdot 2,5}{100}$$

III. Məsələlər.

1. Azərbaycanı məşğul olan əhalinin sayı 1997-ci ildə 3701,5 min nəfər təşkil etmişdir, iqtisadi aktiv işə – 3737 min nəfər idi. İşsizlərin sayı nə qədər idi və onların xüsusi çəkisi iqtisadi aktiv əhalinin sayında nə qədərdir?

2. Aşağıdakı jədvəldə işsizlik dinamikası və qiymət indeksi haqqında göstərijilər verilmişdir.

Jədvəl 26.

İllər	1-ji il	2-ji il	3-ji il	4-ji il	5-ji il
İşsizlik səviyyəsi	7,0	6,0	5,0	4,0	3,0
Qiymətin indeksi	1,10	1,15	1,20	1,40	1,50

İqtisadiyyatda Fillips əyrisini xarakterizə edən qrafiki qurun.

3. Azərbaycan sənayesi üzrə aşağıda sənaye-istehsal işçilərinin orta əmək haqqının göstərijiləri verilmişdir.

Jədvəl 27.

İllər	1980	1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Orta əmək haqqı (min man)	0,19	0,310	205,2	212,5	214,5	230,5	243,0	255,0

Göstərilən illərə görə əmək haqqının artma indeksini hesablayın.

4. Əmək bazarında əməyə olan tələb $D = 100 - 2W$ tənliyi ilə, əməyə olan təklif isə $S = 40 + 4W$ tənliyi ilə verilir. Burada W – əmək haqqının gündəlik tarifi, dollarla. Hesablayın:

a) bu bazarda əmək haqqı tarifi nə qədər və bu işə neçə işçi jəlb olunacaq;

b) əgər dövlət gündəlik əmək haqqının minimum tarifini 15 dollar təyin edib, keyfiyyət və kəmiyyət baxımından belə siyasətin aqibəti neçə olacaq?

Bu məsələnin həllini qrafik şəkildə verin.

5. Ölkənin əhalisi 10 mln. adam təşkil edir. Məşğulluğun sayı təqribən ümumi əhalinin 50%-i qədərdir. İşsizlik kimi məşğulluğun 8%-i qeyd olunub. Əmək qabiliyyəti olmayan və istehsaldan ayrılmaqla oxuyanların sayı 3,6 mln. adamdır. Hər

hansı bir səbəbə görə işləməyənlərin və işləmək arzusunda olmayanların sayı 4 mln. adam təşkil edir. Beynəlxalq əmək təşkilatının (BƏT) metoduna görə ölkədə işsizlik səviyyəsini hesablayın.

6. Saat təmiri üzrə emalatxanaya ixtisaslı işçilər tələb olunur.

Əməyə tələb $DL=8-2W$ tənliyi şəklində verilir. İşləməyə arzu edənlər sırasında bir nəfər saatda 1 dollar almaqla, ikisi – saatda 2,5 dollardan az olmayaraq, üçünjüsü – 3,5 dollardan az olmayaraq razılıq veriblər. Hesablayın:

a) emalatxanaya işə nə qədər ixtisaslı işçi tələb olunacaq və onların bir saatlıq əmək haqqı tarifi nə qədər olacaq?

b) əgər dövlət gündəlik əmək haqqının minimum səviyyəsini saatda 2,0 dollar təyin edərsə, neçə ixtisaslı işçi qəbul olunar?

7. Aşağıdakı jədvəldə şəhər üzrə məşğulluğun strukturu verilmişdir.

Jədvəl 28.

Sahələr	İlin əvvəlində işçilərin sayı (ÇN)	İl ərzində işdən azad olanların sayı (B)	B – sayından həmin müəssisəyə işə düzənlənlər plan P	İlin sonuna işçilərin sayı, plan (ÇK)
Sənyayə	170	25	10	160
Tikinti	70	10	3	65
Nəqliyyat	30	6	-	25
Əhəlinin xidmət sahəsi	125	3	2	130
Başqaları	5	-	-	-
Jəmi	400	44	15	380

a) şəhərin bütün sahələri üzrə il ərzində işçi qüvvəsinə olan əlavə tələbi (DJ) hesablayın

b) məşğulluqdan azad olan əmək resurslarının dinamika üzrə yenidən bölgüsünün strukurunda ümumi istiqamətləri xarakterizə edin.

8. Aşağıdakı verilənlərə əsasən şəhərə lazım olan bir il üçün işçi qüvvəsinin təklifinin miqyasını tapın (Q_p):

- il ərzində işdən azad olan işçilərin sayı (B) 44 min adama bərabərdir;

- onlardan həmin şəhərin müəssisələrinə 15 min adam (P) işə qəbul olunmuşdur, ilin əvvəlinə işsizlik kimi qeyd olunanların sayı 13 min nəfər (B) olub;

- əmək bazarına daxil olan işləməyən insanlar (iş qabiliyyətli yaşa çatıb işə ehtiyacı olanlar; həmin ildə ali məktəblər qurtarıb işləmək qərarına gələn və başqaları (6 min nəfərdir) HP);

- əmək resurslarının saldo miqrasiyası (M) 2 min nəfərə bərabərdir.

9. H – şəhərində işsizlik üzrə yardım alan işsizlərin sayı 5,5 min nəfərdir. Yardımın miqdarı orta əmək haqqının 75%-ni təşkil edir, orta əmək haqqı şəhər üzrə 670 manatdır. Yardım 3 ay davam edə bilər, bu vaxtdan sonra işsiz şəxsə ya iş verilir; ya da o, təzədən hazırlıq kursuna göndərilir. Hər bir işçi orta hesabla bir əmək qabiliyyəti olmayanı himayə etdiyinə görə yardımın miqdarı 10% artır. Məşğulluq fondundan yardımın ödənilməsinə nə qədər lazım olmasını hesablayın.

10. Belə planlaşdırılıb ki, illik istehsal həjmini 60% artırınsınlar. Fəhlənin əmək məhsuldarlığını 50% artırmaq nəzərdə tutulub. İxtisasçıların xüsusi çəkisi işləyənlərin həjmində 20%-dən 25%-ə qalxıb. İlin başlanğıcına 100 nəfər ixtisasçı var idi. Əgər ildə onların təbii itkisi 2% təşkil edirdisə, yeni işə qəbul edilənlərin sayı neçə ola bilər.

11. Mağazaya hər jürə işçi tələb olunur. Əməyə tələb $L_D=10-2W$ tənliyi ilə təsvir olunur. İş düzəlməyə 7 adam razılıq verdi. Onlardan 2 nəfəri saatda 40 pul vahidi, 2 nəfəri saatda 25 pul vahidi, 2 nəfəri saatda 20 pul vahidi, bir nəfəri isə saatda 15 pul vahidindən az olmaqla işləməyə razılıq vermişlər. Hesablayın:

a) neçə nəfər hansı ödənişlə işə qəbul olunajaq;

b) dövlət qanunu əsasında ödənişin minimum səviyyəsini saatda 40 pul vahidi təyin edib. Belə olan mağazaya rəhbərlik tərəfindən neçə işçi qəbul olunajaq?

12. Hökmranlığa malik olan inhisarçı firma üçün hasilatın (satışın həjmi) əməyin istifadəsindən və hazır məhsulun satışının həjmindən asılılığı aşağıdakı jədvəldə verilmişdir:

Jədvəl 29.

İstifadə edilən əməyin həjmi (min. adam - saat)	10	15	20	25
Hasilat (satışın həjmi min ədəd)	4000	4800	5400	5800
Qiymət (pul vahidi)	14	13	12	11
Satışdan daxil olan pul, milyon pul vahidi	56	62,4	64,8	63,8

Satışdan ümumi daxil olan son məbləğin miqdarını və əlavə əmək vahidinin istifadəsindən daxil olan son məbləği hesablamaqla inhisarçının əməyə olan tələbinin funksiyasını müəyyən edin.

13. Şərti olaraq 1000 pul vahidi təşkil etmişdir: II-ji ildə faktiki olaraq ÜMM-un miqdarı 1000 pul vahidi təşkil etmişdir. Həmin ildə təbii işsizlik səviyyəsi 5% olmuşdur. Faktiki işsizlik səviyyəsi 7% təşkil etmişdir.

Potensial ÜMM-un I-ji ildəki həjmini hesablayın.

Mövzu 15. Pul-kredit sistemi

1. Testlər və situasiyalar.

Doğru cavabları seçin.

1. Monometalizm – bu:
  - a) pul formasının islahatı;
  - b) pulun rolunu qanunla qızıl və gümüşlə göstərən pul sisteminin növü;
  - j) ümumi ekvivalentliyə və pul tədavülünün əsasında xidmət edən metal pul sistemi;
  - d) bu elə pul sistemidir ki, metalın dəyəri milli valyuta ilə nizamlanmır.
2. Pulun funksiyası ondan ibarətdir ki:
  - a) pul dəyəri və xəzinəni ölçmək üçün xidmət edir;
  - b) pul tədavül vasitəsi və ödəniş vasitəsi kimi çıxış edir;
  - j) pul dünya pulu kimi çıxış edir;
  - d) pul dəyərin ölçülməsi vasitəsidir, mübadilə vasitəsidir və yığım vasitəsidir.
3. İnflyasiya o vaxt yaranır ki:
  - a) ümumi qiymət səviyyəsinin və əhalinin real gəlirlərinin artmasında;
  - b) ümumi qiymət səviyyəsinin artmasında və əhalinin real gəlirlərinin artmasında;
  - j) əhalinin real və nominal gəlirlərinin artmasında;
  - d) anjaq real gəlirləri dəyişməyib ümumi qiymət səviyyəsinin artırılmasında.
4. İnflyasiya – elə bir situasiyadır, hansı ki:
  - a) istehsalın azalması zəminində qiymətlər artır;
  - b) istehsalın artımı zəminində qiymətlər artır;
  - j) istehsal həjminin sabitliyində qiymətlər artır;
  - d) adları çəkilən bütün cavablar doğru deyil.
5. İnflyasiya şəraitində ən çox itirənlər:
  - a) ev sahibləri;
  - b) sahibkarlar;
  - j) qəti müəyyən olunmuş gəlirləri olan şəxslər;
  - d) kredit sistemində istiqrazdan gəlir gətirən şəxslər.
6. Kommersiya krediti – bu:

- a) kommersiya banklarının krediti;
 b) yüksək faizə verilən kredit;
 j) müəssisələrin qarşılıqlı krediti;
 d) bütün javablar doğru deyil.
7. Banklar nə ilə məşğul olurlar:
 a) qiymətli kağızları satıb və almaqla;
 b) öz müştərilərinin əməliyyatları üzrə haqq-hesab aparırlar;
 j) pulu alıb və satırlar;
 d) kredit verirlər;
 e) bütün javablar doğru deyil.
8. Bankın mənfəəti – bu:
 a) kredit və depozit faizlərinin tarifləri arasındakı fərkdir;
 b) bankın bütün gəlirləri ilə xərjləri arasındakı fərkdir;
 j) bank kreditləri üzrə faiz.
9. Pulun dəyəri – bu:
 a) həmişə dəyişməz qalır;
 b) qiymət qalxdıqca o da qalxır;
 j) həmişə azalır;
 d) azalıb və çoxala bilər.
10. Pulun alijılıq qabiliyyəti inflyasiya şəraitində:
 a) azalır;
 b) artır;
 j) dəyişməz qalır;
 d) həm artır, həm də azala bilər.
11. Pul-kredit siyasəti kim tərəfindən aparılır:
 a) ölkənin hökuməti tərəfindən;
 b) ölkənin bütün maliyyə-kredit təsisatları tərəfindən;
 j) ölkənin mərkəzi bankı tərəfindən;
 d) maliyyə nazirliyi tərəfindən.
12. Əgər siz bankdan bir ilə 100%-lə 10 min manat iki illik müddətinə götürsəydiniz, bu vaxt ərzində, yəni iki il qurtarandan sonra banka ümumi hesabda nə qədər kredit ödəmə kimi qaytarmalı olardınız:
 a) 10 min manat;
 b) 30 min manat;
 j) 40 min manat;

- d) 60 min manat.
13. Tədavüldə olan pul kütləsi:
 a) nominal milli məhsulun həjmi və pul tədavülünün surəti ilə düz mütənasibdir;
 b) pul tədavülünün surəti və real milli məhsulun həjmi ilə tərs mütənasibdir;
 j) nominal milli məhsulun miqdarı ilə düz mütənasib və pul tədavülünün surəti ilə tərs mütənasibdir;
 d) real milli məhsulun miqdarı ilə düz mütənasib və pul tədavülünün surəti ilə tərs mütənasibdir.
14. Mərkəzi bankın funksiyalarına aid deyil:
 a) müəssisələrə daxil (kassa) – hesabatı;
 b) məjburi ehtiyatların minimum normasının bərqərar edilməsi;
 j) maliyyə tariflərinin bərqərar edilməsi.
15. Aşağıda adları çəkilən ödəniş vəsaitlərini M_1 , M_2 , M_3 likvid (təsviyyə) aktivlərinə görə qruplaşdırın:
 a) monetlər;
 b) xüsusi müəssisələrdəki əmanətlər (yatırımlar);
 j) kağız pullar;
 d) əmanət və təjili daxilarda olan pullar;
 e) jari hesablarda olan pullar.
16. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu?
 İ.Fişerin pula olan tələb modeli:
 a) pulun tədavül surətini nəzərə alır (hə, yox);
 b) satılmış əmtələrin miqdarını nəzərə alır (hə, yox);
 j) əmtə və xidmətlərin orta qiymətini nəzərə alır (hə, yox);
 d) ayrı-ayrı şəxslərin rəy və zövqlərindən meydana gələn dəyişikliyin miqdarını nəzərə alır (hə, yox).
17. Keynsin baxışlarına görə pula olan tələb:
 a) nominal gəlirlə düz mütənasibdir (hə, yox);
 b) ssuda faizinin norması ilə tərs mütənasibdir (hə, yox).
18. Dövlətin pul kütləsinin tərkibinə daxil deyil:
 a) kağız pullar;
 b) dövlət istiqraz vərəqələri;

j) müəssisələrin səhmləri;

d) metal pullar.

19. Bankdan istehlak kreditini almaq üçün nə tələb olunur:

a) təmin olunmuş mülk girovu;

b) təmin olunmuş əmək haqqı;

j) borj alanın ödəniş qabiliyyətini yoxlayan firmanın zəminliyi;

d) bu kreditlər təmin olunmazdır.

20. Mağaza ödənişi bir il ərzində mümkün olan satışa əmtəə təqdim edir. Bu hansı kreditə aiddir:

a) istehlak;

b) bank;

j) ticarət;

d) kommertiya.

21. Kredit üzrə faiz – bu:

a) bank xidmətlərinin maya dəyəri;

b) kredit şəklində verilən pulun qiyməti;

j) bank qulluqçularının əmək qiyməti;

d) kredit şəklində pula alınmış əmtəələrin qiyməti.

22. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu?

a) gələcək gəlirlərin bu günkü dəyəri bank faizinin tarifi ilə tərs mütənəsidir. (hə, yox);

b) əgər faizin tarifi artırsa, ev sahiblərinin əmanətləri (yatırımları) çoxalır (hə, yox);

j) dövlət istiqrazlarının bazar qiyməti nə qədər yüksəkdirsə, bir o qədər faiz azalır (hə, yox);

d) ssudanın həjmi nə qədər azdırsa, bir o qədər faiz aşağıdır (hə, yox);

23. İnhisarçı hüququ ilə qiymətli kağızlar buraxan bank neyə adlanır?

a) investisiya;

b) ipotek;

j) innovasiya.

24. Banka ssudanın istifadəsi üçün ödənilən pulun miqdarı əsasən nədən asılıdır:

a) faizin illik tarifindən;

b) borj miqdarından;

j) borj lunun depozitinin miqdarından;

d) kreditə götürülən müddətdən.

25. Mürəkkəb faiz – bu sizin əmanətlərinizdən bankın elə istifadə metodudur ki, burada:

a) əlavə hesablamalar əmanətin ilk miqdarına görə aparılır;

b) əlavə hesablamalar əmanətin artan miqdarına aparılır (ilk məbləğ üstə gəl keçən ilin artım faizi);

j) inflyasiyanın artımına münasib faiz artır.

26. Bank mənfəətinin mənbəyinə nə aiddir:

a) təqdim edilən kreditlərdən bankların faiz tutumu;

b) əmanətlərə görə ödənilən faizlər;

j) aparılan hesablamalar üzrə komissiyon haqqı;

d) qiymətli kağızlar və qiymətli əşyaların saxlanması üçün ödəniş.

27. Bankın aktiv əməliyyatına nə aiddir:

a) əmanətlərin jəlb edilməsi;

b) başqa banklardan kreditlərin alınması;

j) kreditlərin verilməsi;

d) müxtəlif növlü istiqrazların emissiyası.

28. Mərkəzi Bankın funksiyasına nə aid deyil:

a) pul nişanlarının emissiyası;

b) iqtisadiyyatın tələbatına müvafiq pul dövriyyəsinin nizamlanması;

j) ölkənin qızıl-valyuta ehtiyatlarının saxlanması;

d) əhaliyə kreditlərin verilməsi.

29. Əgər alijı dükanda qəbz ilə hesablaşarsa, onda bank ona hansı hesabı açır?

a) əmanət;

b) jari;

j) müxbir;

30. Vekseldə kimlərin arasında münasibətlər olmalıdır:

a) borj alanlarla, alijılar ilə, kreditorlarla.

b) ödəyiji ilə, veksəl, verənlə, yəni vekselin ödənişinə zəmin olanla;

j) satışı ilə, borj alanla;

d) veksəl saxlayanla, kreditorla, debitorla.

31. İmtiyazlı (üstünlü) səhm – bu:

a) səhmdar jəmiyyətinin idarə edilməsində iştirak etməyə ixtiyar verir;

b) aksiya sahibinə qəti ölçüdə dividendə zəmanət verir;

j) səhmdar jəmiyyətinin nizamnamə fondunda mülkiyyət hüququnda payının olmasını təsdiqləyir.

II. Struktur – məntiqi sxemlər, qrafiklər, düsturlar.

Bu tapşırığın III bölməsində olan məsələlərin həllini bajarmaq üçün ölkədə kredit – pul sisteminin problemlərini və eləjə də qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətini bilmək tələb olunur.

Pulun təklifi = dövriyyədə olan pul kütləsi

Pulun kütləsinin aşağıdakı aqreqatlarla ölçülməsi qəbul olunub:

M_1 - nəgd pullar (metal, kağız pullar) və kommərsiya banklarının jəri hesablarında olan pullar;

$M_2 = M_1 +$ əmanət daxilalarında və təjili əmanətlərdə olan pullar;

$M_3 = M_2 +$ xüsusi təsisatlardakı əmanətlər və yığımın xüsusi növləri.

Kredit üçün ödəniş, yaxud kreditin qiyməti = kredit üçün verilən %

(pul vahidi ilə)

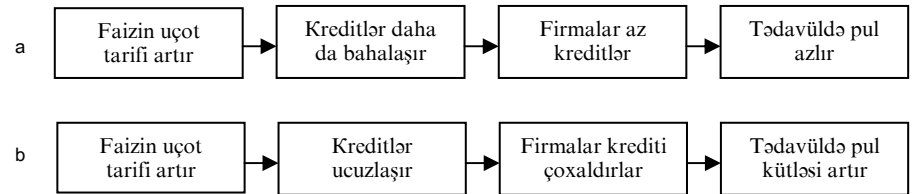
Faizin norması = $\frac{\text{Kredit üçün verilən faiz (pul vahidi ilə)}}{\text{Kredit məbləği}}$

Bank sistemi pul kütləsinə artırmaq (multiplikasiyallaşdırmaq) qabiliyyətinə malikdir, yəni:

$$\text{Bank multiplikatoru } (M_b) = \frac{1}{\text{Bank ehtiyatlarının norması}} \cdot 100\%$$

Faiz tarifi uçotunun dəyişməsi pul kütləsinə 2 variantda təsir edir:

$$\text{Səhmin məzənnəsi} = \frac{\text{Dividend}}{\text{Səhm norması}} \cdot 100\%$$

Təsisatçılıq mənfəəti = $\frac{\text{Bazar məzənnəsinə görə səhmin realizə olunmasından daxil olan pul}}{\text{Təsisatçılıq tərəfindən qoyulan həqiqi kapital}}$

III. Məsələlər.

1. Jədvəldə verilən rəqəmlərə əsasən kredit prosesinin genişlənməsini və pul təklifinin artırılmasında kommərsiya banklarının rolunu təhlil edin. Bankın kreditə verə biləcəyi (yaxud yeni yaranan pulların) pulun miqdarını hesablayaraq jədvəlin axırınjı qrafasını doldurun.

Jədvəl 30.

Bank	Bankın aldığı depozitlər	Məjburi rezerv	Artıq rezervlər	Bankın ssudaya verə biləcəyi pulun miqdarı
Bank A	100,0	20,0	80,0	
Bank B	80,0	16,0	64,0	
Bank J	64,0	12,8	51,2	
Bank D	52,2	10,24	40,96	

2. Jədvəldə verilənlərə əsasən Azərbaycanada pul kütləsinin strukturunu hesablayın (milyard manatla).

Jədvəl 31.

Pul aqreqatları	01.01.04	01.01.04	01.07.04
Pul kütləsi (M2) – jəmi	230,0	250,0	
Orta aylıq artım tempi %	-	3,1	270,0
o jümlədən:			3,4
Nəğdi pullar (M1)	90,0	95,0	
Orta aylıq artım tempi %	-	3,0	5%0
Nəğdsiz vəsaitlər	160,0	165,0	170,0
Orta aylıq artım tempi %	-	3,4	2,2

3. Siz bir il müddətində borja avtomobil almısınız (qiymətlər şərtidir). Avtomobilin qiyməti 10 min pul vahididir. Birinci ödəmə 20% təşkil edir, xidmət üçün ödəmə isə – 10% -dir. Avtomobilin alınma məbləğinin və aylıq ödəmə miqdarının neçəyə başa gəlməsini hesablayın. İstehlakçıların əmtəələrin möhlətə (borja) alınmasına jəlb olunmasını neçə izah edə bilərsiniz?

4. Bankın 100 milyon pul vahidi var, əgər rezerv norması 20% təşkil edirsə, öhdəlik rezerv həjmini və pulun miqdarını hesablayın.

5. Bank sistemində düşən hər 1000 pul vahidi neçə dəfə arta bilər, əgər regionda 5 bank fəaliyyət göstərir, rezerv norması isə 25% təşkil edir.

6. Nominal dəyəri 1000 pul vahidinə bərabər olan, il ərzində 261 pul vahidi onun dividendi təşkil edir. Səhmin məzənnəsini təyin edin. Bank faizinin illik norması 9%-dir.

7. Səhmdar jəmiyyətinin həqiqi kapitalı – 100 mln. pul vahididir, 100000 səhm buraxılıb, hər birinin nominal dəyəri 1000 pul vahidinə bərabərdir. Hər bir səhmə illik dividend 200

pul vahidi təşkil edir, bank faizinin norması ildə 5%-dir. Əgər təsisatçılar səhmin bütün paketini satmış olsalar, təsisatçı mənfəətin miqdarını hesablayın.

8. Dividendi 100 pul vahidi, səhmin nominal qiyməti 500 pul vahidi təşkil edir, səhmin məzənnəsini və təsisatçı mənfəətini təyin edin, bank əmanətlər üzrə illik 10% ödəyir, 100 ədəd səhm satılıb.

Mövzu 16. İnflyasiya və antiinflyasiya tənzimlənməsi, onun mahiyyəti, formaları, səbəbləri. Maliyyə sistemləri: iqtisadi təbiəti, funksiyaları, strukturu. Dövlət budjəsi və dövlət borju. Verginin sosial-iqtisadi mahiyyəti.

I. Testlər və situasiyalar.

Doğru cavabları seçin.

- İnflyasiya – bu:
  - məsrəflərin və qiymətlərin düşməsi;
  - qiymətlərin qalxması;
  - real vəziyyətə görə pulların qiymətdən düşməsi;
  - qiymətlər artımının səngiməsi;
  - bütün cavablar doğru deyil.
- Əgər əmtəələrə qiymətlərin artması ildə 5%-dən artıq deyilsə və müxtəlif əmtəə qruplarının bir-birinə nisbətən dəyişməz qalırsa, onda – bu:
  - gözlənilən inflyasiyadır;
  - hiperinflyasiya hesab olunur;
  - sarsılan inflyasiyadır;
  - qalampir inflyasiyadır;
  - balanslaşdırıcı inflyasiyadır;
  - sürünən inflyasiya hesab olunur;
  - tələbin inflyasiyasıdır.
- Əgər xammala qiymətlər qalxırsa, əmək haqqı artırsa, istehsalın həjmi və məşğulluq azalırsa, onda – bu:
  - tələbin artıqlığından yaranan inflyasiya;
  - staqnasiya;
  - istehsal məsrəflərinin inflyasiyası;

d) bütün javablar doğru deyil.

4. Hansı nəzəriyyənin tərəfdarları hesab edirlər ki, qısamüddətli dövrdə qiymətlər səviyyəsinin dəyişməsi makroiqtisadiyyatda qeyri-sabitliyə səbəb olur:

- a) keynsçilik;
- b) neoklassik;
- j) adaptiv (münasib) gözləmələr;
- d) səmərəli gözləmələr.

5. İşsizlik səviyyəsilə illik qiymətlər artımının tempi arasındakı əlaqəni göstərən əyri xətt – bu:

- a) Lorens əyrisi;
- b) Laffer əyrisi;
- j) Fillips əyrisi;
- d) tələbin əyrisi.

6. Ən çox inflyasiyadan müdafiyyə olunanlara aiddir:

- a) gəlirləri qəti müəyyən olunmuş şəxslər;
- b) inhisarçılar;
- j) daşınmaz əmlak mülkiyyətçiləri;
- d) ev sahibləri;
- e) qiymətli daş-qaş sahibləri;
- j) külli miqdarda pul sahibləri.

7. İnflyasiyanın hansı tipi aşağıdakı hadisələrə səbəb olur:

- a) enerjidaşıyıcılara qiymətin kəskin artması;
- b) gəlir vergilərinin xeyli azalması;
- j) dövlətdə hərbi xərjlərin çoxalması;
- d) yaşayış minimumu haqqında qanunla əlaqədar olaraq avtomatik əmək haqqının artması.

8. Aşağıdakı müddəalar doğrudurmu?

- a) açıq inflyasiya qiymətlər artan vaxtı meydana gəlir (hə, yox);
- b) gizli inflyasiya əmtəələr yığılıb qalan vaxtı yaranır (hə, yox);
- j) gizli inflyasiya vaxtı əmtəəyə tələbin artması onun qiymətini qaldırır (hə, yox);
- d) inflyasiyanın tarazlaşdırılması vaxtı müxtəlif əmtəələr bir-birinə nisbətən dəyişməz qalır (hə, yox);

e) tələb inflyasiyasının artması əmək haqqının artmasına səbəb olur (hə, yox);

j) təklifin inflyasiyası məsrəflərin azalmasına səbəb olur (hə, yox);

z) işsizlik səviyyəsinin azalması qiymətlərin, əmək haqqlarının artmasına səbəb olur və buna görə inflyasiya azalır (hə, yox);

i) aşağı səviyyəli məşğulluq uzun sürən dövrdə (5-10 il) inflyasiyanın artmasından yaxa qurtara bilmir (hə, yox).

9. Aşağıda adları çəkilən mübarizə ölçülərinin uyğunlaşdırmaya (adaptasiya), yaxud likvidə (təsviyyəyə) aid olduğunu göstərin:

- a) gəlirlərin indeksiyalaşdırılması;
- b) iqtisadi azalma;
- j) qiymətlər səviyyəsinə nəzarət;
- d) işsizliyin artması.

10. Aşağıda adları çəkilən subyektlərdən inflyasiya şəraitində ən tez qazanan kim olacaq?

- a) gəlirləri qəti müəyyən olunmuş vətəndaş;
- b) mənfəətdən verginin mütərəqqi tarifini çıxan hökumət;
- j) təjili hesabla banka pul qoyan vətəndaş;
- d) borja pul buraxan bankir.

11. İqtisadiyyatda tam məşğulluq qeyd olunub, anjaq inflyasiya yüksək templə davam edir. Dövlət siyasətinin hansı kombinasiyası inflyasiya tempinin azalmasına səbəb ola bilər:

- a) dövlət xərjlərinin artırılması və dövlət istiqrazlarının satılması;
- b) dövlət xərjlərinin azalması və açıq bazarda dövlət istiqrazlarının satılması;
- j) vergilərin azaldılması və açıq bazarda dövlət istiqrazlarının alınması;
- d) vergilərin artırılması və açıq bazarda dövlət istiqrazlarının alınması.

12. Əgər Almaniya hökuməti yerli pulun – markanın məzənnəsinin Amerika dollarına nisbətən aşağı düşdüyünü elan edirsə, onda bu hal nəyə gətirib çıxarır:

- a) inflyasiyaya;

- b) deflyasiyaya;
- j) devolvasiyaya;
- d) revalvasiyaya.

13. Doğru cavabları seçin.

Əgər dövlət büdcəsində qıtlıq mövjuddursa, onda:

- a) dövlət xərjləri gəlirlərdən artıqdır;
- b) dövlət xərjləri artır;
- j) dövlət borju azalır;
- d) vergilər azalır.

14. Əksər ölkələrin hökumətləri vətəndaşların gəlirlərinə mütərəqqi (progressiv) vergi yığımını tətbiq edirlər:

- a) bu dövlət büdcəsinə mədaxili xeyli artırır;
- b) gəlirlərdə böyük uyğunsuzluqlara yol vermək olmaz, belə ki, o, sosial partlayışa səbəb ola bilər;
- j) bununla məmurlar özlərinin qəti müəyyən olunmuş əmək haqqlarını sahibkarların artan gəlirlərinə çatdırmağa jəhd edirlər.

15. Vergilərin funksiyaları ondan ibarətdir ki:

- a) firma və ev təsərrüfatlarının sərənjamında olan vəsaitlərin həjminin azalmasına təsir etmək;
- b) dövlət sərənjamında olan vəsaitlərin həjminin artmasına təsir göstərmək;
- j) dövlət xərjlərinin maliyyələşdirilməsində istiqamətləndirilən vəsaitlərin həjminin çoxalmasına təsir etmək.

16. Əlavə dəyər vergisinə aşağıdakı göstərilənlərdən hansı aiddir:

- a) mütərəqqi vergi yanaşmaları;
- b) ayrı-ayrı əmtəələr üzrə vergilər;
- j) mülklərə görə vergilər;
- d) şirkətlərin gəlirlərinə olan vergilər.

17. Birbaşa vergilərə aşağıdakılardan hansı aiddir:

- a) müəssisənin mənfəətindən tutulan vergi;
- b) əlavə dəyər vergisi;
- j) qızıl məmulatları;
- d) dövlət rüsumları.

18. Dolaylı vergilər – bu:

- a) dövriyyədən vergi;

- b) əhali gəlirləri;
- j) miraslar və bağışlamalar;
- d) kapitalın artımına olan vergi.

19. Məqsədli vergilər – bu:

- a) yollar fondunun yaranmasına olan vergi;
- b) qiymətli kağızların əməliyyatına olan vergi;
- j) gömrük rüsumuna olan vergi;
- d) miraslardan və bağışlamalardan alınan vergi.

20. Ailənin büdcəsi – bu:

- a) ailənin sərənjamında olan ümumi gəlirin miqdarı;
- b) müəyyən dövr ərzində ailənin xərjlədiyi ümumi məbləğin miqdarı;
- j) müəyyən dövrdə bütün gəlirlərin və xərjlərin strukturu.

21. İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı ölkələrində ailənin gəlirlərinin strukturunda ən yüksək pay:

- a) əmək haqqı və məvajib;
- b) sahibliyin mülkiyyətindən gələn gəlir;
- j) qiymətli kağızlardan gələn gəlir.

22. Jəmiyyətdə gəlirlərin bölgüsündə bərabərsizlik dərəcəsinin artması Lorens əyrisində özünü neçə əks etdirir:

- a) gəlirlərin bölgüsü bölgü əyrisinin orta xətt ilə üst-üstə düşməsilə;
- b) gəlirlərin bölgüsü əyrisinin yuxarı hərəkəti ilə;
- j) gəlirlərin bölgüsü əyrisinin aşağı hərəkəti ilə;
- d) əyri xəttin ilk vəziyyətində qalması ilə.

23. Yekjins sosial jəmiyyətdə Lorens əyrisi düz xətt formasını almağa meyllidir (hə, yox):

24. Əgər əmək haqqı iki dəfə, qiymətlər isə 2,5 dəfə artırsa, onda:

- a) real gəlir artır;
- b) real gəlir azalır;
- j) nominal gəlir azalır;
- d) real gəlir dəyişməz qalır.

25. Həyat səviyyəsinin daha düzgün göstərijisini seçin:

- a) əhalinin pul gəliri;
- b) əhalinin adambaşına real gəliri;
- j) işsizlik səviyyəsi;

d) inflyasiyanın tempi.

26. Fiskal siyasət – bu:

a) vergi siyasəti;

b) maliyyə-büdcə siyasəti;

j) kredit siyasəti;

d) bütün javablar doğru deyil.

27. Fiskal siyasəti aşağıdakılardan hansı ola bilər:

a) maraqlandırır;

b) ləngidir;

j) avtomatik;

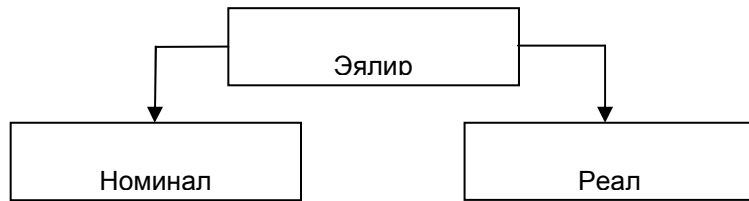
d) bütün javablar doğrudur.

II. Struktur – məntiqi sxemlər, qrafiklər, düsturlar.

Bu tapşırığın III bölməsində inflyasiya probleminə, dövlət büdcəsinə, əhəlinin gəlir və vergilərinə aid olan məsələlərin həlli nəzərdə tutulur.

Büdcə qıtlığı bu dövlət xərjlərinin gəlirləri üzərindəki artıqlığıdır.

Dövlət büdcəsinin doldurulması mənbələrindən biri vergilərdir.

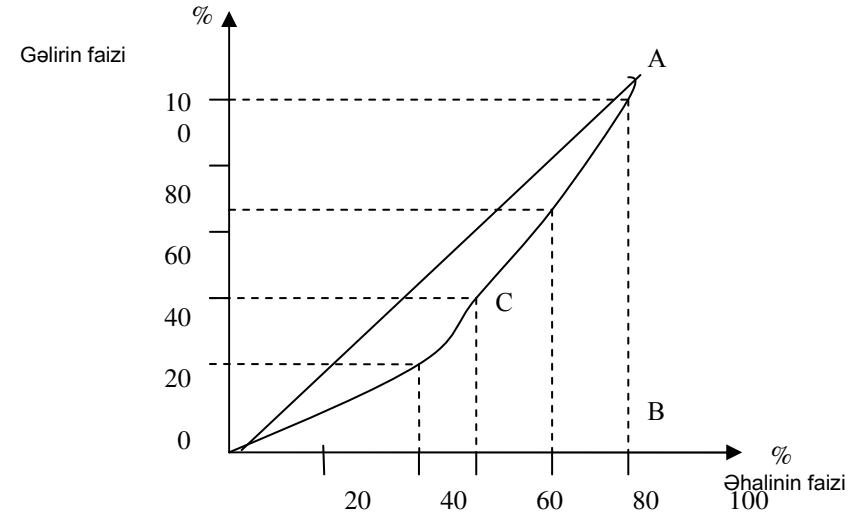
Jəmiyyətin güzəranının göstərijilərindən biri əhəlinin gəlirləridir.

Nominal gəlir – gəlir miqdarının pulla qiymətləndirilən hissəsidir.

Real gəlir – əmtəə və xidmətlərin pul gəlirlərinə alınması mümkün olan məbləğdir.

Nominal və real gəlirlər arasındakı fərq vergilərin, natural transfertlərin və inflyasiyanın hesabına əmələ gəlir.

Gəlirin bölgüsündəki bərabərsizliyi əks etdirmək üçün Lorenz əyrisindən istifadə edirlər (şək. 13).

Şəkil 13.

Əhəli gəlirinin nisbi miqdarı ilə alanların sayı arasındakı qrafiki asılılıq Lorenz əyrisi adlandırılır.

OJA – Lorenz əyrisidir.

Bərabərsizliyin səviyyəsi Jimi əmsalı ilə (indeksi) təyin edilir.

$$\text{Cimi əmsalı} = \frac{\text{OAC formanın sahəsi}}{\text{OAB sahəsi}}$$

Jimi əmsalı nə qədər böyük olsa, bir o qədər əhəli gəlirlərində bərabərsizlik böyükdür.

III. Məsələlər.

1. Qrafiki olaraq tələbin inflyasiyası və təklifin inflyasiyasının qrafikini qurun.

2. Jədvəldə verilən pul kütləsinin, istehlak qiymətlərinin və ümumi daxili məhsulun dinamikasını müqayisə edin (1994-jü il 1993-jü ilə nisbətən, faizlə).

Jədvəl 32.

Ölkə	Tədavüldə olan pulun həjmi / indeksi	İstehlak qiymətlərinin indeksi	ÜDM indeksi	Pul kütləsinin irəliləmə əmsali	
				1 : 2	1 : 3
ABŞ	11,0	2,5	4,1	4,4	2,7
Yaponiya	3,7	0,7	0,6	5,2	6,2
Almaniya	6,6	3,0	2,3	2,2	2,9
Çin	24,4		20,0	1,2	2,1

Pul kütləsinin artması vaxtda qiymətlərin artması ilə mütənasib qaydada müşayət olunmur, bu situasiyanı neçə izah edə bilərsiniz (qeyd edək ki, $MU = R \cdot Q$ düsturu verilib)?

Kömək üçün: pula olan tələbin keynsçilik nəzəriyyəsinə yada salın, başlıca olaraq buradakı tələbin komponentlərinə diqqət yetirin.

3. Əgər dövlət satın-alqısı 50 pul vahidi təşkil edirsə, transfert ödəmələr 10 pul vahidinə bərabərdirsə, dövlət borju üzrə faizli ödəmələr ildə 10%, yəni 20 pul vahidinə bərabərdirsə, vergi mədaxili 40 pul vahidi təşkil edirsə, dövlət büdcəsində qıtlıq ola biləcək halı müəyyənləşdirin.

4. 33 sayılı jədvəlin göstərişlərinə görə orta vergi tarifini hesablayın:

Jədvəl 33.

Gəlir	Vergi	Orta vergi tarifi
0	0	
50	5	
100	15	
150	30	
200	50	
250	75	

Bu vergi neçə adlanır? Nə üçün əksər ölkələrin vergi sistemləri mütərəqqi xarakter daşıyır?

5. Vergi tariflərinin (faizlə) ölkələrarası müqayisələrini verin.

Jədvəl 34.

Ölkələr	Şirkətlərin gəlirlərindən vergi	Əlavə dəyər vergisi	Gəlir vergisi, tarif	
			minimal	Maksimal
Rusiya	30	20	12	30
ABŞ	35	yox	15	39,6
Yaponiya	37	3	10	50,0
Fransa	34	14	12	56,8
Böyük Britaniya	25-35	17,5	20	40
Almaniya	50,0	15,0	19	53
Azərbaycan	28,0	20,0	12	30
Avstriya	20,0	20,0	10	50
Belçika	39,0	19,0	25	55
Danimarka	34-40	24,5	40	60
İtaliya	36	19,0	10	50
Niderland	40-35	18,5	35,1	60
Norveç	23,1	22,0	26,0	53,8
Finlandiya	25,0	22,0	25,8	57,8
Lyuksemburq	10,0	18,5	10,5	58,5
İsvesrə	30,0	23,5	33,0	65,0

6. Ev təsərrüfatlarının büdcə gəlirlərinin tədqiqi göstərişlərinə görə tərtib edilmiş əmtəə və xidmətlərin alışıının ümumi xərjlərə nisbətən faizlə Azərbaycan əhalisinin istehlak xərjlərinin strukturunu təhlil edin.

Jədvəl 35.

İllər	Əmtəələrin alınmasına sərf olunan xərjlər			Xidmətin ödənişinə olan xərjlər
	Ərzaq məhsulu	Qeyri-ərzaq məhsulu	Spirtili içkilər	
1990	53,4	36,4	1,3	8,9
1995	76,0	17,1	0,9	6,0
1996	76,1	17,1	0,8	6,0
1997	77,1	16,2	0,9	5,8
1999	72,2	17,5	1,1	9,2
2000	66,3	23,2	1,2	9,3

7. Məlumdur ki, dünya əhalisinin 80%-ə yaxını inkişaf etmiş ölkələrdə yaşayırlar. Lakin dünya gəlirinin yalnız 16%-i onların payına düşdüyü halda, 20% ən dövlətlilərin payına dünya gəlirinin 84%-i düşür. Əldə olunan göstərijilərə əsasən Lorens əyrisini qurun və Jimi əmsalının mahiyyətini təyin edin. Gəlir bölgüsü haqqında tam informasiyamız olduğu halda aşağı və yuxarı sərhədlərin situasiya ilə müqayisəsində mahiyyət nədən ibarətdir?

8. 1995-2000-ji illər ərzində Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyata yönəldilən investisiyaların səviyyəsi göstərilmişdir².

Jədvəl 36.

Mənbələr	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Bütün mənbələr üzrə investisiya qoyuluşları, mlrd. manatla	2403,4	4005,6	6755,6	7475,6	6469,1	6448,9
min dollar	544,0	932,5	1694,5	1932,2	1571,0	1441,4
Xarici investisiyalar, mlrd. manat	1657,0	2667,5	5212,0	5695,0	4493,0	4147,5
min dollar	371,1	621,0	1307,3	1472,0	1091,1	927,0
Daxili investisiyalar mlrd. manat	746,4	1338,0	1543,6	1780,5	1976,1	2301,4
min dollar	168,9	311,5	387,2	460,2	479,9	514,4

Təqdim edilən göstərijiləri təhlil edin.

² Müstəqil Azərbaycan 10 il, səh. 313. B., 2001

JAVABLAR

Mövzu 1. İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və iqtisadi tədqiqatların metodu

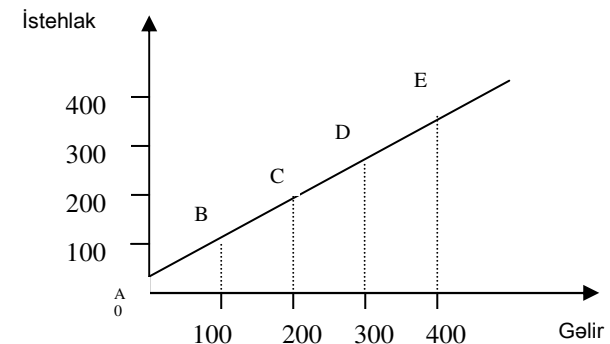
I. Testlər və problem situasiyalar.

Testlərə cavablar.

1.b. 2.b. 3.b. 4.a. 5.e. 6.a-merkantilizm, b-klassik siyasi iqtisad, j-marksizm, d-marcinalizm. 7. I. İqtisad: a-antiq jəmiyyət /Ksenofont, Platon, Aristotel və başqaları/, b-Orta əsr alim xolostatikləri – N.Tusi, F.Akvinskiy, İ.Skott və başqaları. II. Siyasi iqtisad: a-T.Men, A.Monkretyen, I Pyotr və başqaları, b-F.Kene, A.Smit, D.Rikardo və başqaları, j-K.Marks, F.Engels, V.Lenin və başqaları, d-K.Menker, İ.Jevons və başqaları. III. Ekonomiks: a-A.Marşall, Y.Şumpeter və başqaları, b-J.Keyns, R.Xarrodd, E.Domar və başqaları, j-M.Fridmen, A.Laffer, M.Evans, R.Lukas və başqaları, d-Ç.Byukenen, D.Myuller və başqaları, e-T.Veblen, U.Mitçell, Ç.Qelbreyt, Q.Myurdal və başqaları. 8.a. 9.j. 10. Sintez – b,j; analiz – a,d. 11. İqtisadi qanunlar – a,b,d,e; Təbiətin qanunları – a,b,j.

III. Məsələlər.

1. Gəlir burada əsas amil kimi çıxış edir, ona görə qrafikin horizontal oxu üzərində o qeyd olunur. İstehlak gəlirdən asılı olduğuna görə o qrafikin vertikal oxu üzərində təqdim edilir.

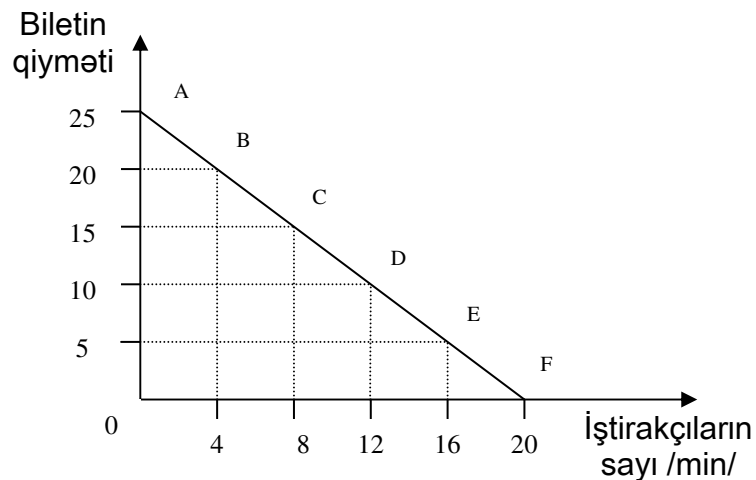

Buradan b **Şəkil 1.** gəlmək olar ki, gəlir ilə istehlak arasındakı asılılıq müsbət olduğuna qrafik sübutdur.

İki sıra arasındakı müsbət asılılıq mövjud olduğu vaxtı, bu asılılıq qrafikdə yüksələn şəkildə ifadə olunur.

2. Bu məsələdə biletdə olan qiymətlərlə teatra gəlmək istəyənlərin sayının arasındakı asılılıq tərs, yaxud mənfi olduğunu görürük.

İki dəyişən amillər əks istiqamətdə dəyişirlər. Əks əlaqə qrafikdə azalan xətt şəkildə ifadə olunur (şək.2.).

Şəkil 2.

Mövzu 2. İstehlak və tələb

I. Testlərə cavablar.

1.j. 2.j. 3.b. 4.a. 5.b. 6.b. 7.b. 8.a. 9.b. 10.a. 11.b. 12.d. 13.b. 14.d. 15.b.

II. Məsələlərə cavablar.

1. Y əmtəəsinə qiymət düşüb.
2. Birbaşa elastiklik əmsalı (-0,53); çarpaz elastiklik əmsalı 0,21.
3. Çarpaz elastiklik əmsalı 0,111.
4. $TU_B = 20, 35, 47, 55, 61$.
 $MU_B = 19, 11, 8, 5, 2$.

$$TU_J = 22, 10, 7, 5, 3.$$

$$MU_J = 22, 10, 7, 5, 3.$$

Mövzu 3. İstehsal nəzəriyyəsi.

İctimai istehsal – cəmiyyətin inkişaf əsasıdır

I. Testlərə cavablar.

1.b. 2.b. 3.hə. 4.i. 5.a,b,j,d. 6.b. 7b. 8. Əmək predmeti – b, əmək vasitələri – a,j,d. 9.a. 10.b.

III. Məsələlər.

1. Əmək məhsuldarlığı düsturundan istifadə edərək $Y = T \cdot \dot{C}$

$$3T = \frac{\dot{C}}{1,5} = 2T \cdot \dot{C} = 2Y, \text{ yəni məhsulun həjmi iki dəfə artmışdır.}$$

2. I və II halda məhsulun buraxılışına ümumi məsrəfləri hesablayaq:

$$I. M_1 = 20 \cdot 4 + 10 \cdot 5 = 130$$

$$II. M_2 = 16 \cdot 4 + 14 \cdot 5 = 134$$

$M_1 < M_2$ olduğu üçün I variant əlverişli hesab edilir, belə ki, bu variantda buraxılan məhsul eyni olarsa, məsrəfləri az olan variant qəbul olunur.

Materialın qiymətini 2 vahid azaltsaq, onda

$$M_1 = 20 \cdot 2 + 10 \cdot 5 = 90$$

$$M_2 = 16 \cdot 2 + 14 \cdot 5 = 102$$

bu halda da M_1 kombinasiyasının məsrəfləri əlverişli olduğunu görürük.

3. Məsələnin şərtinə aid jədvəldə buraxılan yerlər doldurulur:

Jədvəl 1.

Tətbiq edilən	Məhsulun is-	Son məhsul	Orta məhsul
---------------	--------------	------------	-------------

dəyişən resursun həjmi	tehsal həjmi		
3	180	yoxdur	60
4	240	60	60
5	280	40	56
6	300	20	50

1. $180 + 60 = 240$ $240 : 4 = 60$
2. $280 - 240 = 40$ $280 : 5 = 56$
3. $50 \cdot 6 = 300$ $300 - 280 = 20$

Mövzu 4. Mülkiyyət və iqtisadi sistemin təşkilinin modelləri

I. Testə javablar.

1.j. 2. Obyektlər–a,j,e,z,i,k; subyektlər–b,d,c,z,j. 4.k. 5.j,e. 6.j. 7.j. 8.j. 9.d. 10. milliləşdirmə–e, qeyri-milliləşdirmə–a, özəlləşdirmə–b,d,i, qeyri-özəlləşdirmə–j. 11.e. 12.d. 13b.

III. Məsələlər.

1. Kölgəli iqtisadiyyatda mülkiyyətçinin hüquqlarının lazımi səviyyədə möhkəmləndirilmədiyinə görə transaksion məsrəflər böyükdür. Burada elə bir spesifik məsrəflər /leqal biznesdə yoxdur/ mövjudur ki, onlar korrupsiya /vəzifəli şəxslərin ələ alınması, bu da mafioz təşkilatların ümumi gəlirlərinin 2/3 hissəsini təşkil edir/ və rəqabət məsrəflərini artırır.

Mövzu 5. Əmtə təsərrüfatı: onun meydana gəlmə şərtləri. Dəyər nəzəriyyəsi

I. Testlərə javablar.

1.b,j,z,k. 2. j,d,e. 3.d. 4.b. 5. Subyektiv–a,j,d,e; obyektiv–b. 6.d. 7.b. 8.b. 9.j. 10. Dəyərin əmək nəzəriyyəsi–a, d, e; son faydalılıq nəzəriyyəsi–b,j,c,z. 11.yox. 12.j. 13.b. 14.yox.

II. Məsələlərə javablar.

Jədvəl 2.

Göstərij	Məmulun sayı /ədəd/, Q	Bir məmula sərf olunan vaxt /saat/, t	Ümumi sərf olunan vaxt, Q·t
I	20000	3	60000
II	40000	4	160000
III	50000	5	250000
jəmi	110000	4,3	470000

$$t = \frac{\sum Q \cdot t}{\sum Q} \quad t = \frac{470000}{110000} = 4,3 \text{ saat}$$

2-ji məsələ. Eyni vaxt ərzində mürəkkəb əmək daha yüksək dəyər yaradırsa, onda reduksiya /mürəkkəb prosesdən sadə prosesə keçirilmə/ əmsalı müvafiq olaraq

Ayaqqabının bir tayı = 3 balta

Bir jüt ayaqqabı isə = 6 balta hesab olunur.

3-jü məsələ. Qızıl çıxaran sənayedə əmək məhsuldarlığının artması ilə əlaqədar qızılın dəyəri 2,2 dəfə aşağı düşür, demək qalan bütün əmtəələrə qiymətlər 2,2 dəfə artır, sənaye mallarının dəyəri 1,3 dəfə aşağı düşür, demək qiymətlər də aşağı düşür. Nəticədə sənaye mallarına qiymətlər 1,7 dəfə artır, yaxud $70\% /2,2 : 1,3/ = 1,7$.

4-jü məsələ. Fərz edək ki, son faydalılıq aşağıdakılardan asılıdır:

1. tələbatın gərginliyindən /çoxluğundan/;
2. müəyyən nemətin ehtiyatından /miqdarından/.

Aydındır ki, pedaqoqun və millionerin birinci və ikinci maddələri üst-üstə düşür.

5-ji məsələ. Marksistlərin tənqidinə görə: sosial-utopistlər fərdi və ümumi zəruri işçi vaxtını qarışdırırlar.

Neoklassik tənqidinə görə əmtəənin qiyməti anjaq bazara, yəni hər hansı nemətə olan ümumi tələbatın gərginliyi ilə müəyyən edilə bilər. Belə ki, sosial-utopistlərin fikirləşdiyi kimi nemətin dəyərləndirilməsi üçün əməyin sərf olunması əsas şərt kimi kifayət deyil.

6-ji məsələ. $/2 \cdot 3/ : 2 = 3$, yəni pulun kütləsi 3 dəfə artmışdır.

7-ji məsələ. $D = /480 - 20 - 100 + 40/ : 40 = 10$ milyon pul vahidi, belə ki, tədavüldə pul vahidi $10 + 1 / \text{tədavüldə qalan} / = 11$ milyon təşkil edir. Belə vəziyyət əmtəələrə pul tələbinin artmasını əmələ gətirdiyinə görə qiymətlər də artır və son nəticədə inflyasiya meydana çıxır.

- 8-ji məsələ. 1) 180 qələm = 1000 dəftər;
2) 90 qələm = 1000 dəftər;
3) 180 qələm = 250 dəftər;
4) 180 qələm = 2000 dəftər.

Dəyərin əmək nəzəriyyəsinə görə, mübadilə dəyəri – bu əmtəələrin bir-birinə müəyyən nisbət miqdarlarında dəyişilmə qabiliyyətidir. Əmtəənin dəyərionun istehsalına itirilən əməyin miqdarı ilə təyin edilir. Dəyər mübadilə dəyər formasında meydana çıxır, mübadilə nisbəti isə bu əmtəələrin istehsalına sərf olunan əməyin miqdarından asılıdır.

9-ju məsələ. Bir məmulun dəyərinin miqdarı vaxt hesabı ilə 1 saata bərabərdir, jəmi məmulların vaxtı isə 12 saatdır:

a) əmək məhsuldarlığının 2 dəfə artırılmasında 12 saat ərzində 24 məmul istehsal olunur. Demək bir məmulun dəyərinin miqdarı 0,5 saata bərabərdirsə, bütün məmulların ümumi dəyəri dəyişməz qalacaq və 12-yə bərabər olaraq qalır;

b) əməyin intensivliyinin 1,5 dəfə artan vaxtı fəhlə 18 məmul istehsal edəcək.

10. x – əmtəənin dəyərinin miqdarı, yaxud $t_{zərrur.ümum.} = 5$ saat olur.

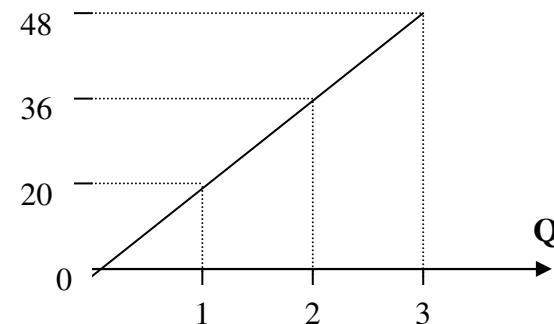
11. Əgər dövriyyəyə əlavə olaraq pul kütləsinin 15 min pul vahidi qədər artırılması əmtəələrin qiymətlərinin qalxmasına, yəni inflyasiyaya və pulun qiymətdən düşməsinə səbəb ola bilər.

12. $M_1 = 315 + 3230 = 3545$ vahid
 $M_2 = 315 + 3230 + 1600 + 4764 = 9909$ vahid
 $M_3 = 9909 + 1240 = 11149$ vahid

13. Nemətin ümumi faydalılığı onun bərabər hissələrinin faydalılıqlarının jəmini göstərir /yaxud vahid/

$$t_i = 20 + 16 + 12 = 48 \text{ vahid.}$$

t_i

Şəkil 3.

Limnadın istehlakının miqdarı artdıqca t_i artır.
Mövzu 6. Bazar münasibətləri: mahiyyəti, funksiyaları, strukturu

I. Testlərə cavablar.

1.c. 2.yox. 3.obyektlər – j,e,i,k; subyektlər – a,b,d,c,z.
4.hə – j,c,z; yox – a,b,d,e. 5.iqtisadi təyinatlı – e,c,n,o; əmtəə qrupları – d,i; fəza əlamətləri üzrə – j,l. 6.d. 7.j. 8.d. 9.b. 10.b. 11.a. 12.j. 13.j. 14.a. 15.j. 16.a – yox, b – hə. 17.j. 18.a.

III. Məsələlərə cavablar.

1. Səhmin məzənnəsi 220 f.st.-ə qalxan vaxtı alıji udur, belə ki, 200 f.st.-lə alaraq, 220 f.st.-lə satır.

Uduşun miqdarı = $20 \text{ f.st.} \times 40000 = 800000 \text{ f.st.}$

Qiymətin /səhmin/ qalxmasına görə /aksiyanı/ səhmi alan oyunçu «öküz», yaxud çoxaldıji adlanır. Səhmin məzənnəsinin 190 f.st.-ə düşməsindən satıji udur, belə ki, o, 190 f.st.-lə alaraq 200 f.st.-lə satajaq. Uduşun məbləği $10 \times 40000 \text{ f.st.}$ satıji səhmin aşağı düşməsinə görə /iştirakçı/ oyunçu «ayı», yaxud azaldıji adlanır.

Jədvəl 3.

	Mükəmməl /xalis/ rəqabət	Qeyri-mükəmməl rəqabət		İnhisar
		inhisarçı	olıqapoliya	
Məhsul istehsal	Çox sayda bir-	Oxşar əmtəə	Oxşar əmtəə	Bir məhsul və

edən müəssisənin sayı (firmalar)	birindən asılı olmayan firmalar, bazarlara nəzarət yoxdur	və xidmətləri istehsal edən firmalar çoxdur	və xidmətləri istehsal edən bir neçə iri firmalar	bir iri firma
Qiymət üzərində nəzarət	Qiymətləri bazarlar özləri təyin edir	Dəyişmə imkanına görə məhduddur	«Qiymət liderinin» təsiri mövjudur	Praktiki olaraq tam nəzarət
Əmtəə differensiasiyası yoxdur	Ərzaqlar xassələrinə və keyfiyyətinə görə fərqlənmirlər	Spesifik bazarlar üçün əmtəələr və xidmətlər üçün differensiasiyalar	Ayrı-ayrı ərzaq qrupları üçün böyükdür (məs, avtomobillər). Standart əmtəələr üçün azdır (məs, benzin)	Yoxdur
Giriş asandır	Nisbətən asandır	Nisbətən asandır	Çətindir. Çox vaxtı investisiya tələb olunur	Olduqca çətindir

3. Nə qədər ki, oliqopolitiya sahəni firmanın sayına görə yox, bir neçə iri kompaniyanın payına düşən satışın faizlə hnsablanır, onda №6,4,3,2 sayılı sahələrdə rəqabət daha güclü, №1,5 sayılı sahələrdə isə bir qədər zəif olduğunu hesab etməyə imkan verir. Oliqopolitiya şəraitində /№1,5 sayılı sahələr/ rəqabət aparan firmalara həmən bazara çıxmaq çətindir, ona görə ki:

a) bazara çıxmaq dəyəri yüksəkdir;

b) o, patent tərəfindən müdafiə olunur.

4. Rəqabətin zəifləməsi aşağıdakılara gətirib çıxarır:

- resursların bölgüsünün qeyri-effektliyinə;
- elmi-texniki tərəqqinin zəifləməsinə;
- kompaniyalara yüksək mənfəət əldə etməyə, bu isə eyni zamanda istehlakçıların itirilməsinə;
- işsizliyin artmasına;
- qeyri-tarazlığın yaranmasına;
- qeyri-siyasi stabilliyə;
- siyasi demokratiyanın məhdudiyətli olması imkanına.

5. Tədavül xərglərinin ümumi miqdarı 31,2 mlrd. pul vahidi /520,0x6,0/100 təşkil etmişdir. Tijarət kapitalının mənfəəti 37,0-31,2=5,8 mlrd. pul vahidi olur.

6. Yüksək mənfəət əldə etmək üçün satılan nemətin qiymətini 625 manat təyin etmək lazımdır.

7. a) Bu situasiyada alışı 10000 pul vahidi ödəyib bircadan 185000 pul vahidinə 100 səhm almaqla sazişdən imtina etməyi əlverişli hesab edir. Jəmi xərglər 200000-ə qarşı 195000 pul vahidi təşkil edir.

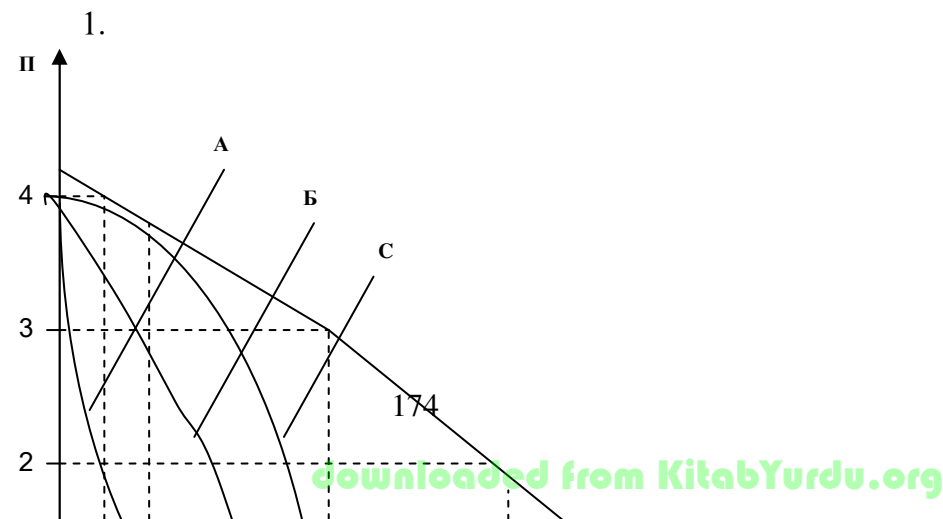
b) Həmin situasiyada alışı sazişi yerinə yetirmək üçün 2000 pul vahidi ilə səhmi alır və elə oradaja onları bircada 2100 pul vahidinə satır, gəlir 10000 pul vahidi /210000-200000/ əldə edir.

Mövzu 7. Mükəmməl və qeyri-mükəmməl bazar rəqabəti. Bazar mexanizminin fəaliyyəti

I. Testlərə javablar.

1.e. 2.hə-a, yox-b, hə-j, yox-d. 3.e. 4.j. 5.b. 6.d. 7.e. 8.b. 9.j,d. 10.d. 11.a,b,j. 12. tələb kəmiyyətinin dəyişməsi-b,d; tələbin dəyişməsi-a,j,e,c,z. 13.b. 14.hə-b,j,d; yox-a. 15.d. 16.b. 17.a. 18.b. 19.j. 20.b. 21.j. 22.b. 23.j. 24.b. 25.b. 26.b. 27.a.

III. Məsələlərə javablar.

Şəkil 4.

Qiymətin hər bir göstərijisində bazar tələbinin həjmi həmin qiymətdə istehlakçıların fərdi tələblərinin jəmini ifadə edir.

2-ji məsələ. Bazarın tarazlıq şərtində deyilir – $Q_d = Q_s$, yəni

$$\begin{aligned} 1. \quad & 113 - 17p = -16 + 26p, \\ & 113 + 16 = 26p + 17p, \\ & 129 = 43p, \quad P=3. \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} 2. \quad & Q_d = 113 - 17p = 113 - 17 \cdot 3 = 62 \\ & Q_s = -16 + 26 \cdot 3 = -16 + 78 = 62. \end{aligned}$$

Deməli, bazarda tələb və təklif tarazlığı ödənilmişdir.

$$3. \quad Q_d = 113 - 17p = 93$$

$Q_s = -16 + 26p = 10$ qiymət vahidə bərabər olan vaxtı.

Bu o deməkdir ki, bazarda 83 pul vahidi qədər defisitlik yaranıb, yəni tələb təklifi üstələyir /göstərilən kəmiyyətdə/.

3-jü məsələyə javab:

$$E_{dp} = \frac{Q_2 - Q_1}{P_2 - P_1} \cdot \frac{P}{Q} = \frac{24 - 20}{12 - 16} \cdot \frac{22}{14} = -1 \frac{4}{7}$$

tələbin elastik olduğu göstərilir.

$$4-jü məsələyə javab: E_{d1} = \frac{Q_2 - Q_1}{Y_2 - Y_1} \cdot \frac{Y}{Q};$$

$$E_{d1marq} = \frac{10 - 30}{400 - 200} \cdot \frac{400 + 200}{10 + 30} = -1,5$$

bu əmtənin aşağı kateqoriyalı olduğunu göstərir.

$$E_{d1yağ} = \frac{80 - 60}{400 - 200} \cdot \frac{400 + 200}{80 + 60} = \frac{3}{7}$$

bu əmtənin yüksək kateqoriyada olduğunu göstərir.

5-ji məsələyə javab:

$$E_{şəkər/çay} = \frac{1 - 2}{20 - 10} \cdot \frac{15}{1,5} = -1$$

bir-birini qarşılıqlı sürətdə tamamlayırlar;

$$E_{kofe/çay} = \frac{1,5 - 0,5}{20 - 10} \cdot \frac{15}{1} = +1,5$$

qarşılıqlı sürətdə bir-birini əvəz edirlər;

$$E_{kərə yağ/çay} = \frac{10 - 10}{20 - 10} \cdot \frac{15}{10} = 0$$

bu göstərir ki, əmtəələr bir-birindən asılı deyillər.

6-ji məsələyə javab:

1) Q_d – qiymətə görə tələb 4,5% azalajaq;

2) Q_d – qiymətə görə tələb 0,8% artajaq;

3) Q_d – təsərrüfat sabununun qiymətinə görə tələb 2,5% artajaq.

Q_d – yuyucu tozun tələbinin həjmi /qiymət 1% artdığı vaxtda/ - 1% tələbin həjmi aşağı düşsək, yəni:

$$a) \quad Q_d = -4,5 \cdot /-4/ = 18,$$

$$b) \quad Q_d = 0,8 \cdot /-5/ = -4\%,$$

$$j) \quad Q_d = 2,5 \cdot /-6/ = -15\%.$$

7-ji məsələyə javab: yox, $E_{SP1} = E_{SP2} = 1$

8-ji məsələ. Əmtənin faydalılıq həddi 1 dollar hesabı ilə A və B / TI_a və TI_b / əmtələrinin ümumi faydalılığını hesablamaq lazımdır.

Jədvəl 4.

A və B əmtələrinin vahidi	MI_a	$MI_a:P_a$	TI_a	$MI_a:P_a$	MI_b	$MI_b:P_a$	TI_b
1	2	3	4	5	6	7	8

1	20	5	20	10	16	8	16
2	16	4	36	8	14	7	30
3	12	3	48	6	12	6	42
4	8	2	56	4	10	5	52
5	6	1,5	62	3	8	4	60
6	4	1	66	2	6	3	66

Jədvəl 5.

Alışım ardıcılıığı

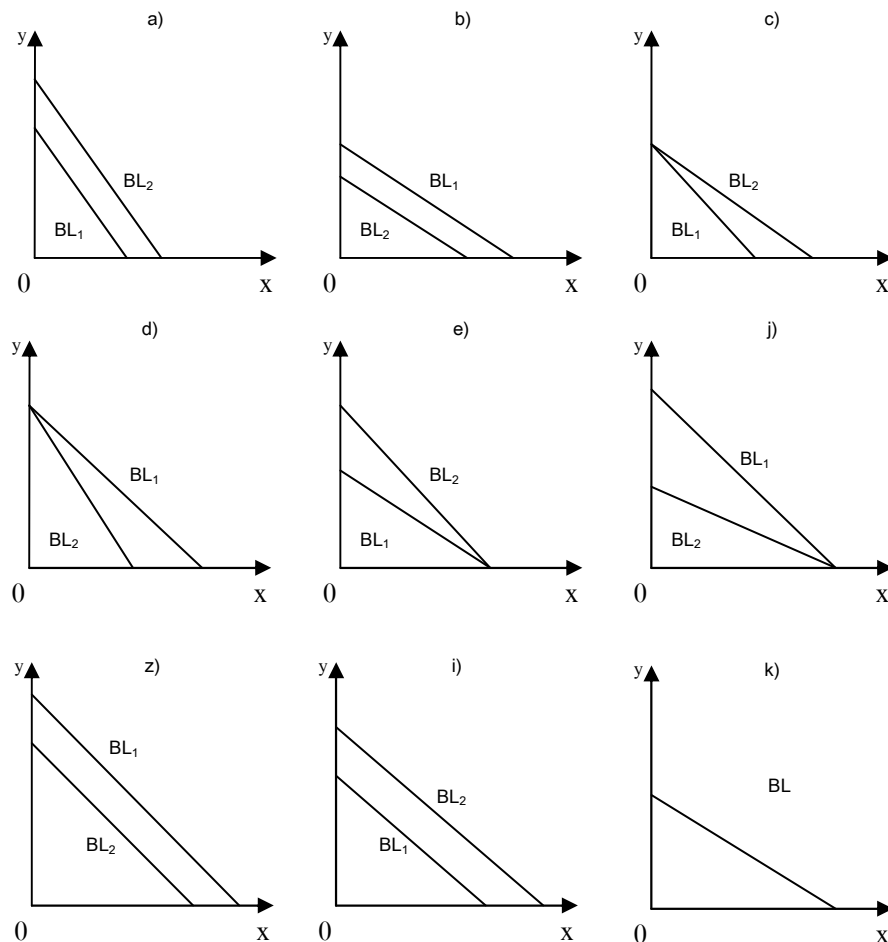
Əmtənin seçim imkanı	Mİ _a :P _a Mİ _b :P _b	İstehlakçılarn qərarı	Gəlirin qalığı
1. A əmtənin 1-ji vahidi	5	B əmtənin 1-ji vahidi, 2 dollar	18 - 2 = 16 dollar
B əmtənin 2-ji vahidi	8		
2. A əmtənin 1-ji vahidi	5	B əmtənin 2-ji vahidi, 2 dollar	16 - 2 = 14 dollar
B əmtənin 2-ji vahidi	7		
3. A əmtənin 1-ji vahidi	5	B əmtənin 3-jü vahidi, 2 dollar	14 - 2 = 12 dollar
B əmtənin 2-ji vahidi	6		
4. A əmtənin 1-ji vahidi	5	A əmtənin 1-ji vahidi, 4 dollar	
B əmtənin 2-ji vahidi	5	B əmtənin 4-jü vahidi, 2 dollar	12 - 6 = 6
5. A əmtənin 1-ji vahidi	4	A əmtənin 2-ji vahidi, 4 dollar	
B əmtənin 2-ji vahidi	4	B əmtənin 5-ji vahidi, 2 dollar	6 - 6 = 0

A və B əmtələrin kombinasiyası = 2A + 5B.

Ümumi faydalılıq 2A + 5B = 36 + 60 = 96

A əmtənin qiymətinin (P_{a1}) 2 dollara kimi dəyişmə-sində əmtənin kombinasiyası 4A + 5B, ümumi faydalılıq isə = 72 + 60 = 132.

9-ju məsələyə javab:

Şəkil 5.

BL – dəyişməz qalır

10-ju məsələyə javab:

Jədvəl 6.

Alman mallar	Alman mallara xərlər		Büdcədə payı		Gəliyə görə tələbin elastikliyi E_d	Əmtəni səjiyyə-ləndirən
	1-ji il	2-ji il	1-ji il	2-ji il		
A	20	140	20	23,3		İlk zəruri olan əmtə
B	25	150	25	25,0		Ləl-javahir
J	30	120	30	20,0		Keyfiyyətsiz
D	25	190	25	31,5		Ləl javahir
Jəmi	100,0	600	100,0	100,0		

11-ji məsələyə javab:

a) $35 - 5p = -10 + 4p$, $35 + 10 = 4p + 5p$; $9p = 45$, $P =$

5

p_t – tarazlıq qiymətidir;

b) əgər tarazlıq qiyməti, $p = 4$ düşərsə, onda

$Q_d = 35 - 5 \cdot 4 = 15$, $Q_s = -10 + 4p = -10 + 4 \cdot 4 = 6$ Bu

o deməkdir ki, aljılar çoxdur, bu isə qıtlıq törədə bilər.

J) $p_t = 7$; $Q_d = 0$; $Q_s = 18$,

$Q_d = 0$ – bu o deməkdir ki, satjılar çoxdur, aljılar sıfıra bərabərdir, bu istehsalın artıq olduğunu göstərir.

12. Məsələ:

$$E_d = \left[\frac{-2}{9} \cdot 100 \right] : \left[-\frac{2}{5} \cdot 100 \right] = 0,55 - \text{bu göstərir}$$

ki, tələb elastik deyil.

13. Məsələ:

I bazar: $12 - p_t = -4 + p_t$; $p_{\text{taraz.qiyməti}} = 8$; $Q_{\text{satjılar}} = 4$ – aljılar çoxdur.

II bazar: $30 - p_t = -10 + p$; $p_t = 20$; $Q_{\text{satjılar}} = 10$.

Birləşdirilmiş halda:

$$12 - p_t + 30 - p_{\text{tar.}} = -4 + p_{\text{tar.}} - 10 + p_t; 4p_{\text{tar.}} = 56,$$

$$p_{\text{tarazlıq}} = 14;$$

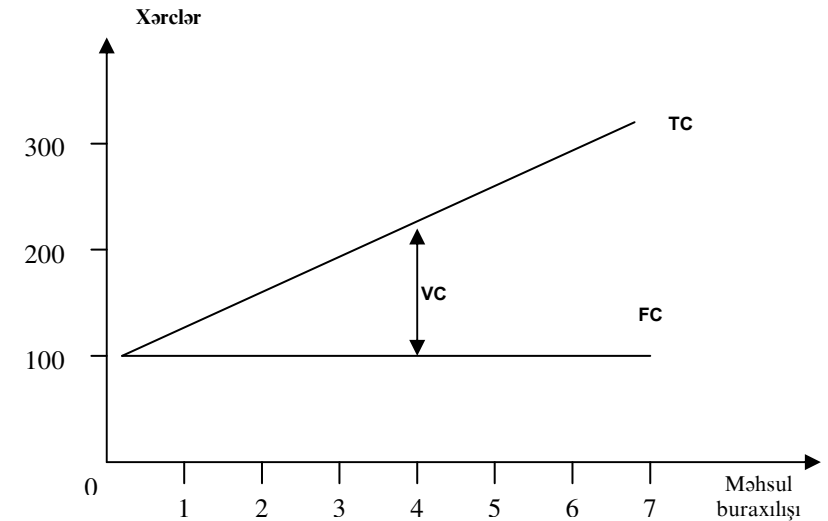
$Q_{\text{satji}} = 14$ – bazarda tarazlıq yaranıb.

Birinji bazarda nisbətən $p_t = 8$ olduğu halda əlverişli hesab etmək olar, lakin ikinci bazarın satjıları üçün bunu demək olmaz, çünki satışın qiyməti 6 vahid azalır /20 – 14/.

14.

Jədvəl 7.

Q	TJ	FJ	VJ	MJ	AJ	AFJ	AVJ
0	60	60	0	-	qeyri-müəyyən	qeyri-müəyyən	qeyri-müəyyən
1	100	60	40	40	100,0	60	40,0
2	130	60	70	30	65,0	30	35,0
3	155	60	95	25	51,7	20	31,7
4	190	60	130	35	47,5	15	32,5
5	245	60	185	55	49,0	12	37,0
6	335	60	275	90	55,8	10	45,8

Şəkil 6.

15. Əgər biznesmen bankdan pul alsaydı, illik 8% ödəməli olardı:

$$(150\,000 \cdot 8) : 100 = 12 \text{ min pul vahidi.}$$

Mövzu 8. Bazar münasibətləri sistemində firma.
Firmanın nəzəriyyəsi. Sahibkarlıq: iqtisadi mahiyyəti, əlamətləri, növləri

Testlər və problem situasiyalara cavablar.

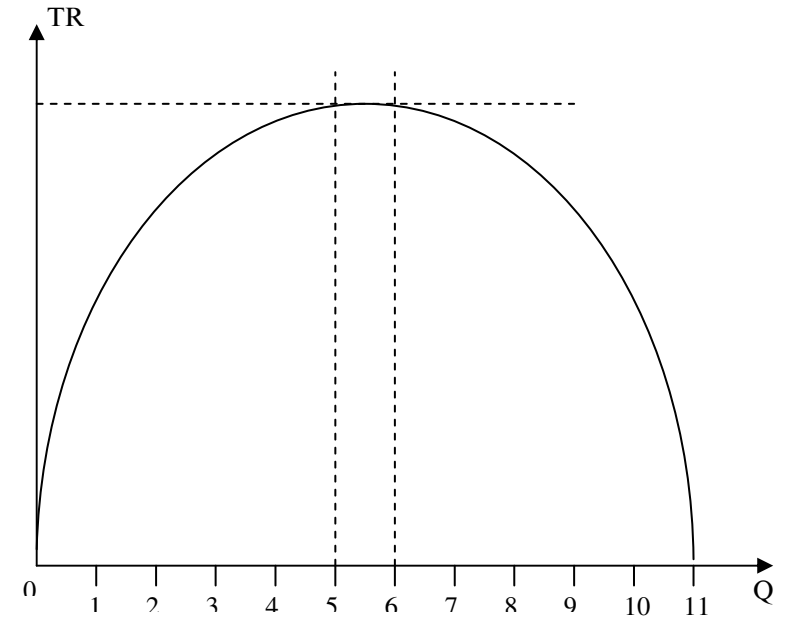
1.b. 2.d. 3.b. 4.a. 5.d. 6.j. 7.j. 8.j. 9.j. 10.d. 11.b. 12.b. 13.d. 14.b. 15.b. 16.a. 17.maliyyə sahibkarlığı-a, vasitəçilik sahibkarlığı-b, istehsal sahibkarlığı-d, kommertiya sahibkarlığı-e. 18.j. 19.hə-a, yox-b, hə-j, hə-d, hə-e. 20.b. 21.j. 22.j. 23.d. 24.yox-a, yox-b, yox-j, hə-d, yox-e.

Məsələlərə cavablar.

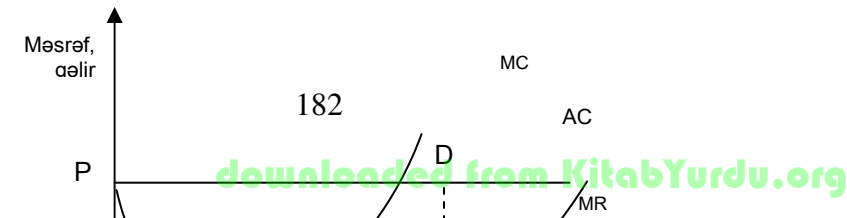
1. a) $128 : 4 = 32$ dollar – bir səhm üçün;
 b) $28 : 4 = 7,0$ dollar – bir səhm üçün;
 j) $7 : 0,12 = 58,3$ dollar – bir səhm üçün;
 d) aksiyanın məzənnəsi onun nominal dəyərindən aşağı olduğuna görə mənfəət olmayacaq.
2. a) əmək məhsuldarlığı = $600 : 300 = 2$ milyon manat adambaşına;
 b) $F_o = 600 : 50 = 12$ manat əsas istehsal fondunun 1 manatına düşəndir;
 j) $F_e = 50 : 600 = 0,08$ manat məhsulun 1 manatına düşən fond.
3. Bazarın mükəmməl rəqabət şəraitində
 $MR / \text{son gəlir} = P_{\text{qiyət}} = AR / \text{orta gəlir} /$
 $MR = 10$ pul vahidi.

4. Jədvəl 8.

P	Q	TR	MR
50	1	50	0
45	2	90	40
40	3	120	30
35	4	140	20
30	5	150	10
25	6	150	0
20	7	140	-10
15	8	120	-20
10	9	90	-30
5	10	50	-40

Şəkil 7.

5.

Şəkil 8.

a) $MJ = MR = P$ olan vaxtı OA qədər hasilatın ölçüsündə mənfəət maksimum hesab olunur;

b) BPDJ – düzbujaqlının sahəsi firmanın mənfəətinin həjmidir;

j) qrafik qısamüddətli tarazlığı əks etdirir, belə ki, firma «normal mənfəətdən» artıq iqtisadi mənfəət əldə edir. Qısamüddətli tarazlığında yeni firmalar sahəyə daxil ola bilərlər və hər biri anjaq «normal mənfəət» ola bilər.

Mövzu 9. Sahibkarlıq kapitalının formalaşdırılması

I. Testlərə cavablar.

1. naturalist – a,b,e,c; monetarist – b; «insan» kapitalı – d. 2.b,j. 3.a. 4.d. 5.b. 6. firmanın xüsusi vəsaitləri – a,b,d; istiqraz – j. 7. fiziki aşınma – j; mənəvi aşınma – a,b. 8.e. 9. istehsal vaxtı – b,j,d,e,c; tədavül vaxtı – a,z. 10. p. 11. daxili – a,b,d; xarici – j,e,c. 12. hə – a, hə – b, hə – j, yox – d, hə – e. 13. intensiv yollar – a,j,d; ekstensiv yollar – b,e. 14.c. 15.a,d,c.

II. Məsələlərə cavablar.

1-ji məsələ:

Jədvəl 9.

Şirkətin vəsait mənbələri	Miqdarı milyon dollar	Strukturı, %
Mənfəət	87,8	9,1
Amortizasiya	606,6	62,7
Daxili vəsaitlər – jəmi	694,4	71,8
Qiymətli kağızlar /satışı/	48,6	5,0
Qısamüddətli istiqraz	106,2	11,0
Tijarət borju	37,2	3,8
Xarici kapital qoyuluşu	79,8	8,2
Mənfəətdən ödənilən vergi	2,0	0,2
Xarici vəsait – jəmi	173,8	28,2
Yekun	968,2	100,0

2-ji məsələ:

$$K = 30 + 10 + 2 = 42 \text{ pul vahidi}$$

İl ərzində dövriyyə kapitalının miqdarı:

$$30 \cdot 2 + 10 \cdot 2 + 2 \cdot 12 = 104 \text{ pul vahidi.}$$

3-jü məsələ: İl ərzində dövriyyənin sayı: $104:42=2,5$ dəfə

İl ərzində əsas kapitalın tədavüldən sonra qalan hissəsi:

$$3 : 6 = 0,5$$

İl ərzində dövriyyə kapitalının tədavüldən qalan hissəsi:

$$0,5 \times 13 = 6,5 \text{ milyon pul vahidi.}$$

Kapitalın bütünlükdə dövriyyə vaxtı

$$T_{\text{dövr}} = 3 + 0,5 / 0,5 + 6,5 / 0,5 = 0,5$$

$$T_{\text{dövr}} = 0,5 \text{ il}$$

4-jü məsələ:

$$N_{AM} = \frac{(2000 + 900 + 200) : 16}{2000} \cdot 100\% = 9.6\%$$

5-ji məsələ:

a) $A_{M(1-5)} = 3000:10 \cdot 5 = 1500 \text{ pul vahidi.}$

$$\text{amortizasiyanın norması} = [(3000:10):3000] \cdot 100\% = 10\%$$

b) ikili norma 20% dəzğahın qalan dəyərində tətbiq olunur.

$$A_{M1} = 3000 \cdot 20/100 = 600 \text{ pul vahidi.}$$

$$\text{Qalıq dəyər: } 3000 - 600 = 2400 \text{ pul vahidi.}$$

$$A_{M2} = 2400 \cdot 20 : 100 = 480 \text{ pul vahidi;}$$

Qalıq dəyər: $2400 - 480 = 1920$ pul vahidi;

$A_{M3} = 1920 \times 20 : 100 = 384$ pul vahidi;

$A_{M1} + A_{M2} + A_{M3} = 600 + 480 + 384 = 1464$ pul vahidi.

6-ji məsələ:

Aşınma nəzərə alınmadan bir dəzgahın dəyəri = $200000 : 50 = 4000$ f.st.

6 ildən sonra dəzgahın maddi aşınması = $\frac{4000 \text{ f.st.} \times 6}{10 \text{ il}} = 2400$ f.st.

Qeyd edildiyi kimi, 6 ildən sonra dəzgahın dəyəri 25% aşağı düşür, $4000 - 1000 = 3000$ f.st. təşkil edir.

7-ji ilin başlanğıcına mənəvi aşınmanı nəzərə almaqla dəzgahın dəyəri aşağıdakı kimi hesablanır:

$$4000 - 2400 - 3000 + \frac{3000}{10} \cdot 6 = 1600 - 3000 + 1800 = 400$$

7-ji məsələ:

Tətbiq edilən kapital = $10\,000 \cdot 200 = 2\,000\,000$ dollar.

İstehlak olunan kapital = $2\,000\,000 : 10 = 200\,000$ dol., yəni sahibin hər il rezerv pul fondu 200 000 dollar artıyaq ki, istehsalın genişlənməsini lazımi səviyyədə saxlayajaq.

8-ji məsələ:

Düzxətli amortizasiya hər il iqtisadi xidmət müddətinin avtomatik xətti üzrə dəyərin bərabər səviyyədə silinməsinə nəzərdə tutur. 10 il xidmət müddəti ərzində avtomatik xəttin buraxdığı məhsulun üzərinə keçirdiyi dəyər = $20,0 + 5,8 + 0,4 - 0,2 = 26,0$ mln. man.

Amortizasiyanın illik məbləği = $26 : 10 = 2,6$ mln. manatdır.

Amortizasiyanın norması = $2,6 \times 100\% : 20 = 13\%$.

9-ju məsələ:

Kapitalın dövr etmə vaxtı = $\frac{\text{əsas kapit.dəyəri} + \text{dövriyyə kapit.dəyəri}}{\text{illik amort.məbləğ.} + \text{dövriy. kapit. il ərzində təd. qalan hissə.}}$

Jəmi kapitalın dövr etmə sayı = $\frac{300 + 50}{50 + 650} = 0,5$ il

$$P = \frac{O_{\text{bir il}}}{O_{\text{cəmi.k}}} = \frac{1}{0,5} = 2 \text{ dövr}$$

10-ju məsələ:

$$F_o = \frac{\text{İsteh. olunan məhsulun həcmi}}{\text{Əsas isteh. fondlarının həcmi}}$$

$$F_e = \frac{1}{F_o}$$

$F_{o1} = \frac{42}{40} = 1,05$ manat əsas istehsal fondlarının dəyərinin hər manatına düşəndir;

nin hər manatına düşəndir;

$F_{e1} = \frac{40}{42} = 0,95$ manat-istehsal olunmuş məhsulun hər manatına düşən;

manatına düşən;

$F_{o2} = \frac{50}{45} = 1,1$ manat əsas istehsal fondlarının dəyərinin hər manatına düşən;

hər manatına düşən;

$F_{e2} = \frac{45}{50} = 0,9$ manat-istehsal olunmuş məhsulun hər manatına düşən;

manatına düşən;

Qeyd etmək olar ki, tədqiq olunan dövrdə fondverilmə 0,05 manat artıb, müvafiq olaraq məhsulun fondtutumu isə istehsal olunan məhsulun bir manatına 95-dən 90 qəpiyə azalıb.

11.

Dövrün vaxtı = $\frac{\text{əsas kapitalın dəyəri} + \text{dövriyyə kapitalının dəyəri}}{\text{illik amort. məbləği} + \text{il ərzində dövriy. kapit. tədav. qalan hissəsi}}$

Jəmi kapitalın bütünlükdə dövriyyədə davam etməsi 0,5 il olduğu məlumdursa, onda düsturu aşağıdakı kimi yazıb bilərik:

$$0,5 = \frac{x + 400}{\frac{x}{10} + (100 \cdot 16 + 300 \cdot 10)}$$

Kəsrdən azad edib:

$$0,5(0,1x + 4600) = x + 400$$

$$0,05x + 2300 = x + 400$$

$$0,95x = 1900$$

$$x = 2000 \text{ dollar}$$

12.

1) Yığıma gedən mənfəət = $900 \times 0,6 = 540$ min dollar.

2) Səhmdar jəmiyyətinin sərənjamında qalan mənfəət = $900 - 540 = 360$ min dollar.

3) Dividendlərin ödənilməsinə xərjlənən mənfəət = $360 - 100 - 20 = 240$ min dollar.

4) Səhmlər satılışı = $3\,000\,000 : 100 \text{ dollar} = 30\,000$ ədəd.

5) Bir səhmə düşən dividend = $240\,000 : 30\,000 = 8$ dollar.

6) Aksiyanın kursu = $\text{dividend} : \text{ssuda}\% \times 100\% = 8 \text{ dollar} : 4 \times 100 = 200$ dollar.

7) Təsisçi mənfəət = aksiyanın satışından gələn – kapitalın real xərjləri = $200 \text{ dollar} \times 30\,000 - 3 \text{ mln. dollar} = 3 \text{ mln. dollar}$.

Mövzu 10. Məsərəflər nəzəriyyəsi. Mənfəətin iqtisadi təbiəti. Torpaq rentası torpaqdan gəlir kimi

I. Testlərə cavablar.

1.a. 2.b. 3.a. 4.b. 5.j. 6.b. 7.b. 8.a.9.d. 10.a,j,d. 11.j. 12.a. 13.b,e. 14.j. 15.a,b,j. 16.a. 17.d. 18.b. 19.a. 20.j. 21.j. 22. merkantilizm: c–A.Smit, D.Rikardo; j–K.Marks; e–müasir qərb iqtisadçıları–b,d; Şumpeter–a. 23.b. 24.b. 25.a. 26.a. 27.a. 28.b. 29.b. 30.d. 31.a. 32.j. 33.a. 34.b,j. 35.a. 36.j. 37.j. 38.e.

III. Məsələlərə cavablar.

1-ji məsələ:

$$MC = \frac{TC}{Q}$$

MJ – son məsərəflər.

Jədvəl 10.

0	0	10	20	30	40	50
MJ	-	7,5	4,75	4,66	5,0	5,6

2-ji məsələ: $160 - 150 = 10$ dollar.

3-jü məsələ: müvafiq olaraq dördbüjaqlıların sahəsi aşağıdakı kimi hesablanır:

1. $450 \text{ vahid} = 30 \times 15$

2. $440 \text{ vahid} = 20 \times 22$

3. $420 \text{ vahid} = 15 \times 28$

4. $400 \text{ vahid} = 10 \times 40$

Ən çox satışdan daxil olan pul qiyməti 30 vahidə 15 vahid satış hesab olunur.

4-jü məsələ.

Jədvəl 11.

Q	TJ	FJ	VJ	AJ	AFJ	AVJ	MJ
0	50	50	-	-	-	-	-
1	90	50	40	90	50	40	40
2	120	50	70	60	25	35	30
3	150	50	30	50	16	10	30
4	200	50	50	50	12,5	12,5	50
5	270	50	70	54	10	16	70

5-ji məsələ:

Mühasibat mənfəəti = $600 - (300 + 100 + 150) = 50$ min pul vahidi.

6-ji məsələ:

Mühasibat mənfəəti = $800 - x$, burada, x – aşkar məsrəflər;
 $x = 800 - 300 = 500$ min pul vahidi.

Xalis iqtisadi mənfəət = $800 - (800 + y)$, burada, y – məxfi məsrəflər;

$$100 = 800 - (500 + y)$$

$$y = 800 - 500 - 100 = 200 \text{ min pul vahidi.}$$

7. $BP = (1600 \times 4) : 100 - (1500 \times 2) : 100 - 4 = 64 - 30 - 4 = 30$ min pul vahidi.

$$BP = (30 \times 100) : 200 = 15\%$$

8-ji məsələ. 1 sentin qiyməti $[200 + (200 \times 20) : 100] : 4 = 60$ pul vahidi.

I sahədə differensial renta yoxdur;

II sahədə differensial renta = $5 \times 60 - 240 = 60$ pul vahidi;

III sahədə differensial renta = $8 \times 60 - 240 = 240$ pul vahidi.

9-ju məsələ. Torpağın qiyməti = $(50000 : 10) \times 100 = 500000$ pul vahidi.

10-ju məsələ.

Torpaq rentası = $6000 - (40000 : 20) - (5 \times 40000 : 100) = 2000$ pul vahidi

11-ji məsələ.

Birbaşa işəməzd şəraitində fəhlənin əmək haqqı = $20 \times 16 = 320$ pul vahidi

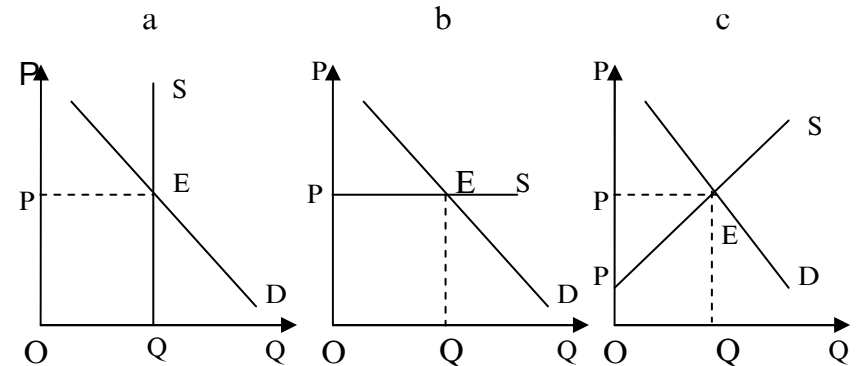
Məhsul hazırlanması normasının yerinə yetirilməsi vaxtı = $20 \times 95 : 100 = 19$ məmul

19 məmulun hazırlanmasına əmək haqqı = $19 \times 18 = 342$ pul vahidi.

Əmək haqqının artımı = $342 - 320 = 22$ pul vahidi (+6,9%).

Hasılartın artımı = $19 - 16 = 3$ məmul (+18,8%).

12-ji məsələ.

Şəkil 9.

İqtisadi renta = PEP_1 , İqtisadi renta = $PEQO$, İqtisadi renta = 0

13-jü məsələ. $Q = 90$

$$2R = 100 - 90$$

$$R = 5 \text{ mln. man.}$$

14-jü məsələ. $P = \frac{K \times P^1}{100\%} = \frac{50 \times 20}{100} = 10$ min dollar

$$R = TR - P = 30 - 10 = 20 \text{ min dollar}$$

15-ji məsələ. I təsərrüfatın differensial rentası = 0

II təsərrüfatın differensial rentası = $(500-300) \times 400 \times 1000 = 8$ mln.dollar.

16-ji məsələ.

İjarə ödənişi = $25000 + (100000:20 + (100000 \times 5:100)) = 35$ min dollar.

17-ji məsələ.

1 sent buğdanın istehsalının iqtisadi qiyməti = $1000 \times 1,2:20 = 60$ dollar

Bütün məhsulu istehsal edən 2 sahənin iqtisadi qiyməti = $1800 - 1200 = 600$ dollar

I sahənin qiyməti = $500 \times 100:10 = 5000$ dollar.

II sahənin qiyməti = $(500+600) \times 100:10 = 11000$ dollar.

Mövzu 11. Makroiqtisadiyyat və onun problemləri.

Mezoeconomika: məzmunu, problemləri, strukturu /AJK, HJK və s./

I. Testlərə cavablar.

1.a. 2.j. 3.j. 4.a. 5.d. 6.d. 7.j. 8.hə-a, yox-j. 9.d. 10.j. 11.d. 12.j. 13.b. 14.b,d-fiziki konversiya; a-iqtisadi konversiya; j-effektli bazar konversiyası.

III. Məsələlərə cavablar.

1-ji məsələ: ÜMM-dan amortizasiya ayırımlarını çıxmaqla (ÜXM) ümumi xalis məhsulu alırıq, yəni

$$100 - 10 = 90;$$

Xalis milli məhsuldan dolayı vergiləri çıxmaqla milli gəlir (MG) alınır, yəni:

$$90 - 5 = 85.$$

Milli gəlirdən (MG) əhalinin transfert ödənişlərini nəzərə almaqla fərdi vergiləri çıxsaq, şəxsi sərəncamda qalan gəlir alınır.

2-ji məsələ: əhalinin əmtəə və xidmətlərə sərf etdiyi xərjləri toplamaqla ümumi milli məhsulun miqdarını /490/

hesablamaq olar, ümumi daxili xüsusi investisiyalarının aşınma ayırımlarının jəmi kimi /54+66=120/; əmtəə və xidmətlərin dövlət tərəfindən satın alması /144/ və xalis ixraj /6/, yəni

$$\text{ÜMM} = 490 + 120 + 144 + 6 = 760.$$

Xalis milli məhsulun miqdarını ümumi milli məhsuldan aşınma ayırımlarını çıxmaqla hesablamaq olar, yəni

$$\text{XMM} = 760 - 54 = 706.$$

Milli gəlirin miqdarını xalis milli məhsuldan dolayı vergiləri çıxmaqla hesablamaq olar:

$$\text{MG} = 706 - 36 = 670.$$

3-jü məsələ. Hər müəssisənin yaratdığı əlavə dəyər, həmin müəssisədə satışdan daxil olan puldan göndərijlərdən alınan resursların dəyərini çıxmaqla, yəni müəssisənin yaratdığı əlavə dəyərin miqdarı:

$$1. \quad 50 - 0 = 50;$$

$$2. \quad 110 - 50 = 60;$$

$$3. \quad 200 - 110 = 90;$$

$$4. \quad 250 - 200 = 50.$$

$$5. \quad 300 - 250 = 50$$

Əlavə dəyərin jəmi = $50 + 60 + 90 + 50 + 50 = 300$.

4-jü məsələ. Çörəyin pərakəndə satış strukturunda aqro sənaye kompleksin (ASK) demək olar ki, təşkili – təsərrüfat strukturunun bütün sferaları əks etdirilmişdir:

II sferada – kənd təsərrüfat istehsal sahələri – 18%;

III sfera – istehlakçıya, ticarətə və iqtisadi əlaqələrə çatdırmaqla kənd təsərrüfatı məhsulunun yenidən emalı, tədarükü ilə məşğul olan pərakəndə qiymətin 75%-ni təşkil edən sahələr. Çörəyin pərakəndə qiymətinin 1/5-ə yaxın hissəsini anjaq buğdanın özünün istehsalı (xərjlərə görə) tutur. Bu işə inteqrasiya prosesinin getməsinə sübut olduğunu göstərir.

5-ji məsələ. Sənaye üçün qida məhsulu və xammal istehsal edən sahə kimi kənd təsərrüfatı həmişə xalq təsərrüfatının ən vacib sahələrindən olub. Kənd təsərrüfatının başqa sahələrlə inteqrasiyası nəticəsində alınan rəqəmlər əmək məhsuldarlığının artmasını və ASK-nin əmələ gəlməsini göstərir.

6-ji məsələ. I bölmə – 25%, yaxud 93,75 mln. pul vahidi.

II bölmə – 75%, yaxud 28,25 mln. pul vahidi.

7-ji məsələ.

Gəlir üzrə ÜMM: $218+21+20+113+12-2+22+10=414$ mlrd. pul vahidi

Xərjələr üzrə ÜMM: $260 + 55 + 90 + 9 = 414$ mlrd. pul vahidi.

XMM = $414 - 10 = 404$ mlrd. pul vahidi.

Milli gəlir (MG) = $404 - 22 + 2 = 384$ mlrd. pul vahidi.

8-ji məsələ.

İnvestisiyalar = $15000 - 13200 - 1000 - 100 = 700$ mlrd. pul vahidi.

İdxal = $450 - 100 = 350$ mlrd. pul vahidi.

XMM = $15000 - 200 = 14800$ mlrd. pul vahidi.

Mövzu 12. Yığım, istehlak, qənaətlər. İqtisadi artım. Məjmu tələb və məjmu təklif

I. Testlərə javablar.

1.a. 2.j. 3.d. 4.j. 5.d. 6.d. 7.j. 8.d. 9.d. 10.a. 11.b. 12.j. 13.j. 14.d. 15.d. 16.d. 17.j. 18.a.j. 19.j. 20.d. 21.j. 22.b. 23.j. 24.b. 25.b. 26.a. 27.a. 28.b. 29. təklif amilləri–b,j,e; tələb amilləri–a,d,c; 30.j. 31.a. 32.d. 33.məjmu tələbi artıran amillər–a,d,z; məjmu tələbi azaldan amillər–b,j,e,c; 34.a,j,e. 35.b,j. 36.b. 37.a. 38.j.

III. Məsələlərə javablar.

1-ji məsələ. Aşağıdakı bərabərlikdən milli istehsalın tarazlıq həjmini hesablamaq olar:

$$y = j + i + d + x_n;$$

$$y = 10 + 0,25y + 2 + 0,2y + 65 + 0;$$

$$y = 77 + 0,45y;$$

$$y - 0,45y = 77;$$

$$0,55y = 77;$$

$$y = 140.$$

Burada, y – milli istehsalın tarazlıq həjmidir.

2-ji məsələ. İstehlaka son meyllik istehlakın artımını gəlirin hər vahidinə düşən artım arasındakı mütənasıblıq kimi hesablanır, yəni:

$$MPJ = \frac{C_2 - C_1}{Y_2 - Y_1} = \frac{6 - 4}{8 - 5} = \frac{2}{3};$$

Qənaətə son meylliyin və istehlaka son meylliyin jəmi həmişə vahidə bərabərdir:

$$MPS = 1 - MPJ = 1 - \frac{2}{3} = \frac{1}{3}$$

3. a) $\frac{1890}{1800} \cdot 100\% = 105\%$ – artım tempi, yəni jəri ildə

keçən ilə nisbətən real ÜMM 105% təşkil etmişdir.

b) $\left(\frac{1890 - 1800}{1800}\right) \cdot 100\% = 5\%$ – çoxalmanın tempi,

yəni jəri ildə real ÜMM keçən ilin real ÜMM nisbətən 0,5% artmışdır.

4. $300 - 15 = 285$ min pul vahidi.

$\frac{300}{285} \cdot 100\% = 105,3\%$ ÜMM artım tempi.

5. Nəhayət iqtisadi artım ijtimai tərəqqinin əsasını təşkil edir və iki üsulla ölçülür: real ÜMM artımı ilə və müəyyən dövr ərzində əhalinin adambaşına düşən onun həjminin artımı ilə. Axırınjı göstəriji iqtisadi artımı daha aydın əks etdirir.

6. a)

Jədvəl 12.

İllər	Əməyin kəmiyyəti (saat)	Əmək məhsuldarlığı (saatda pul vahidi)	ÜMM real həjmi (pul vahidi)
1	1000	100	100 000
2	1000	105	105 000
3	1100	105	115 500

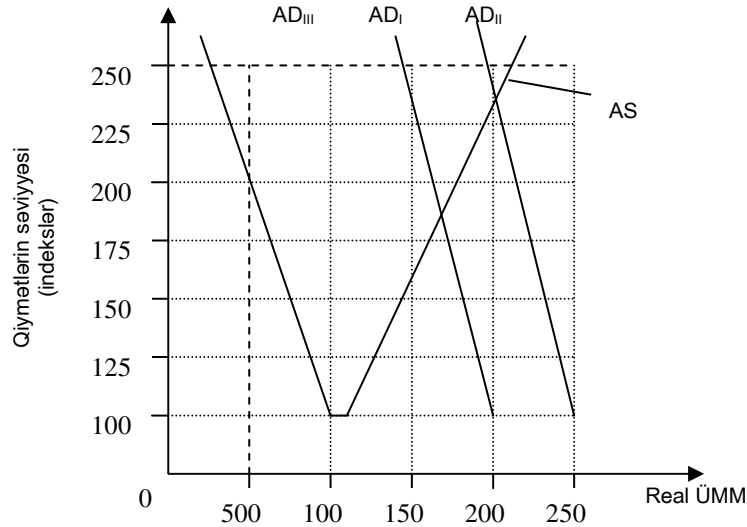
b) $[(105-100):100] \times 100\% = 5\%$ – əmək məhsuldarlığının çoxalması;

$[(105\ 000 - 100\ 000):100\ 000] \times 100\% = 5\%$ – iqtisadi artımın intensiv faktoru olan əmək məhsuldarlığının artımı sayəsində real ÜMM jəri ildə birinci ilə nisbətən artımı;

j) $[(1100 - 1000):1000] \times 100\% = 10\%$ – əmək kəmiyyətinin artımı;

$[(115\ 500 - 105\ 000):105\ 000] \times 100\% = 10\%$ – iqtisadi artımın ekstensiv faktoru sayəsində əmək kəmiyyətinin üçüncü ildə ikinci ilə nisbətən real ÜMM artımı.

7-ji məsələ.

Şəkil 10.

III variant: 900,125 – qeyri tam məşğulluqda tarazlığın vəziyyəti;

I variant: 1700,175 – yüksək qiymətlər səviyyəsi ilə müşayiət olunan daha yüksək məşğulluq səviyyəsində tarazlıq;

II variant: 2000,225 – inflyasiya qiymətlərinin artımı sərhəddində, tam məşğulluq şəraitində tarazlığın vəziyyəti.

Mövzu 13. İqtisadiyyatın dövrü inkişafı

Testlərə cavablar.

1.a. 2.j. 3.b. 4.a. 5.a. 6.j. 7.b. 8.a. 9.xarici faktorlar– a,j,d,c,z; daxili faktorlar–b,e,i. 10.a–hə, b–hə, j–yox, d–yox. 11.a–yox, b–hə, d–hə, e–yox, c–hə. 12.a–yox, b–hə, j–yox, d–yox, e–hə, c–hə. 13.a–hə, b–yox, j–hə, d–yox, e–hə. 14.a–marksizm, b–monetarizm, j–«həddən artıq yığım» nəzəriyyəsi, d–«yarımçıq istehlak» nəzəriyyəsi, e–«psixoloci» nəzəriyyə, c–keynsçilik nəzəriyyəsi. 15.b. 16.a–hə, b–yox, j–yox, d–yox, e–yox.

Mövzu 14. Əmək bazarı və məşğulluq

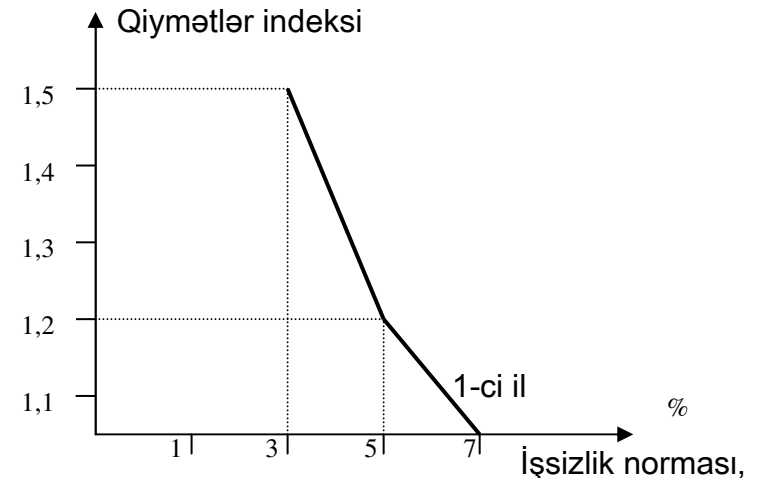
I. Testlərə cavablar.

1.b. 2.j. 3.b. 4.j. 5.j. 6.a. 7.b. 8.b. 9.b. 10.b. 11.b. 12.a. 13.a. 14.b,d. 15.a,b,j,d. 16.b. 17.d. 18.d,e,c. 19.tələbə təsir edənlər–a,b,d. 20.a–yox, b–yox, b–yox, j–yox, d–hə, e–hə. 21.a. 22.b. 23.b. 24.d.

III. Məsələlərə cavablar.

1. İşsizlərin sayı = iqtisadi aktiv əhali – məşğul olan = 35,5 min adam. İşsizlərin xüsusi çəkisi isə 0,95% təşkil etmişdir.

2.

Şəkil 11.

3. 1990-ji ildə – 1,6; 2000-ji ildə – 66,2; 2001-ji ildə – 1,03; 2002-ji ildə – 1,01; 2003-jü ildə 1,07; 2004-jü ildə – 1,06; 2005-ji ildə – 1,06.

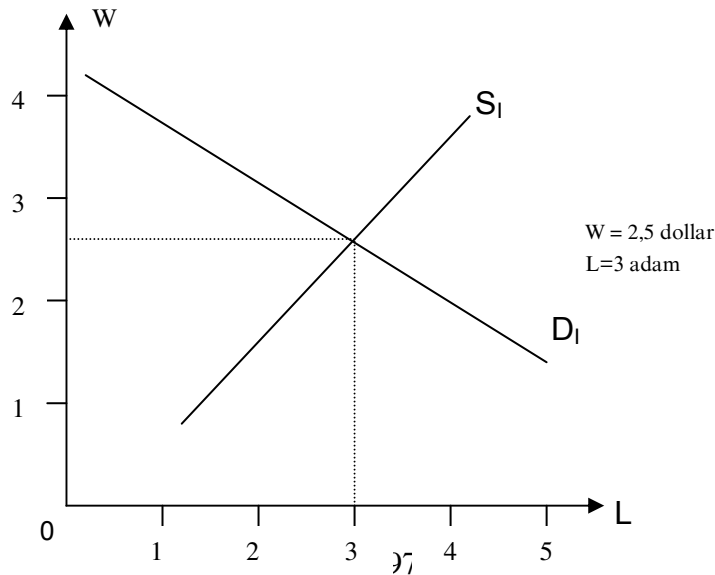
4. 1) $D_1 = S_1 = 80$ adam; 2) $D_1 = 70$ adam, $S_1 = 100$ adam. Belə ki, $100 - 2W = 40 + 4W$; $W = 10$ dollar. $S_1 > D_1$ 30 adam qədər.

$$5. \quad \text{İşsizlik səviyyəsi} = \frac{\text{İşsizlərin sayı}}{\text{İşçi qüvvəsinin sayı (İQS)}} \cdot 100\%.$$

İQS = ümumi əhalinin sayı – istehsaldan ayrılmaqla tədrislə məşğul olanlar, əmək qabiliyyətli olmayanlar, işləmək istəməyənlər.

$$\frac{\text{İşsizlik səviyyəsi}}{10 - (3,6 + 0,4)} \cdot 100\% = \frac{0,4 \cdot 100\%}{6} = 6,7\%$$

6-ji məsələ. a)

Şəkil 12.

b) Dövlət tərəfindən minimum əmək haqqının saatda 2 dollar təyin etməsi saat emalatxanası sahibinin davranışında dəyişikliyə səbəb ola bilməz, çünki dövlət bu minimum səviyyədən çox verir.

$$7\text{-ji məsələ. a) } D_{\text{sənaye}} = \text{ÇK} - (\text{JN} - \text{B} + \text{P}) = 160 - (170 - 25 + 10) = 5$$

- Sənaye – 5
- Tikinti – 2
- Nəqliyyat – 1
- Xidmət sferası – 6
- Başqaları – 2
- Jəmi – 16 adam.

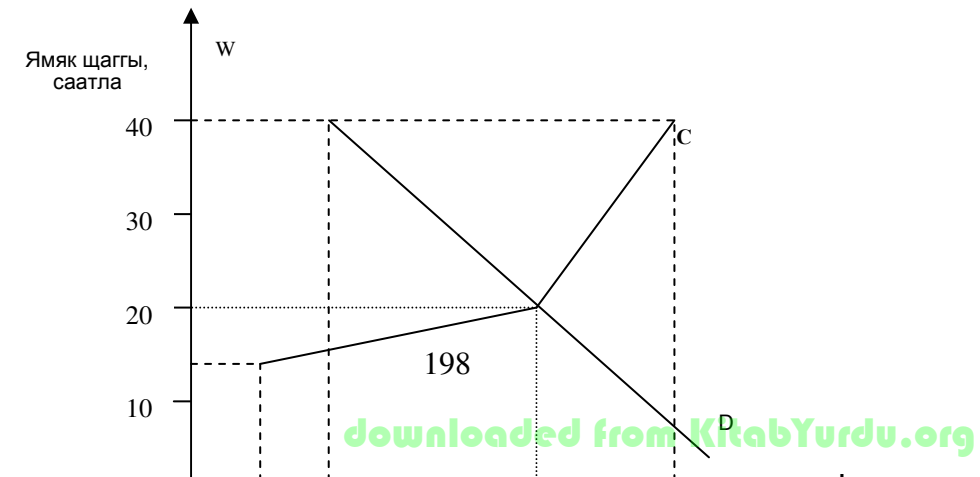
$$8\text{-ji məsələ. } Q_P = \text{B} - (\text{B} - \text{P}) + \text{NP} + \text{N}$$

$$Q_P = 13 + (44 - 15) + 6 + 2 = 50 \text{ min adam.}$$

$$9. \text{ Ödənişin məbləği} = \frac{670 \cdot 75}{100} \cdot 2 \cdot 5,5 \text{ min adam} \cdot 1,1 = 6080,25 \text{ manat}$$

$$10. \text{ İxtisasçıların sayı} = 100 \cdot \frac{1,6}{1,5} \cdot \frac{1,25}{1,20} \cdot 1,02 - 100 = 14 \text{ adam}$$

11. a) Əməyə tələbin əyrisini və əməyə təklifin əyrisini quraq, onların kəsişdiyi nöqtədə əmək haqqının tarazlıq səviyyəsini və ona müvafiq olan işçilərin sayını göstərir.

Şəkil 13.

$W = 25$ pul vahidi, saatda

$L = 5$ adam

b) mağaza 2 nəfər işçi götürmək vəziyyətində olacaq.

$(10 - 0,2 \cdot 40) = 2$, yaxud qrafikə görə $W = 40$, $L_d = 2$.

12.

Jədvəl 13.

İstifadə edilən əməyin həjmi (min adam-saat)	10	15	20	25
Hasilat (satışın həjmi, min ədəd)	4000	4800	5400	5800
Qiymət (pul vahidi)	14	13	12	11
Satışdan daxil olan ümumi məbləğ (milyon pul vahidi)	56	62,4	64,8	63,8
Son mədaxil (milyon pul vahidi)	56	6,4	2,4	-1
Əlavə əmək vahidinin istifadəsindən son mədaxil (pul vahidi)	5,6	1,28	0,48	-0,2

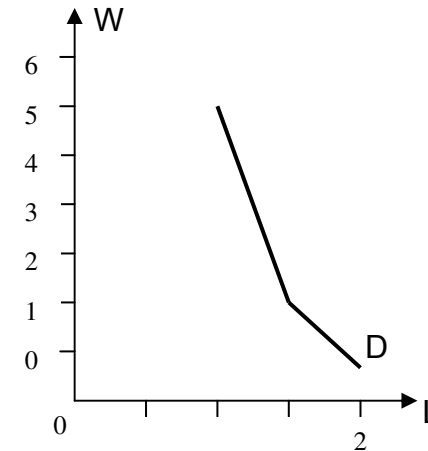
İnhisarçının əməyə olan tələb funksiyası verilənlərə əsasən aşağıdakı şəkildə olur:

a) jədvəl metodu ilə:

Jədvəl 14.

Əmək haqqının tarifi (pul vahidi)	5,6	1,28	0,48
Əməyə olan tələbin həjmi (min adam – saat)	10	15	20

b) qrafiki metodla

Şəkil 14.

13. $7 - 5 = 2\%$ – təbii və faktiki işsizlik arasındakı fərq.

$$\text{Yeni } \ddot{U}MM_{\text{potens.}} = \ddot{U}MM_r + \frac{\ddot{U}MM + (\text{faktiki işsizlik səviyyəsi} - \text{təbii işsizlik səviyyəsi}) \cdot 2,5}{100}$$

buradan:

$$\ddot{U}MM_p = 1000 + \frac{1000(7-5) \cdot 2,5}{100} = 1000 + 50 = 1050 \text{ mlrd. pul vahidi.}$$

Burada $\ddot{U}MM_p$ – potensial ümumi milli məhsulun həjmi.

Mövzu 15. Pul-kredit sistemi

Testlərə cavablar.

1.j. 2.d. 3.b. 4.a. 5.j. 6.j. 7.e. 8.b. 9.d. 10.a. 11.j. 12.b. 13.j. 14.a. 15.aqreqat M_1 : a,j,e; aqreqat M_2 : a,j,d,e; aqreqat M_3 : a,j,d,e. 16.a–hə, b–yox, j–hə, d–yox. 17.a–hə, b–hə. 18.j. 19.a. 20.b. 21.a. 22.a–hə, b–yox, j–hə, d–yox. 23.b. 24.j. 25.b. 26.b. 27.b. 28.d. 29.b. 30.b. 31.a.

Məsələlər.

1. Bankın ssudaya verə biləcəyi pulun miqdarı onun artıq qalan rezervinə uyğun gəlir, yəni bank A – 80,0, bank B – 64,0, bank J – 51,2, bank D – 40,96. Belə halda kommertiya banklarında yeni əmələ gələn pulun ümumi miqdarı 246,16-ya bərabərdir.

2. ____ saylı.

Jədvəl 15.

Pul aqreqatları	01.01.04		01.04.04		01.07.04	
	mlrd. manat	%	mlrd. manat	%	mlrd. manat	%
Pul kütləsi (M_2) – Jəmi	250,0	100,0	270,0	100,0	290,0	100,0
Orta aylıq artım tempi, %	-		2,9		2,8	
o jümlədən:	-					
Nəqd pullar (M_1)	90,0	36,0	94,5	35,0	110,0	38,0
Orta aylıq artım tempi, %			2,4		3,3	-
Nağdsız vəsaitlər	160,0	64,0	175,5	65,0	180	62,0
Orta aylıq artım tempi, %	-	-	3,1	-	1,2	-

3. İlk ödəmə: $10000 \times 20 / 100 = 2000$ pul vahidi.
Aljının borju: $10000 - 2000 = 8000$ pul vahidi.
Xidmət üçün ödəniş: $8000 \times 10 / 100 = 800$ pul vahidi.
Qoyulmuş müddətin axırına ödənilməlidir: $8000 + 800 = 8800$ pul vahidi.

Aylıq ödəmə: $8800 : 12 = 734$ pul vahidi.

Firma alijılara əmtələri borja satmaqda mənası odur ki, alijılar üçün daha əlavə mənbə vasitəsi yaranır ki, bunu da başqa əmtəələrin alınmasına sərf edirlər.

4. $100 \times 20 / 100 = 20$ mln. pul vahidi – bu vəjib olan rezervin miqdarıdır. Bank tərəfdən firmalara lazım olan pulun miqdarı $100 - 20 = 80$ mln. pul vahidi.

5. $M_{\text{bank}} = 1/25\% \times 100\% = 4$. Pul kütləsi 4 dəfə artacaq.

6. $KA = 261 \times 100 / 9 = 2900$ pul vahidi.

7.

$YP = (200/5 \times 100) \times 100000 - 100000000 = 400000000 - 100000000 = 300000000$ pul vahidi.

8. $KA = 100/10 \times 100 = 1000$ pul vahidi.

$YP = 1000 \times 1000 - 500 \times 1000 = 500000$ pul vahidi.

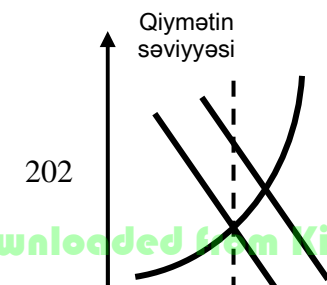
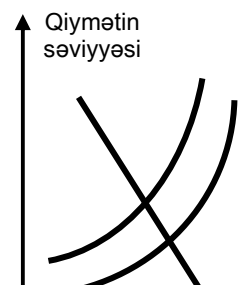
Mövzu 16. İnflyasiya və antiinflyasiya nizamlanması

I. Testlərə cavablar.

1.d. 2.e. 3.j. 4.b. 5.j. 6.b,j,e,c. 7.tələbin inflyasiyası – b,j; təklifin inflyasiyası – a,d. 8.a – hə, b – yox, j – yox, d – hə, e – yox, c – yox, z – hə, i – hə. 9.uyğunlaşma ölçüləri – a,j; təsviyəyə aid – b,d. 10.b. 11.b. 12.j. 13.a. 14.b. 15.b. 16.b. 17.a. 18.a. 19.a. 20.j. 21.a. 22.j. 23.hə. 24.b. 25.b. 26.b. 27.d.

II. Məsələlərə cavablar.

1.

4-jü məsələ.

Jədvəl 16.

Gəlir	Vergi	Verginin orta tarifi
0	0	-
50	5	10
100	15	15
150	30	20
200	50	25
250	75	30

2-ji məsələ. Pul kütləsinin artırılması mütənasib olaraq qiymətləri qaldırmaya da bilər. Belə ki, pul kütləsinin xeyli hissəsi iqtisadiyyatın real sektorunda ilk növbədə istehsal və texnologiya tsikllərinin xidməti ilə «əlaqədardır», bunun da nəticəsində pulun dövriyyə sürəti ticarət və bank-maliyyə sferasına nisbətən azdır.

Pula olan tələbin komponentləri:

$$M_d = M_{\text{transak}} + M_{\text{alver}}$$

Burada, M_d – pula olan tələb;

M_{transak} – transaksion tələb;

M_{alver} – alver xarakterli.

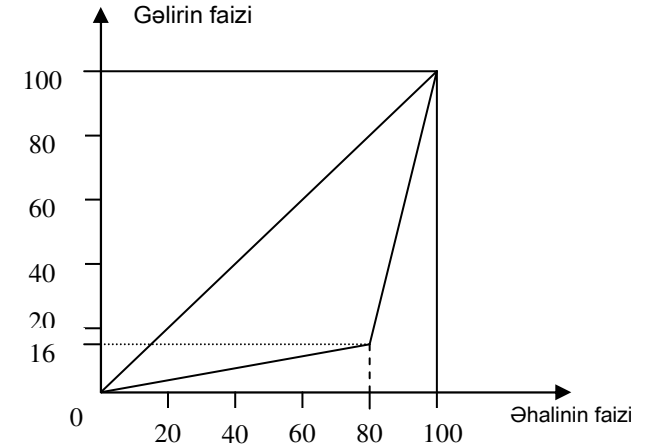
3-jü məsələ. Dövlət büdcəsinin xərjləri = $50 + 10 + (20 \cdot 0,1) = 62$ pul vahidi.

$40 - 62 = -22$ pul vahidi – büdcənin qıtlığını göstərir.

5-ji məsələ. Müqayisə göstərir ki, Azərbaycanda müəssisələrin gəlirlərinə olan vergi çox da yüksək deyil.

6-ji məsələ. Vaxtı ilə Engel tərəfindən düsturlaşdırılmış qanuna əsasən qidaya olan xərjlər payının artırılması ailənin maddi vəziyyətinin pisləşməsinin əlamətidir. Bu göstərici Azərbaycanda 53,4%-dən 66,3%-ə qalxmışdır.

7-ji məsələ. Mövcud olan göstəricilərə əsasən Lorens ayrısını quraq.

Şəkil 17.

Lorens əyrisinin əhatə etdiyi fiqurun sahəsi = $0,5 \times 16 \times 80 + 0,5 \times (16 + 100) \times 20 = 1800$

Jini əmsalı = $(5000 - 1800) : 5000 = 0,64$. Bu iki daxili iri qrupların gəlirlərinin bölüşdürülməsində qeyri-bərabərlik ehtimalını nəzərə almaq üçün olduqca minimum göstərijidir.

8. Əhalinin pul gəlirlərində və xərjlərində sosial differensiallığa gətirib çıxaran regional fərqlər müşahidə olunur, bu da büdcə təminatının horizontal bərabərləşdirilməsi prosesində nəzərə alınmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Ş.Q.Qadjiev «Azerbaydjan na puti k mirovomu soobhestvu: strateqiə vneşnegkonomiçeskoqo razvitie». Kiev, 2000
2. A.S.Faradjev «Zarojdenie i razvitie gkonomiçeskoy mısli v gproxu feodalizma». B. 1986
3. M.Mustafaev «Gkonomiçeskie vzqlədı M.F.Axundova». Baku, 1962
4. Q.Veliev, Ö.Mamedov, X.Kerimov, A.Qasanov i dr. Oçerki istorii Azerbaydjanskoy mısli. Baku, 1987
5. T.S.Vəliyev, A.J.Həsənov Azərbaycan iqtisadi fikir tarixi. Bakı, 1997
6. T.S.Vəliyev İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. Bakı, 1999
7. Z.Səmədzadə Dünya iqtisadiyyatı. Çin iqtisadi möjüzəsi. Bakı, 2001
8. T.A.Kuliev Requirovanie rınoçnaə gkonomika. Baku, 2000
9. M.X.Meybullayev XIX əsrin iqtisadçılarının əsərlərində klassik elmi sistemin inkişafı. Bakı, 2001
10. M.X.Meybullayevin ümumi elmi redaktəsi ilə «İqtisadi nəzəriyyə» kafedrasının kollektivi M.X.Meybullayev, A.Ş.Şəkəraliyev, F.A.Nəsrullayev, Q.N.Manafov, İ.M.Lətifov və başqaları tərəfindən hazırlanmış «İqtisadi nəzəriyyə» dərsliyi. Bakı, 2001
11. M.X.Meybullaev «Gkonomiçeskiy rost». Baku, 1987
12. A.Ş.Şəkəraliyev Keçid iqtisadiyyatı və dövlət. Bakı, 2000
13. K.Marks «Kapital» əsəri. I, II jildlər
14. A.Marşall «Prinüıı političeskoy gkonomii». M., 1993
15. F.Kene İzbrannie gkonomiçeskie proizvedeniə. M., 1960
16. J.Keyns Məşğulluğun və faizin ümumi nəzəriyyəsi. M., 1978
17. F.M.Fridmen Seçilmiş əsərləri. M., 1987
18. Y.Şumpeter İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi. M., 1982
19. R.Makkonnell və S.Bryu «Gkonomiks». I və II hissələr. M., 1992

20. Z.Belokoev «Obhaə gkonomiçeskaə teoriə». M., 2001
21. V.O.Kamaev «Gkonomiçeskaə teoriə». M., 2002
22. Praktiçeskoe posobie k seminarskim zanətiəm po «Gkonomiçeskoy teorii». Kamaev V.O. i dr. Qumanitarniy üentr. VLAOS. 1998
23. P.Samuelson, V.Nordxaus «Ekonomika». M., 1997
24. F.Xaek Doroqa k rabstvu. M., 1992
25. D.Qilbreyt Gkonomiçeskaə teoriə i üelğ obhestva. M., 1979
26. T.Veblen Teoriə prazdnoqo klassa. M., 1992
27. S.Bartenev Gkonomiçeskie şkolı i teorii. M., 1995
28. Ə.Ədıqarov İstoriə gkonomiçeskix uçeniy. M., 1997
29. F.Xaek «Neoinstitutsionalizm». Voprosı gkonomiki. M., 1999
30. Q.S.Əlləzov Klassik burcuə siyasi iqtisadının yaranması və inkişafı. Bakı, 1992
31. G.Dolan Makrogkonomika. Sankt-Peterburq. 1994
32. F.A.Nəsrullayev İqtisadi nəzəriyyənin predmeti və metodologiyası. Bakı, 1997
33. M.X.Meybullayev İqtisadi artım və onun amilləri. Bakı, 1993
34. Q.N.Manafov bazar iqtisadiyyatı nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1991
35. Q.N.Manafov Sahibkarlığın nəzəri və praktiki məsələləri. Bakı, 1997
36. T.Vəliyev İqtisad elminin nəzəri əsaslarının tarixi təkamülü. Bakı, 1999
37. T.Vəliyev İnfrastruktur: mahiyyəti, təsnifatı və əhəmiyyəti. Bakı, 2000
38. M.Əhmədov Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı, 2003
39. M.Əhmədov Təkrar istehsal və iqtisadi artımın keyfiyyəti. Bakı, 1991
40. A.Şəkərəliyev Ümummilli lider Heydər Əliyev: amalı yaratmaq, məramı qurmaq, məqsədi xalqına xidmət etmək olan ulu öndər. Bakı, 2005

41. A.Şəkərəliyev Dünya iqtisadiyyatı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı, 1999
42. M.Sadiqov Azərbaycan Respublikasının maliyyə potensialının formalaşma problemləri. Bakı, 2001
43. R.Muradov Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasında əmək bazarı problemləri. Bakı, 1999
44. F.Nəsrullayev Müasir qlobal problemlərin iqtisadi aspektləri. Bakı, 1997
45. F.Hüseynov Nəzəri iqtisadın problemləri. Bakı, 2001
46. Əcdər Qiyaslı İqtisad elminin kəhkəşanında. Bakı, 2001
47. S.M.Mikayılova, M.Ə.Əhmədov «İqtisadiyyat» (Dərs vəsaiti). Sumqayıt. 2005
48. İ.Ə.Feyzullabəyli Tijarət iqtisadiyyatı. Bakı, 2002
49. V.O.Kamaev Gkonomiçeskaə teoriə. M., 2002
50. İ.P.Nikolaeva Gkonomiçeskaə teoriə (Uçebnik). M., 2000
51. L.V.Osipova, İ.M.Sinəeva Osnovı kommerçeskoy deätelğnosti. M., 1997
52. K.Xovard, N.D.Grnaşvili, A.M.Nikitin Gkonomiçeskaə teoriə (Uçebnik). M., 2000
53. V.Z.Balikoev Obhaə gkonomiçeskaə teoriə. M., 2000
54. A.T.Şukurov Struktura valovoqo nauionalğnoqo produkta i metodı ix oüenki. Baku, 2003

Ə.T. ŞÜKÜROV

**İqtisadi nəzəriyyə üzrə praktiki
məşğələlərin aparılması. Dərs vəsaiti.**

*Çapa imzalanıb 09.03.2007. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həjmi 13,5 ç.v. Sifariş 037. Sayı 300.*

---

*" İqtisad Universiteti " nəşriyyatı.
AZ 1001, Bakı, İstiqlaliyyət küçəsi, 6*
